

HET ROMEINSE RIVIERENKNOOPPUNT BIJ ROSSUM/ALEM OPNIEUW BEZIEN



Jelle van Hemert

Masterscriptie Vrije Universiteit Amsterdam

Het rivierenknooppunt bij Rossum/Alem opnieuw bezien

*Rossum-Het Klooster en Alem-De Marensche Waarden
in de Late IJzertijd en Romeinse tijd*

Masterscriptie West-Europese Archeologie

Datum Februari 2010
Naam Jelle van Hemert
Studentnr. 1697056
Begeleider Prof. dr. N.G.A.M. Roymans
Tweede lezer Dr. A.M.J. Derks

Omslag
Foto's voorwerpen: RMO
Foto landschap: J. van Hemert

In verband met de lage datalimiet zijn alle platen en enkele afbeeldingen komen te vervallen

INHOUD

Woord vooraf.....	3
1. Inleiding	4
2. Blootgelegd door zandzuigers en de Waal. Vondstgeschiedenis en –omstandigheden...5	5
2.1 Werkwijze vondst-inventarisatie	8
3. De vindplaats Rossum-Het Klooster	9
3.1 <i>Terra sigillata</i> en overig aardewerk.....	9
3.2 Bouwmateriaal.....	12
3.3 Munten	14
3.4 Metaalvondsten.....	18
3.5 Varia.....	21
4. De vindplaats Alem-De Marensche Waarden	22
4.1 Aardewerk en bouwmateriaal.....	22
4.2 Munten	23
4.3 Fibulae.....	28
4.4 Bronzen armbanden	31
4.5 Bronzen vaatwerk	33
4.6 Militaria.....	35
4.7 Overige metaalvondsten.....	37
4.8 Twee votiefaltaren	38
5. <i>Ad confluentem Mosae et Rheni</i>. De Maas/Waal-samenvloeiing in de Rossum/Lith-regio.....	40
6. De Late IJzertijd bewoning tussen Alem en Maren	43
6.1 Keltische munten, fibulae en andere vondsten.....	43
6.2 Verspreide bewoning uit de Late IJzertijd tussen Lith en Alem	47
7. Een <i>castellum</i> en <i>vicus</i> in de Vroeg – en Midden Romeinse tijd?	50
7.1 Algemene chronologie van Rossum en Alem	50
7.2 Rossum/Alem en de locatie van <i>Grinnes</i> en <i>Vada</i>	55
7.3 Een <i>castellum</i> en een <i>vicus</i> ?	56
7.4 Conclusie.....	64
8. Rossum/Alem in de Laat-Romeinse tijd	67
8.1 De Laat-Romeinse metaalvondsten	67
8.2 Twee Laat-Romeinse versterkingen in de Rossum/Lith-regio?	72
9. Rossum-Het Klooster en Alem-De Marensche Waarden: twee bijzondere vindplaatsen opnieuw bezien.....	77
10. Ruimte voor Maasdriel (De Marensche Waarden). Een herziening van het archeologisch vooronderzoek.	78
Literatuurlijst	82

Over de appendices.....	92
Appendix 1: Beschrijvende catalogus van de vondsten uit Rossum-Het Klooster met platen (1 t/m 6).....	94
Appendix 2: Beschrijvende catalogus van de vondsten uit Alem-De Marensche Waarden met platen (7 t/m 18).....	107
Appendix 3: Beschrijvende catalogus van de jaren '30-vondsten en enkele vondsten uit nabij gelegen vindplaatsen met platen (19 t/m 23).....	123

Woord vooraf

Voor een archeologiestudent uit Rossum is de keuze voor een scriptieonderwerp alles behalve een moeilijke taak. Met de vindplaatsen Rossum-Het Klooster en Alem-De Marensche Waarden naast de deur, spreekt de keuze voor zich. Deze masterscriptie had echter niet geschreven kunnen worden zonder de steun en hulp van verschillende musea, (amateur-) archeologen en verzamelaars. Het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden, Museum Het Valkhof in Nijmegen (L. Swinkels en A. Koster), Noord-Brabants Museum in 's-Hertogenbosch en Gemeente Museum Ermelo hebben een belangrijke bijdrage geleverd aan de samenstelling van de vondstcatalogus. Daarnaast gaat mijn dank uit naar: P. Beliën (Geld en Bankmuseum), P. van den Broeke (Bureau Archeologie Nijmegen), S. Heeren (ACVU), B. Piels (Alem), M. van Sonsbeek (Rossum), P. Zandée (Heerewaarden), P.H. van Bockel-Zandée (Kerkdriel), J. de Zwart (Zaltbommel) en de RACM/RCE.

Aan een aantal mensen ben ik een bijzonder dankwoord verontschuldigd. Allereerst wil ik Prof. Dr. N. Roymans, mijn scriptiebegeleider, bedanken voor de stimulerende gesprekken en de steun tijdens het schrijfproces. Ook ben ik hem dankbaar dat ik gebruik heb mogen maken van zijn documentatie over Alem-De Marensche Waarden. Amateur-archeoloog en dorpsgenoot Dirk van Kaaij heeft mij eveneens voorzien van zijn waardevolle documentatie. Dirk is al jaren actief in de 'Rossumse archeologie' en ik heb dankbaar gebruik gemaakt van de kennis en documentatie die hij door de jaren heen opgebouwd heeft. De overige amateur-archeologen van AWN afd.15 zou ik willen bedanken voor hun interesse (en geduld!), en onze activiteiten die me eraan herinnerden dat er meer archeologie in de Bommelerwaard is dan alleen Rossum/Alem. Mijn grootste erkentelijkheid gaat uit naar mijn ouders en broer. Dank voor jullie steun, aanmoediging en luisterend oor.

Jelle van Hemert
Rossum, Januari 2010

1. Inleiding

Al vanaf het begin van de 19^{de} eeuw staat Rossum bekend als een archeologische vindplaats. De vondsten die toen door de Waal werden blootgelegd, zijn in 1842 beschreven door Conradus Leemans in *Romeinsche Oudheden te Rossem in den Zalt-Boemelerwaard*. Leemans kwam tot de conclusie dat Rossum een *castellum* geweest moet zijn, en wel het *Grinnes* van Tacitus. De archeologische vondsten zijn echter niet beperkt gebleven tot de door Leemans beschreven vondsten. In de jaren '30 en '50 van de 20^{ste} eeuw waren er zandzuigers actief in de uiterwaarden van de Maas tussen Rossum en Alem. De vele vondsten die hier gedaan zijn, worden doorgaans geïnterpreteerd als de overblijfselen van een *vicus*. De interpretatie van Leemans is hierbij grotendeels in stand gebleven. In recente publicaties wordt Rossum nog steeds getypeerd als een *castellum* (of een 'vermoedelijk *castellum*') dat achter de *limes* ligt, en wordt het *castellum* gekoppeld aan *Grinnes*. Alleen Leemans' veronderstelling dat het *castellum* uit de eerste helft van de 1^{ste} na Chr. stamt, heeft bij velen twijfels opgeroepen.

Na het werk van Leemans is het materiaal uit Rossum niet opnieuw systematisch onderzocht. De vondsten uit Alem waren tot op heden niet geïnventariseerd en daardoor nog nooit vergeleken met die uit Rossum. De weinige publicaties die betrekking hadden op Alem, waren weinig meer dan losse vondstmeldingen, zoals de twee votiefaltaren of enkele gehalveerde assen. Hier kan een voorbeeld genomen worden aan de recente synthese van het rijke vondstcomplex bij Kessel/Lith. In de uiterwaarden tussen Maren-Kessel en Lith, nog geen 5 km ten noordoosten van Alem, zijn vanaf de jaren '50 tot in de jaren '90 zandzuigers actief geweest. Dit heeft veel bijzondere vondsten uit de Late IJzertijd en Romeinse tijd opgeleverd. Recentelijk heeft Roymans de La Tène (metaal)vondsten uit Kessel/Lith in beschouwing genomen. Hij kwam tot de conclusie dat Kessel/Lith gezien moet worden als een belangrijke centrale nederzetting van pre-Romeinse origine, en koppelt het Romeinse Kessel/Lith aan Tacitus' *Vada*, uitgaande van de veronderstelling dat Rossum *Grinnes* is.

Deze veronderstelling is echter toe aan een heroverweging. De locatie van het 'vermoedelijke *castellum*' (*Grinnes*) is ten slotte nog nooit vergeleken met de vindplaats in de uiterwaarden bij Alem. Een dergelijke vergelijking zou meer inzicht moeten geven in de aard en datering van beide vindplaatsen. Wat betekent de vindplaats bij de Maas voor de identificatie van *Grinnes* met Rossum? Daarnaast zou het ook een completer beeld kunnen geven van de Rossum/Lith-regio in de Late IJzertijd en Romeinse tijd. Kortom het doel is om de vindplaatsen in zijn geheel te recontextualiseren door het complete ensemble opnieuw te bezien. Dit leidt tot twee samenhangende doelstellingen, namelijk het presenteren van een betrouwbaar overzicht van de vondsten en het interpreteren van het vondstcomplex te Rossum/Alem. Deze interpretatie wordt sterk belemmerd door het ontbreken van goede archeologische contexten. Dit is dan ook de (voornaamste) reden dat archeologen nauwelijks iets met 'baggervondsten' doen. De losse vondsten uit Rossum/Alem kunnen door hun kwantiteit en chronologische verspreiding echter niet buiten beschouwing gelaten worden. Rossum/Alem is namelijk van groot belang voor een goed begrip van het functioneren van de Romeinse infrastructuur en transport via de Rijn/Maasdelta.

In het hierop volgende hoofdstuk zal aandacht besteedt worden aan de vondstgeschiedenis en –omstandigheden. De vondsten uit de Vroeg – en Midden Romeinse tijd zullen in twee aparte hoofdstukken (hoofdstuk 3: Rossum en hoofdstuk 4: Alem) aan bod komen. Na deze hoofdstukken zal de topografische reconstructie behandeld worden, waarin de loop van de Maas en Waal centraal staat (hoofdstuk 5). De drie opvolgende hoofdstukken zijn voor de Late IJzertijd (hoofdstuk 6), de Vroeg – en Midden-Romeinse tijd (hoofdstuk 7) en de Laat-Romeinse tijd (hoofdstuk 8) in Rossum/Alem. In feite gaat het hier om drie aansluitende studies met aparte conclusies. Voorzover haalbaar is er naar gestreefd om het Kessel/Lith-complex zoveel mogelijk in deze hoofdstukken te betrekken. In hoofdstuk 9 zijn

de belangrijkste punten van deze conclusies kort op rij opgezet. Het laatste hoofdstuk werpt een kritische blik op het archeologisch vooronderzoek dat verricht is ten behoeve van het toekomstig ‘baggerproject’ in de Marensche Waarden.

Om een zo compleet mogelijk beeld te krijgen van Rossum en Alem zijn de vondsten van de vindplaatsen zorgvuldig geïnventariseerd. De vondsten uit de jaren '30 zijn gescheiden gecatalogiseerd van de vondsten uit de jaren '50. Tevens zijn de vondsten uit de jaren '30 verdeeld over twee vindplaatsbeschrijvingen. Wat betreft de Vroeg- en Midden-Romeinse tijd zullen de vondsten uit de jaren '30 grotendeels buiten beschouwing blijven, gezien het hoofdzakelijk gaat om materiaal uit de Late IJzertijd en de Laat-Romeinse tijd. In hoofdstuk 6 zal de scheiding tussen de jaren '30 en '50 vondsten nader toegelicht worden.

Het resultaat van de vondst-inventarisatie is terug te vinden in de appendices, alwaar indien mogelijk ook foto's en tekeningen toegevoegd zijn. De vondstnummers in de tekst verwijzen naar de nummers in de appendices. Wanneer er in een hoofdstuk vondsten uit meerdere vindplaatsen ter sprake komen, wordt het vondstnummer vooraf gegaan door het appendix nummer.

2. Blootgelegd door zandzuigers en de Waal. Vondstgeschiedenis en –omstandigheden.

Rossum en Alem liggen in de Nederlandse rivierendelta op het punt waar de Waal en de Maas bijna samenkomen. De Waal maakt bij Rossum, dat aan de zuidoever van de huidige Waal ligt, een zuidwaarts uitspringende meander. Hierdoor werd in het begin van de 19^{de} eeuw een Romeinse vondstlaag verspoeld in de uiterwaarden. Dit grondgebied staat bekend als ‘Het Klooster’, naar het Middeleeuwse Mariënacker Klooster dat hier gelegen heeft. De vondstlaag onderscheidde zich volgens Leemans door zijn ‘zwartere kleur en de daarin altijd min of meer vermengde houtskool, asch en aan stukken gestoten plavuizen of pannen,...’¹ De beschrijving die de theoloog N.C. Kist van de vindplaats geeft, is te mooi om hier niet in zijn geheel te citeren;

‘Sedert dien tijd was ik meermalen ooggetuige, hoe aan den steilen uitgewoelden Rivier-oever, onder de drie à vier voet hooge bedding van ongeroerde Rivier-klei, een zwarte Woerd-grond voor den dag kwam...In die zelfde oude zwarte teelaarde toch schuilden duizende voorwerpen van ontwijfelbaar Romeinschen oorsprong; en nimmer vergeet ik de vreugde, welke op dezen plek zoo dikwijls, als jongeling, mijne borst doorgloeid heeft, wanneer mijn oog in het langs den oever, door den golfslag, schoon gewasschen gruis, aanstonds vooral ook overblijfselen der oude Romeinsche wereld ontwaar werd; of wanneer ik, de pikzwarte taaije kluiten met de spade uitliggend, daarin uitsluitend antieke voorwerpen aantrof, en dan, 't zij met den hals en ooren eener reusachtige *Amphora* en vooral met schoon bewerkte *terra-cotta* fragmenten in groote menigte, 't zij met eene of andere Roomsche kunstvoortbrengsel beladen, deze mij zoo belangrijke plaats niet dan noode verliet, om in het Molenhuis (de herberg) het gevondene te bezien, of in te keeren in der Heeren Ganderheijden of v.d. Dussen gastvrije woning.’²

Bij een lage waterstand lag de laatste Waalkrib bij Rossum bezaaid met Romeins materiaal. Dit materiaal werd door veel dorpsinwoners en kinderen verzameld, waaronder Leemans en Kist in hun jonge jaren. In de loop van de 19^{de} eeuw ontstonden zo enkele omvangrijke

¹ Leemans 1842, 79.

² Kist 1845, 290.

collecties, waarvan de collecties van de Rossumse notaris Van Der Dussen en Baron van Randwijk de belangrijkste waren. Het zijn deze grotere collecties die in 1842 door Leemans beschreven werden.³ Hierbij moet wel benadrukt worden dat het gaat om een selectie uit deze collecties. De Romeinse munten en andere metaalvondsten uit deze collecties zijn later door Leemans opgekocht, als zijnde directeur van het Rijksmuseum van Oudheden, en ondergebracht in de collectie van dit museum. Ook Leemans' eigen collectie is na zijn dood opgenomen in het Rijksmuseum van Oudheden.

Ongeveer een halve kilometer ten zuiden van de vindplaats Rossum-Het Klooster ligt de dode Maasarm bij Alem (fig. 1). Het vondstmateriaal dat hier aangetroffen is, is afkomstig uit twee verschillende perioden.⁴ In de jaren '30 is er materiaal opgebaggerd tijdens de Maas kanalisatie. De Maasbocht bij Alem werd toen afgesneden en het (nieuwe) sluiskanaal, dat de Waal met de Maas verbindt, werd aangelegd. Het relatief kleine aantal bekende vondsten is opgenomen in de collectie van het Noordbrabants Museum te 's-Hertogenbosch (NBM) en in mindere mate ook in het Rijksmuseum van Oudheden (RMO). Het overgrote merendeel van het vondstmateriaal uit Alem is gevonden tijdens de baggerwerkzaamheden in de jaren '50. Vanaf 1950 was er een zandzuiger ('De Rotterdam 3') actief in de Marensche Waarden, de uiterwaarden ten zuiden van de Oude Maas, ten behoeve van zand- en grindwinning. In 1953 kwam er een tweede grotere zandzuiger bij ('De Rotterdam 7'). Om technische redenen zorgde deze zandzuiger voor een groter aantal archeologische vondsten. Tussen Maart 1955 en Maart 1959 was de Rotterdam 7 actief in de Lithse Ham. Daarna waren er wederom twee zandzuigers in Alem, alwaar het project voortduurde tot November 1960.⁵

Ook aan de noordoever van de Maas, in Rossum-De Waarden, is voor een korte periode een zandzuiger actief geweest. De eventuele vondsten uit deze kleine baggerput kunnen niet meer gescheiden worden van het vondstmateriaal uit de grote baggerput in de Marensche Waarden. Langs de noordoever van de Maas in Rossum-De Waarden is tussen stortafval van de zandzuiger ook archeologisch materiaal aangetroffen, wat afkomstig is uit de Marensche Waarden. Hierdoor is er in het verleden nogal wat onduidelijkheid geweest of vondsten afkomstig zouden zijn uit Alem(-De Marensche Waarden) of Rossum(-De Waarden).⁶ Daarom zal Rossum-De Waarden hier tot Alem-De Marensche Waarden gerekend worden.

Het vondstmateriaal uit de Marensche Waarden is op twee verschillende manieren verzameld. Verreweg het merendeel is door de werknemers op de zandzuiger verzameld. In tegenstelling tot Kessel/Lith zijn er in Alem geen amateur-archeologen actief geweest op de zandzuigers om archeologisch materiaal te scheiden van het zand, grind en afval. Daarnaast zijn er in grindpakketten langs het baggergat nog metaalvondsten (munten en fibulae) aangetroffen door metaaldetector-amateurs. In de jaren 1958-1960 is de Maasoever bij Rossum en Alem ook veelvuldig afgelopen door amateur-archeoloog Willem Douwes. Dit heeft hoofdzakelijk grote hoeveelheden handgevormd – en Romeins aardewerk opgeleverd.

³ Naast H.J. van der Dussen en Baron van Randwijk, waren er collecties in handen van: dhr. Van Den Berch Van Heemstede (Leiden), Van Beuningen (Rossum), P. van der Dussen (Arnhem), N.C. Kist (Zaltbommel/Leiden), Rogier (Commandant fort St. Andries) en Leemans zelf.

⁴ Zie ook: Roymans 2004, 104-105; Roymans/Van der Sanden 1980, 192 ev.

⁵ Pers. med. P. Zandée (Heerewaarden). De data zijn vastgesteld op basis van het originele logboek. Het feit dat de Rotterdam 7 tussen 1955 en 1959 niet in Alem actief was, wordt weerspiegeld door de vondstcatalogus. Uit deze jaren zijn aanzienlijk minder vondsten uit Alem gemeld, wat pleit voor de representativiteit van de vondstcatalogus.

⁶ Ook werd er soms gesproken over baggerovondsten uit 'de Waal bij Rossum'. Aangezien er nooit een zandzuiger in de Waal bij Rossum gelegen heeft, zijn deze vondsten allemaal afkomstig uit de Marensche Waarden.

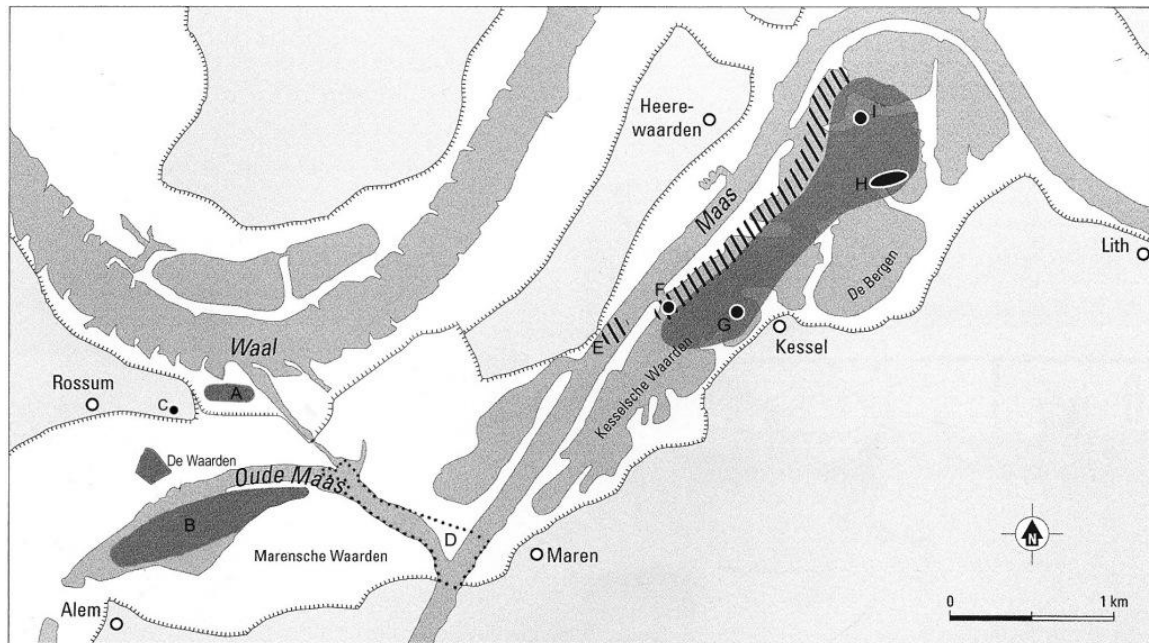


Fig. 1. Huidige topografie van de Rossum/Lith-regio met de belangrijkste Laat La Tène en Romeinse vindplaatsen. 1: dijken; 2: Late IJzertijd rivierbedding; 3: water. Grotendeels naar Roymans 2004, fig.7.2.

A: Rossum-Het Klooster; B: Alem-De Marensche Waarden C: Rossum-Het Kerkplein D: vindplaats(en) uit de jaren '30 bij Alem/Maren (binnen stippellijn); E: vindplaats uit de jaren '30 bij Heerewaarden; F: groot ritueel vondstcomplex in Kessel in de Late IJzertijd rivierbedding; G: verspoelde muurresten en bouwmaterial van een Laat Romeinse versterking; H: concentratie bouwmaterial, gevonden in 1992; I: vindplaats van Late IJzertijd vondstlagen, in situ.

Het overgrote deel van het vondstmateriaal maakt thans deel uit van de collectie van het Rijksmuseum van Oudheden (RMO). Daarnaast zijn er nog vondsten uit de jaren '50 of later die opgenomen zijn in de collecties van Museum Het Valkhof (MHV), Gemeente Museum Ermelo (GME) en particulieren.⁷

Het kan niet genoeg benadrukt worden dat de bekende vondsten uit Rossum/Alem slechts een kleine fractie vormen van wat er daadwerkelijk aanwezig geweest is. Dit heeft verschillende oorzaken. Allereerst is zeer veel vondstmateriaal uit Alem bij antiquairs beland. Antiekhandelaren (met name A.J. Sprik uit Zaltbommel en H.A. de Kok uit Hardinxveld-Giessendam) bezochten regelmatig de zandzuiger om materiaal op te kopen en veel 'baggeraars' hielden materiaal achter voor de verkoop. Daarnaast is er door 'baggeraars' ook erg selectief verzameld en zullen verschillende vondstcategorieën niet of nauwelijks herkend zijn. Dit geldt in het bijzonder voor de Keltische munten, maar in mindere mate ook voor kleinere Romeinse munten. Tevens zijn er, op enkele opvallende vondsten na (zoals speerpunten ed.), geen ijzeren metaalvondsten bekend uit Alem. Ook bij de vondsten uit Rossum-Het Klooster speelt het probleem van de representativiteit parten. Het vondstmateriaal uit Rossum is in feite grotendeels een weerspiegeling van de antiquarische interesses uit het begin van de 19^{de} eeuw. Dit betekent onder andere dat er op de versierde en bestempelde *terra sigillata* na, geen zicht is op de hoeveelheden en verdeling van aardewerksoorten en -type. Ook zijn de fibulae in Rossum sterk ondervertegenwoordigd en is

⁷ Als gevolg van een tijdelijke sluiting van het GME (in verband met nieuwbouw) konden de vondsten niet (volledig) gedetermineerd en gefotografeerd worden. In veel gevallen waren de determinaties van het GME echter al toereikend genoeg.

er erg weinig bekend over de verschillende typen. Ten slotte moet er ook rekening gehouden worden met het feit dat Leemans niet alle relevante vondsten behandelt.

Naast de representativiteit wordt de interpretatie van Rossum/Alem verder bemoeilijkt door het ontbreken van enige archeologische context. In Kessel/Lith zijn echter wel enige stratigrafische observaties gedaan. Dit, samen met informatie van amateur-archeologen en ‘baggeraars’, alsmede de conservatietoestand van metaalwaar en botmateriaal, deed Roymans concluderen dat het in Kessel/Lith gaat om twee vondstcontexten.⁸ Een grote hoeveelheid vondstmateriaal is afkomstig uit een oude bedding van de Maas. In deze gevallen gaat het om depositievondsten. Eveneens een grote hoeveelheid archeologisch materiaal is afkomstig uit een verspoeld nederzettingcomplex op de voormalige oeverwal aan de zuidzijde van de Maas. De vondstverspreiding van het materiaal uit de jaren '30 wijst erop dat deze oeverwal vanaf Lith doorliep tot en met Alem. Een groot deel van de vondsten uit Alem kan hiermee in verband gebracht worden. Daarnaast zal in de Late IJzertijd en Romeinse tijd ook in Alem het nodige materiaal in de Maasbedding gedeponereerd zijn. In dat geval moet de depositie dichtbij de oever plaats gevonden hebben, omdat de rivierstroming daar zwak is.⁹

2.1 WERKWIJZE VONDST-INVENTARISATIE

Alle bewaarde vondsten uit Rossum-Het Klooster maken thans deel uit van de collectie van het RMO. De vondstcatalogus van Rossum is tot stand gekomen aan de hand van het werk van Leemans en de inventarislijst van het RMO. De determinaties en dateringen van het RMO zijn door middel van foto's en tekeningen gecontroleerd. De literatuur die hiervoor geraadpleegd is, is terug te vinden in de noten bij de vondstbeschrijvingen. De inventarisatie en determinatie van de munten berust grotendeels op NUMIS.

De vondsten uit Alem-De Marensche Waarden waren tot op heden nog niet geïnventariseerd. Wel zijn er in de jaren '50 verschillende vondstmeldingen gepubliceerd en zijn diverse vondsten uit Alem gepubliceerd in materiaalstudies of andere publicaties. Een aanzienlijk deel van de vondstcatalogus is opgesteld met behulp van de inventarislijsten van het RMO, MHV, NBM en GME. De dateringen en determinaties van het RMO en MHV zijn gecontroleerd door middel van foto's, tekeningen en (recente) literatuur. De collectie van het NBM bevat hoofdzakelijk munten en fibulae uit de Late IJzertijd en Vroeg-Romeinse tijd, die in de jaren '30 aangetroffen zijn. De munten en fibulae uit deze perioden waren voor een groot deel al geïnventariseerd door N. Roymans (VU Amsterdam). In verband met een tijdelijke sluiting van het GME konden de determinaties van de vondsten uit dit museum niet gecontroleerd worden. De vondsten uit Alem die deel uit maken van particuliere collectie's zijn door de auteur gedetermineerd, gedateerd en ingetekend. Daarnaast waren er enkele vondsten die voorheen deel uit maakten van particuliere collectie's maar die onvindbaar waren. Deze vondsten konden gedetermineerd worden dankzij tekeningen en beschrijvingen die W. Douwes eind jaren '50 gemaakt heeft van enkele particuliere collecties. Voor de inventarisatie en determinatie van de munten uit Alem is ook gebruik gemaakt van NUMIS.

Deze masterscriptie zal nog uitgewerkt worden tot een artikel. Hiervoor zal de huidige vondstcatalogus in de betreffende musea gecontroleerd worden op volledigheid. Dit zal naar verwachting echter weinig nieuwe vondsten (of aanpassingen) opleveren. De determinaties van de vondsten uit het GME moeten nog gecontroleerd worden.

⁸ Roymans 2004, 107.

⁹ Ibidem.

3. De vindplaats Rossum-Het Klooster

3.1 TERRA SIGILLATA EN OVERIG AARDEWERK

De *terra sigillata* uit Rossum betreft, op enkele vrijwel complete exemplaren na, alleen fragmenten van versieringen of stempels. Leemans' beschrijving van de *terra sigillata* heeft dan ook hoofdzakelijk betrekking op de verschillende versieringsmotieven. Hij geeft daarin nog geen inzicht in de typologieën, hoeveelheden, dateringen etc. Daarom heeft Glasbergen in 1946 de (beschikbare) *terra sigillata* opnieuw bestudeerd.¹⁰

De door Leemans afgebeelde vormen betreffen de typen: Dragendorff 18/31, 30, 32, 33, 37, 38 (?), 45, Ludowici Tq en enkele onduidelijke 2^{de}-eeuwse vormen.¹¹ Deze vormen kunnen gedateerd worden vanaf de vroeg-Flavische periode tot en met het midden van de 3^{de} eeuw. De 364 fragmenten die door Glasbergen bestudeerd werden, zijn afkomstig uit Zuid-, Midden- en met name Oost-Gallië. De versierde kommen van het type Dragendorff 37 zijn met ruime meerderheid de meest voorkomende vorm (tabel 1). Italische en vroeg-Zuidgallische *terra sigillata* is in Rossum niet aanwijsbaar. De oudste fragmenten zijn volgens Glasbergen afkomstig uit de regeringsperiode van Nero, maar dit zou slechts om maximaal drie scherven gaan.¹² Evenals de vroeg-Zuidgallische *terra sigillata* zijn ook de jongste exemplaren uit de Argonnen afwezig. De door Glasbergen bestudeerde fragmenten bestrijken in feite dezelfde periode als de door Leemans afgebeelde *terra sigillata* typen, maar het merendeel is afkomstig uit de laatste decennia van de 1^{ste} eeuw en de eerste helft van de 2^{de} eeuw. Ook de 66 stempels die in Rossum zijn aangetroffen wijken niet af van dit tijdschema (tabel 2, appendix 1).¹³ Bijna alle stempels kunnen gedateerd worden vanaf het begin van de Flavische periode tot in de regeringsperiode van de Antonijnse keizers. Daarbij is duidelijk dat de laatste decennia van de 2^{de} eeuw al relatief slecht vertegenwoordigd zijn en de eerste helft van de 3^{de} eeuw blijft in feite helemaal buiten beeld, evenals de eerste helft van de 1^{ste} eeuw.

Er is één fragment bekend van een *graffito* op een *terra sigillata* kom: [...]VAV[I...]. Dit *graffito* is echter te fragmentarisch om de naam te kunnen achterhalen.

Over al het andere aardewerk kan maar weinig gezegd worden. Het door Leemans afgebeelde aardewerk betreft vooral de bekende laat 1^{ste}-eeuwse en 2^{de}-eeuwse amforen, dolia, wrijfschalen, kannen en kommen.¹⁴ Een kommetje/beker met barbotineversiering (opgespoten blaadjes) kan gedateerd worden in de Flavische periode.¹⁵ Noemenswaardig is dat Leemans de 'aanmerkelijke voorraad' dolia en amforen uit Rossum als bewijs ziet 'voor de belangrijkheid der hier gevestigde Romeinsche plaats.'¹⁶ Hoe 'aanmerkelijk' deze voorraad daadwerkelijk was, valt niet meer te achterhalen. De enige amforen die nog bekend zijn, zijn vier amforen die voorzien zijn van een stempel op een oor (nr.62-65). In drie gevallen gaat het om een persoonsnaam en in één geval betreft het een stempel die de inhoud moet aangeven.¹⁷

¹⁰ Glasbergen 1946.

¹¹ Leemans 1842, Pl. V, 29-41.

¹² Glasbergen 1946, 44.

¹³ Enkele stempels die alleen vermeld worden door Oswald (1931) en nergens anders terugkomen, zijn niet bij dit aantal meegerekend en zijn eveneens niet opgenomen in het appendix.

¹⁴ Leemans 1842, Pl. IV 11-20, Pl. V 21-28.

¹⁵ Leemans 1842, Pl. V 22; Glasbergen 1946, 38. Ook een door Leemans afgebeelde kan (St. 214B) behoort tot de Flavische periode (of begin 2^{de} eeuw).

¹⁶ Leemans 1842, 92.

¹⁷ Het stempel BROCODV[...] op een Dressel 20 amfoor, zou volgens Byvanck echter wijzen op de plaats van herkomst (Byvanck 1935, 166). Volgens het CIL zouden er 2 van dergelijke stempels in Rossum gevonden zijn (CIL XIII 10002, 12 i en k). Omdat maar één stempel bevestigd kan worden, is CIL XIII 10002 i, niet meegerekend. Vgl. Stuart 1963, 91-92, n.7.

Type	aantal	datering
Drag.15/17	1	Flavisch
Drag.18	6	Flavisch
Drag.18/31	17 (25)	Flavisch-Hadrianus
Drag.18/31?	8	Flavisch-Hadrianus
Drag.24/25	1	voor-Flavisch
Drag.27	39	Flavisch-IIA
Drag.29	6	Vesp.- vroeg Domit.
Drag.30	1	Flavisch
Drag.32	1	IId-IIIa
Drag.33	19	I Ib-IIIa
Drag.35	1	-
Drag.36	3	-
Drag.37	193	Flavisch-IIIa
Drag.40	1	I Ib
Drag.45	10	I Ib-IIIa
Déch.67	3	Flavisch
Déch.72	4	IId-IIIa
Lud Tq	2	Hadrianus
Lud Sa	0 (8)	I Ib-IIIa
Lud Sb	11 (23)	I Ib
Lud SMc	3	I Ib
Lud RSMa	1	I Ib
Diversen	1	I Ib-IIIa
Totaal	364	

datering	aantal stempels
Claud.-vr.Vesp.	2
Claud.-Vesp.	5
Claud.-Domit.	1
Nero-Vesp.	3
Nero-Flav.	1
Nero-Traj.	1
Vesp.-Hadr.	1
Domit.	2
Domit.-Ant.	1
Flav.	4
1 ^{ste} eeuw	1
Traj.	1
Traj.-Hadr.	8
Traj.-Ant.	3
Hadr.	4
Hadr.-Ant.	15
Ant.	2
laat-Ant.	1
IId-IIIa	1
onbekend	9
Totaal	66

Tabel 1. Rossum-Het Klooster. Overzicht van de door Glasbergen bestudeerde *terra sigillata* naar type en datering. Tussen haakjes: aantal incl. twijfelgevallen. Naar Glasbergen 1946, 40.

Tabel 2. Rossum-Het Klooster. *Terra sigillata*-stempels naar periode. Zie ook appendix 1.

Naast deze bestempelde amforen is er ook een wrijfschaal met een randstempel aangetroffen en een kan met een 'inhoudsinscriptie' (nr.66-67).

Een opmerkelijke vondst is de onderste helft van een governist bekertje (type Stuart 2) dat nog gevuld was met een aanzienlijke hoeveelheid rode kleurstof. Uit onderzoek is gebleken dat het gaat om rode oker.¹⁸ Dit was een van de belangrijkste pigmenten en werd onder andere gebruikt voor muurschilderingen om een rode, roodbruine en bruingele kleur te creëren.¹⁹ Een tweede opmerkelijke vondst is een fragment van een mannelijk gezichtsmasker (fig. 2). Het reliëf is onderdeel geweest van een zogenaamde planetenvaas. Deze gladwandige lichtbruine tot bruinrode vazen waren op de wand versierd met de hoofden van de zeven weekgoden.²⁰ Uit Arentsburg zijn twee soortgelijke fragmenten bekend, die gedateerd worden in de late 2^{de} of het begin van de 3^{de} eeuw.²¹ Vanvinckenroye dateert deze weinig voorkomende vazen in het eerste tot het derde kwart van de 3^{de} eeuw.²²

¹⁸ Leemans 1842, 93, 98, noot 77.

¹⁹ Laken 2008, 229.

²⁰ Vanvinckenroye 1991, 132., pl.LXII, nr.601.

²¹ Holwerda 1923, 133, no.3.

²² Vanvinckenroye 1991, 132-133, pl. LXII.

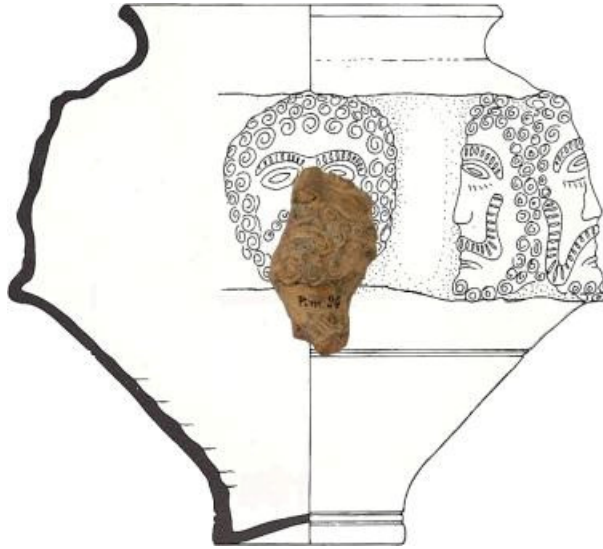


Fig. 2. Planetenvaas met het fragment uit Rossum-Het Klooster (nr.71). Niet op schaal. Naar Vanvinckenroye 1991, 132-133, pl.LXII, nr.601; foto RMO.

Iets dat veelal over het hoofd gezien is, is dat Leemans ook vermelding maakt van ‘eenige fragmenten’ van handgevormd aardewerk.²³ Hoewel er nauwelijks pre-Flavisch aardewerk bekend is, zou een begindatering in de eerste helft van de 1^{ste} eeuw op basis van het onduidelijke aardewerkrepertoire niet uitgesloten kunnen worden. Hetzelfde geldt voor een einddatering in de late 3^{de} of in de 4^{de} eeuw.²⁴

Er zijn verschillende fragmenten en vier complete olielampjes van aardewerk in Rossum gevonden. Over de aantallen en typen van de fragmenten is niets bekend. De vier complete olielampjes zijn zogenaamde firmalampen. Dergelijke olielampen zijn in de meeste gevallen onversierd, dit geldt ook voor de vier lampen uit Rossum. Drie olielampjes hebben een stempel op de bodem. Van het eerste stempel zijn maar twee letters leesbaar; ME. Waarschijnlijk gaat het hier om een afgekorte stempel (nr.60).²⁵ Een tweede stempel; INASACD[...] (nr.59), is niet te koppelen aan een van de bekende firmanamen. Byvanck maakt nog vermelding van een derde stempel die de naam Communis toont (nr.61).²⁶ Het gaat hier om het stempel COMVNI, die ook bekend is uit Noord-Italië en de grafvelden in Nijmegen.²⁷ Het merendeel van de firmanamen is echter van Italische oorsprong, in deze gevallen mag aangenomen worden dat het gaat om afvormingen van Italische lampen. Dit blijkt ook uit het gegeven dat er slechts enkele tientallen namen uit de ‘lampenindustrie’ bekend zijn.²⁸ Drie lampen konden aan een type verbonden worden (Evelein A1, A3 en B) .

²³ Leemans 1842, 94.

²⁴ Het is ook opmerkelijk dat Holwerda de ‘bewaarde ceramiek’ ziet als bewijs dat Rossum ‘op zijn laatste in den tijd van keizer Claudius’ gedateerd moet worden. Tevens meent Holwerda op basis van het aardewerk ‘dat de nederzetting nog tot in de 3^e eeuw druk bewoond en zelfs niet vóór het midden van de 4^e eeuw geheel verlaten is geweest’ (Holwerda 1910, 329; zie ook: 1925², 178). Byvanck spreekt over ‘zeer veel scherven van aardewerk uit den tijd van Claudius en Nero’. *De terra sigillata* uit Rossum zou volgens Byvanck afkomstig zou zijn uit ‘het midden van de 1^{ste} tot de 4^{de} eeuw (maar vooral uit de tweede helft der 1^{ste} eeuw)...’ (Byvanck 1947, 108).

²⁵ Vgl. CIL XIII, 10001 192, 196; Evelein 1928, 32, noot 1-3.

²⁶ Byvanck 1935, 165; 267.

²⁷ Evelein 1928, 31-32

²⁸ Stuart 1986, 157. Dit maakt de bovengenoemde stempel (INASACD) des te opmerkelijker. Gezien het om een vrij onduidelijke stempel gaat moeten er dan ook vraagtekens bij deze lezing gezet worden (met name de ‘I’ en ‘S’ zijn te betwijfelen, maar ook dan blijven (duidelijke) parallellen uit.



Fig. 3. Venus Anadyomene uit Rossum-Het Klooster (links) en Londen (midden en rechts). Niet op schaal. Foto RMO; Van Boekel 1985, fig.105.

Er is in Rossum één terracotta beeldje aangetroffen (nr.70). Het gaat om de voorste helft van een vrouwenhoofd met opgestoken haar en een gedeelte van de hals. Volgens Van Boekel betreft het een voorstelling van Venus Anadyomene.²⁹ Dit motief is afgeleid van de mythe rondom de geboorte van Aphrodite uit de zee. Het fragment uit Rossum is vrijwel identiek aan een beeldje van een naakte Venus Anadyomene uit Londen (fig. 3).³⁰ Dit beeldje toont een staande Venus die met haar hand een vlecht vast heeft die over haar rechterschouder valt, een tweede vlecht valt over haar linker schouder en twee vlechten liggen over haar schouderbladen. Het fragment van de ‘Rossumse Venus’ is geproduceerd in Centraal-Gallië, in Yzeure-Saint-Bonnet of Toulon-sur-Allier, en kan gedateerd worden in de eerste helft van de 2^{de} eeuw.

3.2 BOUWMATERIAAL

Uit de beschrijvingen van Leemans en Kist valt duidelijk op te maken dat het keramisch bouwmateriaal tot de meest prominente materiaalcategorieën behoort. Zoals reeds geciteerd werd de Romeinse cultuurlaag volgens Leemans mede gekenmerkt door fragmenten van tegels en dakpannen.³¹ Dit wordt door Kist bevestigd, hij beschrijft namelijk dat er ‘allerlei overblijfselen van oude gebouwen, in muren, fundamenteën, vloeren, goten, putten, enz...zichtbaar waren, die veelal ten minsten een Middeleeuwschen bouw aanduiden...’³² Gezien er ook een klooster op dit grondgebied gestaan heeft, zal het bouwmateriaal voor een groot deel van Middeleeuwse oorsprong geweest zijn.³³ Dit neemt echter niet weg dat ook het Romeinse bouwmateriaal in grote aantallen aanwezig was.

In feite is het Romeinse keramisch bouwmateriaal in al haar soorten en maten in Rossum aangetroffen. De meest voorkomende vormen zijn fragmenten van dakconstructies en

²⁹ Van Boekel 1985, 196.

³⁰ Ibidem.

³¹ Zie noot 1.

³² Kist 1845, 289.

³³ Het feit dat Leemans stelt dat er geen ‘zamenhangende overblijfsels van Romeinsch muurwerk of grondslagen van Romeinsche gebouwen’ zijn aangetroffen, wijst erop dat fundamenteën waarover Kist spreekt van Middeleeuwse aard zijn (Leemans 1842, 81). Wat overigens niet weg neemt hier wellicht wel restanten van Romeins bouwmateriaal in verwerkt waren.

verwarmingssystemen. Platte dakpannen met opstaande rand (*tegulae*) en gewelfde dakpannen (*imbrices*) zijn in verschillende afmetingen en baksels aangetroffen. Daarnaast zijn er diverse fragmenten van tegels en baksteen bekend met rechte, kruisende of golvende kamstreken, die voor een betere hechting moesten zorgen. De grote evenwijdige strepen en een 'kruismotief' op twee tegelfragmenten uit Rossum, dienden vermoedelijk hetzelfde doel. Kamstreken of hechtingssporen komen vooral veel voor bij *tubuli*. Deze wandbuizen of holle bakstenen, bedoeld voor de circulatie van hete lucht in muren en onder vloeren, zijn in grote aantallen vertegenwoordigd.³⁴ Behalve *tubuli* waren ook *bessales* of hypocausttegels onmisbaar voor de constructie van een *hypocaustum* (Romeins verwarmingssysteem). Deze tegels werden gebruikt om pilaartjes (*pilae*) te maken die de onder- en bovenzijde van elkaar moesten scheiden, zodat de hete lucht onder de vloer kon circuleren. Er zijn verschillende complete en talloze fragmenten van ronde en vierkante *bessales* aangetroffen.

Twee *tegula* fragmenten zijn voorzien van pootafdrukken van dieren (fig. 4). Het betreft een afdruk van een honden- en kippenpoot. Dergelijke afdrukken zouden mogelijk een aanwijzing kunnen zijn voor het type bakkerij dat de dakpan geproduceerd heeft. Er is verondersteld dat pootafdrukken wijzen op een niet-fulltime werkende bakkerij, terwijl de afwezigheid van afdrukken wijst op een grootschaligere en professionele bakkerij.³⁵ Toch hebben ook *tegulae* met stempels van legioenen in sommige gevallen afdrukken van dierenpoten.³⁶ Aangezien de legioenen over grote steenbakkerijen beschikten, zijn pootafdrukken dus niet alleen beperkt tot het keramisch bouw materiaal uit kleinere niet-fulltime bakkerijen.

Er zijn uit Rossum 9 bestempelde *tegulae* bekend. Viermaal betreft het een stempel van de *Legio X Gemina* (LXG). Dit legioen was van 71 tot 104 gestationeerd in *Noviomagus* (Nijmegen) en beschikte over een potten- en steenbakkerij op De Holdeurn bij Berg en Dal. Het daar geproduceerde baksteen is slechts in minimale mate buiten Nijmegen terecht gekomen. Na het vertrek van *Legio X Gemina* werd de productie op De Holdeurn voortgezet door militairen van *Legio I Minervia* uit Bonn en *Legio XXX Ulpia Victrix* uit Xanten. *Legio I Minervia* (*Pia Fidelis*) is met één zeldzaam stempel vertegenwoordigd (nr.78). De tekst van deze stempel luidt: LIMPF. Buiten het stempel uit Rossum en twee identieke stempels uit Zwammerdam (*Nigrum Pullum*), is deze stempel niet in Nederland aangetroffen. Hieruit mogen we opmaken dat de bakstenen uit Bonn zijn aangevoerd.³⁷ Het ontbreken van de erenaam Domitiana wijst op een datering na 96. Een erg fragmentarisch stempel waarop alleen een (laurier)tak en een deel van de eerste letter zichtbaar is (nr.77), behoort volgens Bogaers hoogst waarschijnlijk tot *Legio X Gemina Pia Fidelis Domitiana* en moet daarom tussen 89 en 96 gedateerd worden.³⁸

Fig. 4. Rossum-Het Klooster. Pootafdrukken op *tegulae*. niet op schaal. Naar Leemans 1842, Pl.III, 5-6.

In de 2^{de} eeuw vond een groot deel van de baksteenproductie van de *Exercitus Germanicus Inferior* (Neder-Germaanse leger) op De Holdeurn plaats. De militairen die toen actief waren, waren afkomstig uit elders gelegerde troepen en werden *vexillarii* genoemd. Er is uit Rossum één stempel bekend van *Vexillarii Exercitus Germanicus Inferior*. Tot slot zijn er nog twee ronde stempels aangetroffen, waarvan een stempel onleesbaar en fragmentarisch

³⁴ Ibidem, 83.

³⁵ Kars 2005, 266.

³⁶ Stuart 1986, 100; Leemans 1842, 82.

³⁷ Haalebos 1977, 180; In Bonn is deze stempel wel aangetroffen.

³⁸ Bogaers 1962-1963, noot 6. Het Tiende Legioen kreeg in het jaar 89 de eretitel *pia fidelis* ('loyaal en trouw') en Domitiana. In verband met Domitianus' *damnatio memoriae* in 96 werd de eretitel Domitiana terug getrokken (Stuart 1986, 102).

is (nr.79), de andere stempel betreft een erg onduidelijke ‘figuurstempel’ (nr.80). Er zijn in Rossum geen stempels aangetroffen die afkomstig zijn uit civiele pannbakkerijen.

Leemans maakt naast het keramisch bouwmateriaal ook kort vermelding van ‘talloze brokken kalk’ en fragmenten van ‘vloerkalk, vermengd met keisteentjes en aan stukken gestooten pannen (*testa contusa*)’.³⁹ Het gaat hier om fijne en grovere mortelsoorten. De kalk brokstukken waren waarschijnlijk een mengsel van kalk met kleine keramiekkorreltjes (fijne chamotte), zoals bij de fijnere soorten *opus signinum*. Over het algemeen lijken deze fijnere soorten minder geschikt als vloermortel.⁴⁰ Zoals Leemans al suggereerde, kunnen de grovere fragmenten van *testa contusa* (of *opus signinum*) wel als vloermortel beschouwd worden. Er zijn ook fragmenten van beschilderd pleisterwerk uit Rossum bekend. Leemans schrijft hierover dat het gaat om ‘muurwerk van fijnere bewerking, aan de gladde zijde met roode of groene kleur beschilderd, hetgeen vooral bewijst dat de plaats méér dan een eenvoudig kampement of een wachtpost geweest is...’⁴¹ Ook Janssen maakte in zijn aantekeningen over Rossum vermelding van beschilderd pleisterwerk; ‘3 fragmenten beschilderd kalk; 2 rood, 1 groen-rood en witte strepen’.⁴² Op basis van de witte strepen mag verondersteld worden dat het hier gaat om paneeldecoraties. De witte strepen dienden in dit geval wellicht als scheidslijnen tussen de groene en rode banden.

Uit een overzicht van Romeinse muurschilderingen in Nederland blijkt dat de vindplaatsen hoofdzakelijk langs de *limes* (m.n. militaire sites) of in het Limburgse Maasdal (m.n. villa’s) gelegen zijn.⁴³ Hoewel het totaal aantal fragmenten van beschilderd pleisterwerk uit de ‘Nederlandse’ *castella* vrij laag is, zijn er in de meeste *castella* wel enkele fragmenten aangetroffen, met als twee grote uitschieters: Nijmegen (*Noviomagus*) en Aardenburg (*Rodanum*).⁴⁴ Het beschilderd pleisterwerk uit *castella* zal hoofdzakelijk afkomstig zijn uit de *principia*, het *praetorium* en de officierswoningen.

3.3 MUNTEN

De munten zijn zonder twijfel de belangrijkste vondstgroep uit Rossum. In totaal beschrijft Leemans 233 munten, maar hij heeft vooral veel Laat-Romeinse munten buiten beschouwing gelaten. Tellen we deze munten mee, dan komen we op een totaal aantal van 285 munten, wat gezien de vondstcontext en de afwezigheid van metaaldetectors als uitzonderlijk beschouwd mag worden.⁴⁵ Leemans benadrukte in 1842 al dat er grote aantallen munten verloren zijn gegaan; ‘De munten die van tijd tot tijd te voorschijn kwamen, en onder den naam van kloosterduitjes door de ingezetenen verzameld werden, geraakten verspreid of gingen door achteloosheid der bezitters wederom verloren...’⁴⁶ Het moge duidelijk zijn dat deze 285 munten slechts een kleine weerspiegeling vormen van wat er daadwerkelijk gevonden is.

Hier wordt volstaan met een overzicht van de bekende munten. Een verdere analyse zal later aan bod komen. De laat 3^{de}-eeuwse en 4^{de}-eeuwse munten zullen onder de Laat-Romeinse vondsten (8.1) ter sprake komen.

³⁹ Leemans 1842, 129.

⁴⁰ Laken 2008, 225.

⁴¹ Leemans 1842, 129.

⁴² Kramer-Clobus 1978, 503, 215-Rossum j. Het gaat hier om aantekeningen die vóór 1842 (jaar van uitgave Leemans) gemaakt zijn.

⁴³ De Mol/De Kind 1992.

⁴⁴ Moormann 1982, 165-173. Voor een kleine aanvulling op Moormann’s overzicht: Laken 2008, 231.

Muurschilderingen uit militaire context zijn ook bekend uit: Alphen aan den Rijn (2 frag.), Cuijk (enkele grote frag.), Vechten (± 11 frag.), Utrecht (frag. uit barakken en wachtpost), Valkenburg (veel frag.), Zwammerdam (enkele frag.), Woerden (diverse frag.), Herwen en Aerdt (*castellum Carvium*; 1 frag.), Katwijk (min. 2 frag.), Leiden-Roomburg (2 frag.), Arnhem-Meinerswijk (2 frag.), Winssen (1 frag.; uit *statio beneficiarii consularis* of villa) en mogelijk Naaldwijk.

⁴⁵ De muntenlijst van Rossum-Het Klooster is opgesteld op basis van Leemans’ werk, NUMIS en de inventarislijst van het RMO (het enige museum dat munten uit Rossum-Het Klooster bezit).

⁴⁶ Leemans 1842, 78.

Republiek en Overgangstijd (211-31 v.Chr.)

Tot de Romeinse Republiek en de Overgangstijd kunnen vijf munten gerekend worden. In alle vijf gevallen gaat het om zilveren denarii. Dit is niet verwonderlijk gezien er in deze periode een grote hoeveelheid zilvergeld in omloop was, dat als gevolg van het hoge zilveragehalte pas gedurende de 2^{de} eeuw uit de circulatie verdween.⁴⁷ De Republikeinse munten uit Rossum zijn afkomstig uit de periode 85-42 v.Chr.

Julisch-Claudische keizers (27 v.Chr. - 68 na Chr.)

In totaal zijn 42 munten toe te schrijven aan de Julisch-Claudische keizers (tabel 3). Hiervan behoren 12 munten tot Augustus, waaronder 1 quadrans, 5 assen, 1 sestertius en 3 denarii. In twee gevallen kon niet met zekerheid vastgesteld worden of het assen waren. Van de overige vijf assen zijn er twee afkomstig uit Lugdunum (Lyon), deze behoren tot de tweede altaarserie die tussen 8 en 14 na Chr. geslagen werden. De drie andere assen zijn van het muntmeester-type uit Rome. Deze munten werden in de periode 16-6 v.Chr. geslagen, maar lijken pas in de vroeg-Tiberische periode echt het Rijnland te bereiken.⁴⁸ In dat geval zouden ze meestal van een klop voorzien moeten zijn.⁴⁹ In Rossum geldt dit inderdaad voor één munt, deze is zelfs voorzien van drie kloppen, waarvan alleen CAR leesbaar is. De twee denarii die nader gedetermineerd konden worden zijn van het veelvoorkomende Gaius-en-Lucius-type, die tussen 2 v.Chr. en 4 na Chr. in grote hoeveelheden in Lugdunum geslagen werden.

Er zijn maar twee munten van Tiberius bekend. Het gaat om één *Providentia*-as, die gedateerd kan worden tussen 22 en 30.⁵⁰ Deze voor Divus Augustus geslagen munt is relatief veelvoorkomend. Dit kan zeker niet gezegd worden over de tweede munt van Tiberius. Dit betreft een sestertius voor Drusus, die in de jaren 22-23 in Rome geslagen werd.

Twaalf munten uit Rossum kunnen toegeschreven worden aan Caligula. Zoals veelal het geval is bij munten van Caligula zijn er geen zilveren munten aangetroffen en ligt de nadruk op de jaren 37-38.⁵¹ Naast één sestertius zijn er drie dupondii en zeven assen aangetroffen; bij een bronzen munt is het onduidelijk of het om een as of dupondius gaat. De datering van één dupondius (RIC 56) is discutabel, deze wordt soms ook in de Claudische periode gedateerd.⁵² Waarschijnlijk is één as (RIC 44) voorzien van een klop, bij drie andere munten is het onduidelijk of ze een klop hebben.⁵³

Onder de acht munten die aan Claudius toegeschreven kunnen worden bevindt zich één denarius. Deze kan gedateerd worden in 46-47, twee assen kunnen toegeschreven worden aan de jaren 41-50. De vier overige assen en één sestertius kunnen niet nader gedateerd worden. Een as heeft een klop, die gelezen is als: (..)CN(..).⁵⁴ Ook van de laatste Julisch-Claudische keizer, Nero, zijn acht munten aangetroffen. Naast een niet nader determineerbare denarius, zijn er twee sestertii, één dupondius, drie assen en één semis bekend. Deze semis is in Rossum de enige van zijn munttype. Alle zeven determineerbare munten kunnen in de laatste regeringsjaren (64-68) van Nero gedateerd worden. Dit is een gevolg van het gegeven dat de productie van bronzen munten onder Nero pas vanaf 64 op grote schaal plaats vond.

⁴⁷ Kemmers 2006, 165-172.

⁴⁸ Wigg 1997, 282-283, fig.5.1.

⁴⁹ Kemmers 2008, 271-272.

⁵⁰ Voor discussie en verwijzingen rondom de datering van *Providentia*-assen: Kemmers 2006, 74-75, noot 332-336; Kemmers 2004, 170, noot 255-257.

⁵¹ Kemmers 2006, 76; Kemmers 2004, 171-173; Kemmers 2008, 272-273; Haalebos 1976, 199-200, 214.

⁵² Chantraine 1982, 20-21, zie ook: Kemmers 2004, 173, noot 262 met verdere verwijzingen.

⁵³ In NUMIS staan 4 munten die mogelijk voorzien waren van een klop, aangegeven als: 'Klop?'. Leemans spreekt over één as (RIC 44) met klop (Leemans 1842, 132).

⁵⁴ Lezing Geld- en Bankmuseum (Utrecht). Mogelijk gaat het hier om een leesfout, en had er (..)ON gelezen moeten worden, wat zou wijzen op BON; een regelmatig voorkomende klop op Claudische munten.

	Denarius	Sestertius	Dupondius	Dup./As	As	Semis	Quadrans	Totaal
Augustus	3	1	0	0	7	0	1	12
Tiberius	0	1	0	0	1	0	0	2
Caligula	0	1	3	1	7	0	0	12
Claudius	1	1	0	0	6	0	0	8
Nero	1	2	1	0	3	1	0	8
Totaal	5	6	4	1	24	1	1	42

Tabel 3. Rossum-Het Klooster. Verdeling van de munten van de Julisch-Claudische keizers naar munttype.

Vierkeizerjaar en Flavische keizers (68-96)

Twee munten behoren tot het zogenaamde vierkeizerjaar 68-69; het jaar waarin achtereenvolgens Galba, Otho, Vitellius en Vespasianus aan de macht waren. Het gaat hier om een sestertius van Galba en een denarius van Otho (tabel 4).

Van de Flavische keizers zijn in totaal 49 munten in Rossum aangetroffen (tabel 4). Hiervan kunnen zeker 23 munten tot Vespasianus gerekend worden. Er zijn geen typen bekend van de 19 bronzen munten, wel kunnen ze op één uitzondering na precies gedateerd worden.⁵⁵ Het merendeel kan toegewezen worden aan de jaren 77-78/79. Dit wijst erop dat een aanzienlijk aantal van deze munten uit Lugdunum afkomstig is.⁵⁶ Twee assen en een sestertius kunnen in 71 gedateerd worden. De korte regeringsperiode van Titus wordt weerspiegeld middels 2 munten; een denarius en een sestertius. Een as behoort tot Titus of Vespasianus. Ook voor de munten van Domitianus geldt dat er maar weinig typen bekend zijn, terwijl de meeste munten wel zijn gedateerd. Opmerkelijk is het grote aantal van acht sestertii, tegenover vier dupondii, vier assen en de afwezigheid van quadrantes. Op veel vindplaatsen zijn de laatste drie denominaties juist dominant.⁵⁷ De quadrantes van Domitianus, die met name in Nijmegen, Maurik en Woerden prominent aanwezig zijn, zouden typerend zijn voor de *castella* langs de Rijn.⁵⁸

Een dupondius met een staande Minerva op de keerzijde, kan beschouwd worden als een barbaarse imitatie. Ten slotte zijn er nog zes bronzen munten (2 dupondii, 3 assen, 1 dupondius/as) die niet nader gedateerd konden worden dan de Flavische periode.

Adoptie- en Antonijnse keizers (96-193)

Het hoge muntenaantal blijft onder de Adoptie- en Antonijnse keizers in stand (tabel 4). Ondanks dat Nerva nog geen anderhalf jaar aan de macht geweest is, zijn er in Rossum vier denarii en twee bronzen munten van Nerva aangetroffen. De twee dateerbare denarii zijn geslagen in 97. Vijfentwintig munten kunnen toegeschreven worden aan Trajanus. Wat betreft de vijf denarii en acht sestertii, ligt de nadruk hoofdzakelijk op de periode 103-117. De zes dupondii en zes assen kunnen daarentegen hoofdzakelijk in de periode 98-102 gedateerd worden. Het relatief hoge aandeel sestertii (en denarii) is in de regeringsperiode van Trajanus

⁵⁵ Alle bronzen munten van Vespasianus zijn wel opgenomen en gedateerd in NUMIS. Waarom er geen exacte typen bekend zijn is onduidelijk.

⁵⁶ Kemmers 2006, 88; De piek in de muntproductie in Rome ligt in de jaren 70, 71 en 74. In Lugdunum was dit in 71 en 77-78.

⁵⁷ Bijvoorbeeld op de Hunerberg en in Maurik en Woerden. Onder de 29 munten van Domitianus uit Woerden, bevindt zich geen één sestertius; Kemmers 2006, 93; Haalebos 1976, 216-218; Kemmers 2008, 276-277.

Anderzijds is er bij Flavische munten soms al wel een ontwikkeling zichtbaar waarbij grotere denominaties steeds vaker voorkomen ten koste van de as. Doch gaat het dan veelal om een groter aantal dupondii tegenover een lager aantal assen, zoals in Alphen a/d Rijn; Kemmers 2004, 176-177.

⁵⁸ Kemmers 2008, 277.

wel een algemeen verschijnsel, wat wellicht het gevolg is van een toegenomen inflatie.⁵⁹ De munten van Hadrianus en de Antonijnse keizers tonen hetzelfde verschijnsel.

Onder de 23 munten van Hadrianus bevinden zich zeven denarii en zes sestertii. Een denarius is een barbaarse imitatie en wordt gedateerd tussen 134 en 138. Voor zover de overige munten van Hadrianus gedateerd kunnen worden zijn ze vrij evenredig over zijn regeringsperiode (117-138) verdeeld.

In totaal kunnen 31 munten tot Antoninus Pius gerekend worden. Hiervan zijn 9 munten gewijd aan zijn vrouw Faustina Minor. De elf denarii zijn – met uitzondering van één denarius uit 140 – geslagen in de perioden 148-150 en 158-160. Ook de munten van Marcus Aurelius zijn met elf denarii, zeven sestertii, vier dupondii en drie assen, nog relatief talrijk. Er kunnen daarentegen maar vijf munten toegeschreven worden aan Commodus.

Severische keizers (193-235)

De drie sestertii van Septimius Severus zijn de enige bronzen munten uit Rossum die ten tijde van de Severische keizers geslagen zijn (tabel 4). Een sestertius uit 193-194 behoort wel tot de periode van Septimius Severus, maar moet eigenlijk toegeschreven worden aan caesar (en later tegenkeizer) Clodius Albinus. Alle munten van Septimius Severus kunnen nog in de laatste jaren van de 2^{de} eeuw gedateerd worden. De munten geslagen onder Caracalla en Elagabalus blijven beperkt tot respectievelijk één en vijf denarii. Daarentegen kunnen er wel weer elf denarii toegeschreven worden aan Alexander Severus. De munten uit de Severische periode zijn in Rossum, vergeleken met het algemene patroon in het rivierengebied, relatief slecht vertegenwoordigd. Vaak is er in de Severische periode namelijk sprake van een duidelijke piek in de muntvondsten, die in het geval van Tiel-Passewaaij zelfs vele malen groter is dan piek in de Flavische periode.⁶⁰ Na de munten van Alexander Severus valt er een groot gat in het muntenbestand van Rossum. De munten uit de periode 235-268 zijn compleet afwezig.

Niet determineerbare munten

Er zijn slechts zeven munten bekend die niet precies gedetermineerd konden worden. Op basis van verschillende factoren kunnen deze munten nog wel nauwkeuriger dan ‘Romeins’ gedateerd worden. Drie assen worden in de 1^{ste} eeuw gedateerd, drie andere assen zouden uit de 1^{ste} of 2^{de} eeuw afkomstig zijn. Een denarius is in de 2^{de} eeuw geslagen.

⁵⁹ Kemmers 2008, 277.

⁶⁰ Aarts 2000, 58, 216, fig.3.10a, fig.6.8; Aarts 2007, 121-122, fig.5.

	Denarius	Sestertius	Dupondius	Dup./As	As	Totaal
Galba-Otho	1	1	0	0	0	2
Vespasianus	4	1	4	1	13	23
Titus	1	1	0	0	0	2
Domitianus	2	8	4	0	4	18
Flavisch	0	0	2	1	3	6
Totaal	8	11	10	2	20	51
Nerva	4	1	0	(1)	0	6
Trajanus	5	8	6	6	(1)	26
Hadrianus	7	6	2	2	6	23
Antoninus Pius	11	8	2	5	5	31
Marcus Aurelius	10	7	4	1	3	25
Commodus	1	0	1	(1)	2	5
Totaal	38	30	15	16	17	116
Septimius Severus	4	3	0	0	0	7
Caracalla	1	0	0	0	0	1
Elagabalus	5	0	0	0	0	5
Alexander Severus	11	0	0	0	0	11
Totaal	21	3	0	0	0	24

Tabel 4. Rossum-Het Klooster. Verdeling van de munten van de Flavische -, Adoptie -, Antonijnse - en Seversiche keizers naar munttype.

3.4 METAALVONDSTEN

Fibulae

Het is duidelijk dat men in 19^{de} eeuw nog weinig interesse had in fibulae. Er zijn uit Rossum slechts 21 fibulae bekend, waarvan maar negen exemplaren aan een type verbonden kunnen worden. De helft van de bekende fibula typen kunnen gedateerd worden in de 1^{ste} eeuw. Een knikfibula (nr.336) van het type Haalebos B (Almgren 20) is mogelijk afkomstig uit de pre-Flavische periode, maar ook in het Flavische legioenskamp te *Noviomagus* is een dergelijke fibula aangetroffen.⁶¹ De drie andere fibulae uit de 1^{ste} eeuw zijn haakfibulae van het type Haalebos A, waarvan één exemplaar vervaardigd is van zilver (nr.370). Dergelijke fibulae verschijnen vanaf de Augusteïsche periode en komen nog voor in nederzettingen uit het midden van de 1^{ste} eeuw. Vanaf de Claudische periode worden haakfibulae al zeldzamer en onder Nero lijken ze te verdwijnen.⁶² Een langwerpige eenvoudige draadfibula zou mogelijk nog tot de laatste decennia van de 1^{ste} eeuw kunnen behoren, maar werd nog gedragen tot het midden van de 2^{de} eeuw (nr.367).

Tot de 2^{de} eeuw kunnen twee dubbelsymmetrische emailfibulae (type Riha 7.16) gerekend worden. Het middengedeelte van de eerste emailfibula (nr.368) is een in de breedte uitgerekte ruit, die in het midden en op de vier hoeken versierd is met cirkeltjes opgevuld met bruin email. Aan twee zijden zijn uitstekels aan de cirkels verbonden. De tweede fibula (nr.369) bestaat uit een in de breedte uitgerekte cirkel met aan twee zijden een breed, maar

⁶¹ Haalebos 1986, 31. In de veerrol van deze fibula is overigens een korte naald (?) met knop aangebracht.

⁶² Roest 1988, 147.

smal uitlopend uitsteeksel.⁶³ Voor zover bekend zijn er geen resten van email aanwezig. Dubbelsymmetrische emailfibulae zijn vooral veel aangetroffen in (militaire) vindplaatsen als Nijmegen, Vechten en Maurik.⁶⁴ Ook uit Alem is een vergelijkbare fibula bekend. Een andere fibula die uit de 2^{de} eeuw afkomstig is, maar wellicht nog tot de late 1^{ste} eeuw behoort, betreft een jongere variant van een sterk geprofileerde fibula, type Almgren 69 (nr.374). Dergelijke fibulae zijn betrekkelijk zeldzaam in Nederland. Een soortgelijke fibula is bekend uit Nijmegen, maar ook hier gaat het om een losse vondst.⁶⁵ De laatste bekende fibula is een zogenaamde kniefibula, Haalebos type A of B (nr.373). Dit type fibula werd gedragen vanaf het twee kwart van de 2^{de} eeuw tot in de 3^{de} eeuw en is veelal beschouwd als militaire dracht van het *limes*gebied in Germania Superior en Raetia.⁶⁶

Sieraden en toiletgerei

De sieraden uit Rossum kunnen onderverdeeld worden in vingerringen, haarnaalden en een armband. Er zijn twee ringen door Leemans beschreven. De eerste ring is een betrekkelijk smalle bronzen ring (nr.386). Op de ring zit een schijfje dat bedoeld was voor een ringsteen (gem), maar deze is niet bewaard gebleven.⁶⁷ De tweede ring is vervaardigd van zilver (387). Op deze ring is een ovaal gouden schildje bevestigd, waarop twee gevleugelde figuren waarneembaar zijn die elkaar omhelzen. Mogelijk gaat het hier om een voorstelling van de liefdesgod Amor (Cupido) en zijn geliefde Psyche.⁶⁸ Het goud en zilver wijst erop dat deze ring gedragen werd door iemand van een hoge sociale status. Over het algemeen wordt veronderstelt dat ringen vooral door volwassen mannen gedragen werden, maar dit geldt in het bijzonder voor ijzeren ringen.⁶⁹ Naast de functies als sieraad en onderscheidingsteken, werden ringen ook gebruikt voor het verzegelen van brieven of andere documenten. De eerste ring laat zich slecht dateren, de tweede ring kan in de 2^{de} eeuw gedateerd worden.

Twee naalden kunnen in Vroeg- of Midden-Romeinse tijd gedateerd worden (nr.388-389). Het gaat om een vrij korte haarnaald met een versierde knoopvormige kop en een naald waarvan de details ontbreken. Een verbogen versierde draad met een knop op het uiteinde (nr.390), is waarschijnlijk een fragment van een gladde open armband met geprofileerde eindknoppen. Het is onduidelijk of de (beschadigde?) eindknop voorzien is van een uitsteeksel. Onder de vondstbeschrijvingen van Alem zal er dieper op deze armbanden ingegaan worden.

Tot de categorie toiletgerei behoren verschillende oorlepels, een spatel, een handvat, een spiegelfragment en twee naalden of rijgpennen. Oorlepels dienden voor het reinigen van oren, maar werden waarschijnlijk ook gebruikt om enkele druppels uit parfum- of medicijnflesjes te verkrijgen, wat een verklaring zou kunnen zijn voor de lange stelen. Daarnaast werden oorlepels gebruikt voor eenvoudige wondbehandelingen en andere medicinale doeleinden.⁷⁰ Ze werden in alle noordwestelijke provincies gebruikt vanaf de 1^{ste} eeuw tot in de 4^{de} eeuw. Een complete onversierde oorlepel behoort tot het type Riha Var.D (nr.395). Hetzelfde geldt voor een fragment van het steeluiteinde met daaraan een klein rond lepeltje (nr.396).

De bronzen spatel (nr.397) heeft een ovaal spitslopend blad en een uitstekende hals die vloeiend overloopt in een lange steel (Riha Var.A). Dergelijke instrumenten werden voor

⁶³ Leemans 1842, 126, n. 237, pl. XVIII.237. Leemans interpreteert deze fibula als een versiersel van militaria of paardentuig. Vgl. Riha 1979, 191, taf. 63; Typ 7.16.1649-1651. De 2^{de} helft van de 1^{ste} eeuw kan bij deze fibula niet uitgesloten worden

⁶⁴ Haalebos 1986, 54; Stuart 1986 140.

⁶⁵ Buchem 1941, 119, 1338, pl. XIX, 18; Haalebos 1986, 43, noot 54.

⁶⁶ Haalebos 1986, 55, noot 96-97.

⁶⁷ Er zijn echter wel twee 'losse' gemmen bekend, deze zullen onder 'varia' aan bod komen.

⁶⁸ Omdat deze twee mythologische figuren symbool stonden voor de harmonie in liefde, vermoed het RMO dat het hier gaat om een Romeinse trouwring.

⁶⁹ Roymans *et. al* 2007, 25; Riha 1990, 29.

⁷⁰ Riha 1986, 56.

veel verschillende doeleinden gebruikt. Twee vrijwel identieke exemplaren uit Augst werden gevonden samen met materiaal uit de 1^{ste} tot laat-2^{de} eeuw.⁷¹

Een fragment van het bovenste gedeelte van een balustervormig handvat heeft behoord tot een ronde handvatspiegel (nr.394). Het verzilverde spiegelfragment is daarentegen afkomstig van een rechthoekige spiegel (nr.393). Dergelijke spiegels zijn alleen in Nijmegen in vrij grote aantallen aangetroffen, buiten Nijmegen zijn slechts enkele vindplaatsen bekend.⁷² In de 1^{ste} eeuw behoorden rechthoekige spiegels volgens Lloyd-Morgan tot de meest populaire vormen, maar waarschijnlijk werden ze vanaf de 2^{de} eeuw al niet meer geproduceerd. Dit neemt niet weg dat deze spiegels in de eerste helft van de 2^{de} eeuw nog wel konden circuleren.⁷³ Een vrij grove en lange 'naald' zou volgens Leemans een rijgpen zijn, maar verschillende andere functie staan in dit geval ook open.⁷⁴ Een precieze datering van dit voorwerp moet in het midden gelaten worden.

Militaria en paardentuig

Militaria en paardentuig zijn voor zover bekend nauwelijks in Rossum aangetroffen. Een ijzeren speerpunt (nr.403), waarvan het bladuiteinde is afgebroken, valt op basis van Leemans' beschrijving en tekening niet nader te dateren dan Romeins of vroeg Middeleeuws. Daarnaast is er nog een bronzen beslag aangetroffen van een leren riem, met een oogje en drie gaatjes aan een scharniertje (nr.398).⁷⁵ Een eikelvormige hanger hoort thuis in de categorie van het paardentuig (nr.407). Dergelijke hangers functioneerde als versiering van paardentuig en zouden beschermende krachten bezitten. Deze hanger kan niet nader gedateerd worden dan de 2^{de} - of 3^{de}-eeuw.⁷⁶

Overige metaalvondsten

Tot de grote categorie 'overige metaalwaar' behoren: zegeldoosjes, bijlen, spijkers, haken, kettinkjes, onbekend beslag, evenals; een ovale ring, een splitpen, een doorboorde knop en een gewichtje.

Twee bronzen objecten werden door Leemans geïnterpreteerd als een gesp en een reukdoosje.⁷⁷ In beide gevallen gaat het echter om zegeldoosjes. Tegenwoordig worden zegeldoosjes in verband gebracht met verzegelen van brieven op houten schrijftabletten.⁷⁸ Deze schrijftabletten werden afgesloten met een touw dat aan het zegeldoosje bevestigd werd, daarna werd de knoop in het zegeldoosje met was begoten en voorzien van een afdruk van een zegelring. Het eerste zegeldoosje uit Rossum (nr.392) betreft een rond exemplaar met vier gaatjes in de bodem. Het deksel is versierd met zes driehoekjes met in het midden een klein cirkeltje.⁷⁹ Dergelijke zegeldoosjes die, zoals het Rossumse exemplaar, niet versierd zijn met email, kunnen in de 1^{ste} eeuw gedateerd worden. Het andere zegeldoosje is bladvormig en is op het deksel versierd met een *phallus* en email (391). De bodem is voorzien van drie gaatjes. Deze exemplaren dateren uit de 2^{de} of 3^{de} eeuw.

⁷¹ Riha 1986, 74, taf. 50; m.n.: n.559-560.

⁷² Lloyd-Morgan 1981, 3-20 (Group A). Lloyd-Morgan maakt behalve de rechthoekige spiegels uit Nijmegen, vermelding van 3 exemplaren uit Vechten, 3 uit Maurik, 2 uit Cuijk, 1 uit Geldermalsen en Heerlen. Het fragment uit Rossum wordt niet door Lloyd-Morgan vermeldt.

⁷³ Lloyd-Morgan 1981, 3.

⁷⁴ Leemans 1842, 125, pl. XVII, n. 223.

⁷⁵ Vgl. Bishop/Coulston 1989, 36, fig. 23.16.

⁷⁶ Nicolay 2007, 56, pl. 93; Type B6. Over de beschermende symbolen op paardentuig: *idem*, 225-235.

⁷⁷ Leemans 1842, 125-126, n.229, 239, pl. XVII.229, pl. XVIII. 239. Voor deze en andere oude interpretaties van zegeldoosjes: Derks/Swinkels 1994, 147, noot 3.

⁷⁸ Derks/Swinkels 1994; Derks/Roymans 2002; Derks/Roymans 2007, 131-136..

⁷⁹ Vgl. Roymans/Derks 2002, 117, pl. 7.VI. 9.12; pl.7.VII. 21.1.

Leemans spreekt over ‘vele fragmenten’ van bijlen, maar heeft maar één Romeinse ijzeren bijl laten tekenen (nr.412).⁸⁰ Het RMO bezit nog een twee complete ijzeren bijl uit Rossum (nr.422). Deze bijl is door Holwerda in de vroege Middeleeuwen gedateerd, maar ook de (Laat-)Romeinse tijd kan in dit geval zeker niet uitgesloten worden.⁸¹ Ook met betrekking tot spijkers benadrukt Leemans dat er ‘vele fragmenten’ zijn aangetroffen.⁸² Spijkers kunnen gebruikt zijn voor vele verschillende houten constructies, waarbij onder andere gedacht kan worden aan: deuren, vensterluiken, meubels, dakconstructies en werktuig. De door Leemans afgebeelde spijkers zijn van uiteenlopende vormen en maten.

Er zijn verschillende losse haakjes bekend, waaronder een wandhaak, een u-vormige, een s-vormige en een dubbele s-vormige haak met versierde knoppen op de uiteinden. Tevens zijn er ook enkele fragmenten van kettingen en schalmen aangetroffen. Over de functie van deze voorwerpen kan alleen maar gespeculeerd worden. Een doorboord kegelvormig brons knopje en een bronzen fragment van een heft zijn afkomstig zijn van een werktuig.⁸³ Het heftfragmentje stelt een neus van een ezel of paard voor. Tot slot is er ook een schijfvormig ongemerkt gewicht van een 0,05 kilo aangetroffen (nr.421). Aan een zijde is het gewicht versierd met concentrische cirkels. Evenals bij de meeste andere voorwerpen in deze categorie kan er weinig gezegd worden over de datering.

3.5 VARIA

Glas

‘De broosheid der stof liet niet toe dat enig voorwerp in glas in zijn geheel tot ons kwam; daarentegen zijn er zeer vele fragmenten tusschen het puin langs den rivieroever verspreid’, aldus Leemans over het Romeins glas.⁸⁴ Op basis van de bewaard gebleven fragmenten kunnen maar enkele vormen achterhaald worden. Er zijn drie glazen flessen bekend, waarvan één exemplaar vervaardigd was van groen glas. Een vierde flesje is vierkant en heeft een oor, waarschijnlijk gaat het hier om een flesje van Isings type 50 (nr.429).⁸⁵ Een fragment van een geribde kom (type Isings 3) is kenmerkend voor de 1^{ste} eeuw (nr.426).⁸⁶ Tot slot kan er nog vermelding gemaakt worden van een lichtgroen kommetje, een blauw meloenkraaltje en een fragment van een glazen armband.⁸⁷

Gemmen

Gemmen waren meestal onderdeel van een ring en dienden om brieven te verzegelen. Daarnaast dienden ze ook als sieraden en geluksamuletten. Uit Rossum zijn twee gemmen bekend. Beide zegelstenen zijn voorzien van een religieuze voorstelling. Een gem is vervaardigd uit rode jaspis en is ovaal van vorm (nr.434). Op de gem staat een dansende satyr. Satyrs waren de onbetrouwbare volgelingen van de wijngod Bacchus, die veelal afgebeeld worden met dierlijke kenmerken. Dit geldt ook voor de satyr op de gem uit Rossum; hij heeft bokkenpotten en twee spitse hoorns op zijn hoofd. In zijn linkerhand houdt hij een tros druiven vast en in zijn andere hand heeft hij vermoedelijk een herdersstaf (*pedum*) en een

⁸⁰ Leemans 1842, 126, 129, pl. XVII; n.216. De bijl lijkt overeen te komen met Manning Type 3 (Manning 1985, 16, Fig. 3.3). Een nauwkeurigere datering dan ‘Romeins’ is niet mogelijk.

⁸¹ Holwerda 1908; E.II.23.

⁸² Leemans 1842, 129.

⁸³ Determinaties RMO.

⁸⁴ Leemans 1842, 123.

⁸⁵ Isings 1957.

⁸⁶ Vgl. Lith 2007, 161.

⁸⁷ Holwerda 1908, D.IV.124, p.162.

dierenhuid.⁸⁸ De andere gem heeft een ronde vorm en is gemaakt uit chalcedoon (nr.433). De afbeelding stelt de jachtgodin Diana voor. Ze zit op een altaar met een tak in haar hand en een gewaad om haar middel en benen, voor haar staat iets dat op een boom lijkt. Beide gemmen zijn vervaardigd in een vrij grove stijl, de zogenaamde *chin-nose-mouth style*.⁸⁹ Dit zou wijzen op een datering in de 2^{de} en 3^{de} eeuw. De satyr gem toont ook karakteristieken van de *incoherent grooves style*, wat eerder zou wijzen op een datering in de 3^{de} eeuw.⁹⁰

Organisch materiaal

Een benen damsteenachtig schuifje en een dobbelsteen kunnen tot het organisch materiaal gerekend worden. Daarnaast maakt Leemans ook vermelding van veel oesterschelpen en fragmenten van dierlijk botmateriaal.⁹¹

4. De vindplaats Alem-De Marensche Waarden

4.1 AARDEWERK EN BOUWMATERIAAL

Er is geen complete inventarisatie gemaakt van het nog beschikbare aardewerk uit Alem. Desalniettemin kan er wel het een en ander over het aardewerk en bouwmateriaal opgemerkt worden. Verspreid over verschillende collecties is een vrij grote partij scherven bewaard gebleven.⁹² Het handgevormd aardewerk uit de Late IJzertijd en Vroeg-Romeinse tijd is in Alem duidelijk aanwezig. Een compleet handgevormd kommetje hoort in deze periode thuis.⁹³ Vanzelfsprekend is het gedraaid Romeins aardewerk in veel grotere aantallen verzameld en bewaard gebleven. In tegenstelling tot de handgevormde waar zijn er geen complete exemplaren van gedraaid aardewerk bekend. Wel zijn er veel grote fragmenten van wrijfschalen door W. Douwes aangetroffen. Een van zijn opvallendste vondsten is een scherf met een grijs-oranje ‘gevlamde’ beschildering (techniek e) met een (onbekende) *graffito*.⁹⁴

De *terra sigillata* die in de jaren 1958-1960 door Douwes verzameld werd, kan gedateerd worden van de Flavische tijd tot in de 3^{de} eeuw.⁹⁵ Italische *terra sigillata* is voorzover mij bekend niet in Alem aangetroffen. Het aantal stempels op *terra sigillata* blijft beperkt tot vier stuks. Het oudste stempel is van Aquitanus (la Graufesenque) en kan gedateerd worden tussen 40 en 65.⁹⁶ De drie overige stempels zijn afkomstig van pottenbakkers uit Oost-Gallië. Twee stempels, CELSINVSF en MOSCVSF (fig.5), kunnen gedateerd worden in de regeringsperiode van Trajanus en Hadrianus. De vierde stempel van de pottenbakker Nasso (NASSOFEC) zou ook nog tot de Antonijnse periode kunnen behoren.

⁸⁸ Vgl. Maaskant-Kleibrink 1978, 317, n. 941; Maaskant-Kleibrink 1986, 109, app. 18.

⁸⁹ Zie voor een beschrijving van de verschillende stijlen: Maaskant-Kleibrink 1975.

⁹⁰ Dit uit zich het duidelijkst in de attributen die bestaan uit slechts enkele grove lijnen, die vrij los verbonden zijn.

⁹¹ Leemans 1842, 129.

⁹² Het aardewerk is hoofdzakelijk verdeeld over de collecties van het RMO, Gemeente Museum Ermelo (GME, voorheen coll. A. van Sprang), Museum het Valkhof (MHV), Gelderse Archeologische Stichting (in bewaring bij MHV (MHV-GAS) en mogelijk ook nog in het Historisch Museum Arnhem) en AWN Afd. 15 West- en Midden-Betuwe & Bommelerwaard.

⁹³ Determinatie: P. van den Broeke. Collectie M. van Sonsbeek (Rossum).

⁹⁴ De scherf is toentertijd meegenomen door de ROB (het huidige RCE) en thans onvindbaar.

⁹⁵ Bogaers 1960, 84. Alle *terra sigillata* (evenals veel *terra nigra* en *terra nigra*-achtig aardewerk) verzameld door Douwes, is geschonken aan het RMO en thans onvindbaar (?).

⁹⁶ NBNOB 10, 1957, 53; Elzinga 1959, 116-117.

Het bouw materiaal is in Alem sterk ondervertegenwoordigd. In dezelfde collecties als het aardewerk bevinden zich wel verschillende fragmenten van *tegulae* en dakpannen, waaronder enkele fragmenten met kamstreken. Over de exacte hoeveelheden en soorten bouw materiaal is echter weinig bekend.

Fig. 5. Alem-De Marensche Waarden.
Terra sigillata-stempel van Moscus.
foto: H. Douwes.

4.2 MUNTEN

In totaal zijn er 125 Romeinse munten uit Alem bekend. Hiervan zijn slechts twee munten gevonden in de jaren '30. Van de 123 bekende munten uit de jaren '50 kunnen drie munten niet gedetermineerd worden. Opmerkelijk is dat er in de 19^{de} eeuw ook al veel munten in Alem werden aangetroffen. Hermans maakte in 1865 vermelding dat 'te Lith en Alem tegenover Rossum, ...dagelijks Romeinse munten' gevonden werden.⁹⁷ De beschrijving van Hermans laat geen twijfel bestaan dat het hier om de Marensche Waarden moet gaan. Deze munten zijn niet bewaard gebleven of gedocumenteerd. Ook is het onbekend in hoeverre er naast munten nog andere vondsten gedaan zijn. We mogen er hier van uitgaan dat het gaat om verspoelde vondstlagen, zoals ook in Rossum in het begin van de 19^{de} eeuw het geval was. We zullen ons nu richten op de Romeinse munten uit Alem die *wel* bekend zijn.⁹⁸ Wegens het grote aantal munten van de Julisch-Claudische keizers zullen deze keizers apart behandeld worden.

Republiek en Overgangstijd (211-31 v.Chr.)

Twaalf munten dateren uit de tijd van de Romeinse Republiek en de Overgangstijd (tabel 5). De vijf denarii kunnen onderverdeeld worden in twee denarii waarvan de 'emissie-autoriteiten' bekend zijn, gedateerd in 122 en 81 v.Chr., twee legioensdenarii van Marcus Antonius en een niet nader dateerbare denarius. De legioensdenarii van Marcus Antonius bleven door hun lage zilveragehalte tot in de 3^{de} eeuw na Chr. in circulatie. Ondanks dat vijf denarii niet veel lijkt, beslaat het meer dan 32% van het totaal aantal denarii uit Alem.

Opvallend genoeg zijn er in Alem meer bronzen dan zilveren Republikeinse munten gevonden. Er zijn zeven assen aangetroffen waarvan zes gehalveerd waren.⁹⁹ Voor alle gehalveerde assen geldt dat ze sterk gesleten zijn, waardoor maar twee assen aan een catalogus nummer (beide RRC 591) gekoppeld konden worden. Deze twee gehalveerde assen kunnen gedateerd worden in 100-97 v.Chr. Een gehalveerde as uit Rome is mogelijk nog afkomstig uit de 2^{de} eeuw v.Chr. Deze republikeinse assen bleven gedurende de eerste helft van de 1^{ste} eeuw na Chr. in gebruik, met een piek ten tijde van Augustus en tijdens de regeringsperiode van Caligula of Claudius.¹⁰⁰

Een gehalveerde as is afkomstig uit Vienna en kan gedateerd worden in de periode 40-15 v.Chr. Deze munten werden al snel verdrongen toen de grote productie van de Augusteïsche assen (Nemausus- en later de altaar-assen) op gang kwam. Het (Copia/)Vienna-type is

⁹⁷ Hermans 1865, 30.

⁹⁸ De muntenlijst van Alem is zorgvuldig opgesteld op basis van NUMIS, de catalogi van het RMO, MHV(-GAS), GME en een eerdere inventarisatie samengesteld door N. Roymans (ongepubliceerd).

⁹⁹ Hiervan zijn vijf assen in de jaren '50 gepubliceerd; Elzinga 1959; NBKNOB 10, p.52-53 (1957).

¹⁰⁰ Kemmers 2006, 26; met verwijzing naar Peter, M. 2001, *Untersuchungen zu den Fundmünzen aus Augst und Kaiseraugst*, Berlijn, 41-42.

typerend voor Vroeg-Romeinse militaire centra en is in vindplaatsen als Neuss, Nijmegen-Kops Plateau en –Hunerberg in grote aantallen aanwezig.¹⁰¹ Van twee gehalveerde assen is het onduidelijk of het Republikeinse of Copia/Vienna-type assen zijn.

Drie gehalveerde assen die volledig versleten waren, zijn bij de munten van Augustus opgenomen (tabel 5), maar zouden evengoed Republikeinse of Vienna/Copia assen kunnen zijn.

Augustus (27 v.Chr. – 14 na Chr.)

Evenals de Republikeinse bronzen munten, is ook het ‘Augusteïsch brons’ in grote aantallen aanwezig. Alle 23 bronzen munten zijn assen, waarvan er elf gehalveerd zijn (tabel 5). Deze assen kunnen onderverdeeld worden in drie groepen: assen uit Nemausus, de altaar-series en de muntmeester-series.

De assen die in Nemausus (Nîmes) geslagen werden, worden doorgaans onderverdeeld in drie series. De munten van de eerste serie waren de eerste munten die in grote aantallen het noordwesten bereikten.¹⁰² Een gehalveerde as behoort mogelijk tot deze eerste serie, maar zou ook nog tot de tweede serie gerekend kunnen worden. Een tweede gehalveerde as kan met zekerheid aan de tweede serie toegekend worden. De serie van de twee overige ‘*Nemausus*-assen’ kon niet meer bepaald worden. Het merendeel van de assen zijn gemunt in Lugdunum en behoren tot de altaar-series. Vier assen en één gehalveerde as behoren zeker tot de eerste serie, die in de jaren 7-3 v.Chr. in grote aantallen geslagen werden. Een vijfde as behoort waarschijnlijk ook nog tot deze eerste serie. De tweede serie uit 9-14 na Chr. is in Alem met één as vertegenwoordigd, wat niet vreemd is omdat deze munten hoofdzakelijk in het Gallische achterland circuleerden.¹⁰³ Ten slotte kunnen vijf assen tot het Muntmeester-type uit Rome gerekend worden. Ondanks dat deze munten tussen 16 en 6 v.Chr. geslagen werden, zijn ze met name in de vroeg-Tiberische periode in het Rijnland terecht gekomen.¹⁰⁴

Dat dit voor de Muntmeester-assen uit Alem ook geldt, blijkt uit het gegeven dat vier van de vijf munten voorzien zijn van een klop. In drie gevallen betreft het de meest voorkomende klop op de Muntmeester-assen; CAESAR, welke in verband gebracht kan worden met Germanicus (campagnes in 14-16) of Tiberius.¹⁰⁵ Daarnaast zijn van een klop alleen de letters IM zichtbaar. Mogelijk gaat het hier om de klop IMP AVG, die na de CAESAR-kloppen het meeste voorkomt op de Muntmeester-assen uit Nijmegen-Hunerberg. Ook deze klop kan tot de Tiberische periode gerekend kunnen worden.¹⁰⁶ Een as van de eerste altaar-serie is voorzien van de klop AVG, die in de Augusteïsche of mogelijk vroeg-Tiberische periode werd toegepast. Een klop op een gehalveerde as van hetzelfde type moet gelezen worden als RPTC. Deze letters staan voor de initialen van een privaat individu. Van de 17 altaar-assen-I met klop uit Nijmegen-Hunerberg, waren vier assen voorzien van deze klop.¹⁰⁷ Naast deze kloppen, is er één andere gehalveerde as met een klop. Het gaat hier om een onleesbare klop die aangebracht was op een *Nemausus*-as.

Vijf gehalveerde assen konden niet aan een type of muntplaats verbonden worden. Hiervan zouden drie gehalveerde assen mogelijk ook Republikeinse of Vienna/Copia assen kunnen zijn. De twee andere assen zouden eventueel nog tot de eerste regeringsjaren van Tiberius kunnen behoren. Ten slotte is er ook nog één zilveren denarius van Augustus in Alem aangetroffen.

¹⁰¹ Kemmers 2004, 167.

¹⁰² Kemmers 2006, 28-29

¹⁰³ Kemmers 2008, 271.

¹⁰⁴ Ibidem.

¹⁰⁵ Kemmers 2008, 272, noot 799; Kemmers 2006, 31, 68-69, noot 91, 297-298.

¹⁰⁶ Kemmers 2006, 68-72, table 3.4-3.8.

¹⁰⁷ Kemmers 2006, 72, table 3.3, 3.8

Tiberius (14-37)

Een denarius en drie assen kunnen toegeschreven worden aan Tiberius (tabel 5). De denarius is tussen 21 en 25 in Lugdunum geslagen. Twee assen behoren tot de gangbare *Providentia*-assen, waarvan één as een lokale imitatie is. De officiële *Providentia*-assen worden meestal gedateerd tussen 22 en 30. De imitatie zou echter ook ten tijde van Claudius vervaardigd kunnen zijn.¹⁰⁸ De derde as behoort eveneens tot een veel voorkomend type, namelijk de Divus Augustus Pater-serie. Het relatief lage aantal bronzen munten van Tiberius hangt samen met het hoge aantal Augusteïsche en Republikeinse assen die in de periode van Tiberius in omloop waren.

Caligula (37-41)

Er zijn in Alem alleen maar bronzen munten van Caligula aangetroffen. Waarschijnlijk ligt de oorzaak hiervan in het terugtrekken van Caligula's munten na diens dood.¹⁰⁹ Voor zover de munten nader gedateerd konden worden, zijn ze alle geslagen in de jaren 37-38. De verdeling van de munten over de verschillende denominaties is vrijwel gelijk aan Rossum; één sestertius, twee dupondii en zes assen. Ondanks dat de bronzen munten van Caligula vaak voorzien zijn van kloppen, zijn in Alem geen munten met kloppen aangetroffen.

Claudius (41-54) en Nero (54-68)

Onder de vier munten van Claudius bevindt zich maar één officiële munt. Twee assen zijn imitaties van de Claudische Minerva-assen (RIC 100). Deze imitatie-assen zijn eveneens sterk vertegenwoordigd in Alphen a/d Rijn en Nijmegen-Hunerberg, alle Claudische imitatie-assen uit Woerden zijn eveneens imitaties van deze munt.¹¹⁰ De derde imitatie is daarentegen van een niet gangbaar type. Het betreft een combinatie van een Antonia-dupondius (BMC166/RIC² 92) en een as (BMC215/RIC106). De munt is tevens voorzien van twee kloppen, waaruit opgemaakt kan worden dat de munt (later) officieel erkend werd.¹¹¹ Wederom zijn er geen zilveren denarii aangetroffen. Gezien het gegeven dat denarii ook onder Claudius schaars zijn, voldoet dit aan de verwachtingen.

Behalve een onbepaalde dupondius/as, zijn er geen munten van Nero in Alem aangetroffen.

¹⁰⁸ Kemmers 2004, 170; Kemmers 2006, 74-75, 187.

¹⁰⁹ Kemmers 2008, 272-273; Kemmers 2004, 171; Zelfs in Alphen a/d Rijn, waar ongeveer 340 munten van Caligula zijn aangetroffen, zijn geen zilveren munten van Caligula bekend. Ook onder de 40 munten van Caligula uit Woerden bevinden zich geen zilveren munten.

¹¹⁰ Kemmers 2004, 174-175; idem 2006, 78-79; idem 2008, 274.

¹¹¹ Deze kloppen worden in NUMIS aangeduid als 'TIB en IMP?'. De klop TIB verwijst echter naar Tiberius en naar Caesar en/of Augustus. De klop TIBIM(P) verwijst naar Tiberius als keizer. Daarom is het aannemelijk dat TIB een leesfout is. De klop IMP – eventueel in combinatie met een andere klop (PRO en BON) – is wel veelvoorkomend op Claudische munten. Voor kloppen op Julisch-Claudische munten: Kemmers 2006, 66-73, 82-86.

	Denominatie	Datering	Aantal	Muntplaats	Catalogus	Klop
Republiek	Denarius	122 v.Chr.	1	Rome	RRC 421	-
		81 v.Chr.	1	Rome	RRC 742a	-
		32 v.Chr.	2	Graecia	RRC 1230	-
		?	1	Rome (?)	-	-
	Imitatie-As	150-50 v.Chr.	1	imitatie	-	-
	Gehalveerde As	2 ^{de} eeuw v.Chr. (?)	1	Rome	-	-
		100-97 v.Chr.	2	Rome	RRC 591	-
		40-15 v.Chr.	1	Vienna	RIC p.43	-
vóór 27 v.Chr.		2	?	-	-	
Totaal			12			
Augustus	Denarius	8-6 v.Chr.	1	Lugdunum	RIC 348	-
	As	16-6 v.Chr.	1	Rome	Muntmeester	CAESAR
		7 v.Chr.	2	Rome	Muntmeester, RIC1 89;192	CAESAR
		7 v.Chr.	1	Rome	Muntmeester, RIC 190	IM[P AVG]
		7 v.Chr.	1	Rome	Muntmeester, RIC 186	-
		7-3 v.Chr.	4	Lugdunum	RIC 360	-
		7-3 v.Chr.	1	Lugdunum	RIC 360	AVG
		10-16/17	1	Lugdunum	RIC 368 of 370	-
		10v.C.-21n.C.	1	Lugdunum	-	-
	Gehalveerde as	200v.C.-10 n.C.	3	?	-	-
		27 v.C.-14 n.C.	2	?	-	-
		7-3 v.Chr.	1	Lugdunum	RIC 360	RC
		10 v.C.- 14 n.C.	1	Lugdunum	-	-
		16 v.C.-10 n.C	1	Nemausus	Serie I of II	-
		10 v.C.-10 n.C	1	Nemausus	Serie II	-
16 v.C.-14 n.C.		1	Nemausus	Serie I/II/III	onleesbaar	
16 v.C.-14 n.C.	1	Nemausus	Serie I/II/III	-		
Totaal			24			
Tiberius	Denarius	21-25	1	Lugdunum	RIC 3	-
	As	22-37	1	Lugdunum	<i>Providentia</i>	-
		14-37	1	Rome	RIC p.25, 2	-
	Imitatie-As	22-37	1	?	<i>Providentia</i>	-
Totaal			4			
Caligula	Sestertius	37-38	1	Rome	RIC (2) 36	-
	Dupondius	37-38	1	Rome	RIC 43-F	-
		37-38	1	Rome	-	-
	As	37-38	2	Rome	RIC 30	-
		37-41	2	Rome	RIC 32	-
		37-41	1	Rome	RIC (2) 58	-
		37-41	1	Rome	-	-
Totaal			9			
Claudius	Dupondius	41-54	1	Rome	RIC (2) 94/110	-
	Dupondius/As-imitatie	na 41	1	?	vz.:BMC215 e.v., kz.: BMC 166 e.v	IMP en ?
	As-imitatie	na 41	2	?	naar RIC (2) 100	-
Totaal			4			

Tabel 5. Alem-De Marensche Waarden. Verdeling van de Republikeinse – en Julisch-Claudische munten.

Vierkeizerjaar en Flavische keizers (68-96)

Twee munten kunnen tot het vierkeizerjaar gerekend worden. Een denarius draagt geen naam van een keizer of usurpator. De andere munt is een as van Otho uit 69. Munten van de Flavische keizers zijn in Alem relatief slecht vertegenwoordigd (tabel 6). Ondanks dat er onder Vespasianus weer op grote schaal edelmetaal aangemunt is, is er maar één denarius van Vespasianus aangetroffen. Dit is tevens de enige denarius van een Flavische keizer. De bronzen munten van Vespasianus blijven beperkt tot twee sestertii en drie assen. Voor zover de muntplaats met zekerheid vastgesteld kon worden, zijn alle munten afkomstig uit Rome. Tot de zes bronzen munten van Domitianus behoort één quadrans. Een tweede (anonieme) quadrans uit Alem kon niet nauwkeuriger gedateerd worden dan 81-161. Gezien het frequent voorkomen van quadrantes van Domitianus langs de *limes*, zou ook deze quadrans mogelijk tot Domitianus kunnen behoren.¹¹²

	Denarius	Sestertius	Dupondius	As	Quadrans	Totaal
Vierkeizerjaar	1	0	0	1	0	2
Vespasianus	1	2	0	3	0	6
Titus	0	0	1	0	0	1
Domitianus	0	2	2	1	1	6
Totaal	2	4	3	5	1	15

Tabel 6. Alem-De Marensche Waarden. Verdeling van de munten uit het Vierkeizerjaar en van de Flavische keizers naar munttype.

Adoptie -, Antonijnse - en Severische keizers (96-235)

Ten opzichte van de Flavische periode blijft het aantal munten van de Adoptie- en Antonijnse keizers verhoudingsgewijs gelijk (tabel 7). Een duidelijk verschil met de Flavische periode is het hogere aandeel sestertii en dupondii ten koste van de assen, zoals ook bij de munten uit Rossum duidelijk naar voren kwam. Wederom zijn er erg weinig denarii aangetroffen. Antoninus Pius is de enige keizer waarvan in Alem twee denarii aangetroffen zijn. De overige denarii uit de 2^{de} eeuw blijven beperkt tot een denarius van Trajanus, Marcus Aurelius en Commodus. Dit zegt echter veel meer over de vondstcontext in Alem dan over de munttoevoer of chronologie.¹¹³

De meeste munten van Trajanus leenden zich niet voor een nauwkeurige determinatie. Het merendeel van de munten van Hadrianus kon wel nauwkeurig gedateerd worden; hiervan behoorden vijf munten tot de laatste vier regeringsjaren van Hadrianus (134-138). De overige dateerbare munten zijn vooral in de jaren '20 van de 2^{de} eeuw geslagen. Opvallend bij de munten van de Antonijnse keizers, is dat van iedere vrouw (Faustina I-II en Crispina) maar één munt is aangetroffen, terwijl de munten van Faustina Minor(I) en Maior(II) in Rossum juist goed vertegenwoordigd zijn. Vanaf de munten van Marcus Aurelius is er sprake van een sterke daling in het aantal muntvondsten. Doorgaans neemt het aantal munten van de Antonijnse keizers echter pas sterk af onder Commodus.¹¹⁴

¹¹² Zie 3.3, noot 57-58.

¹¹³ Typerend is dat vrijwel alle bekende denarii uit particuliere collecties afkomstig zijn. Anders dan de meeste bronzen munten vonden de zilveren munten dus niet de weg richting musea. We mogen aannemen dat deze denarii eerder ongemeld in antiquariaten belandden. Het is dan ook opvallend dat er – in tegenstelling tot H.A. de Kok (antiekhandelaar, Hardinxveld-Giessendam) – helemaal geen denarii zijn gemeld door A.J. Sprik (antiekhandelaar, Zaltbommel), terwijl hij wel tenminste 25 bronzen munten kenbaar gemaakt heeft. Dat A.J. Sprik minder betrouwbaar was dan H.A. de Kok, wordt bevestigd door P. Zandée (zoon van uitvoerder M. Zandée en zelf ook werkzaam op de zandzuigers; pers.med. P. Zandée, Heerewaarden). Opvallend is ook dat een kwart van het totaal aantal denarii gevonden is door metaaldetector-amateurs.

¹¹⁴ Aarts 2000, 221-222.

Na Commodus neemt het aantal munten uit Alem niet meer toe. Slechts drie munten kunnen toegeschreven worden aan de Severische keizers. Van Septimius Severus zijn twee munten bekend; één niet determineerbare denarius en één sestertius uit 195. Een denarius van Elagabalus en een antoninianus van Gallienus of Claudius II zijn de enige twee 3^{de}-eeuwse munten die in Alem zijn aangetroffen.

	Denarius	Sestertius	Dupondius	Dup./As	As	Totaal
Nerva	0	0	0	0	1	1
Trajanus	1	4	3	0	1	9
Hadrianus	0	7	3	2	2	14
Antoninus Pius	2	5	3	2	0	12
Marcus Aurelius	1	3	1	0	0	5
Commodus	1	1	0	0	0	2
Septimius Severus	1	1	0	0	0	2
Elagabalus	1	0	0	0	0	1
Totaal	7	21	10	4	4	46

Tabel 7. Alem-De Marensche Waarden. Verdeling van de munten van de Adoptie-, Antonijnse- en Severische keizers naar munttype.

Fig. 6. Alem-De Marensche Waarden.
De Dupondius van Marcus Aurelius (schaal 1:1).
Foto J. van Hemert

4.3 FIBULAE

De fibulae uit Alem hebben een chronologische verspreiding van de Vroege IJzertijd tot en met de Vroege Middeleeuwen. Hier zullen alleen de fibulae uit de Vroeg – en Midden-Romeinse tijd behandeld worden, al is er soms sprake van een kleine overlap met de Late IJzertijd of Laat-Romeinse tijd. Ook enkele fibulae uit de (Vroeg-)Romeinse tijd die in de jaren '30 zijn aangetroffen, zijn in deze paragraaf opgenomen. In totaal zijn vanaf de jaren vijftig 66 fibulae in Alem aangetroffen, waarvan 58 gedetermineerd konden worden (tabel 8 en 12). Tot de Vroeg- en Midden-Romeinse tijd kunnen 49 fibulae gerekend worden. Op één zilveren fibula na zijn alle exemplaren vervaardigd van brons.¹¹⁵

De kapfibulae komen voort uit Laat La Tène-fibulae en behoren daarom tot de eerste fibulae uit de Vroeg-Romeinse periode. De naam is afgeleid van de brede kop die als een beschermende kap over de veerrol is geplaatst. De zes kapfibulae uit Alem zijn verdeeld over zes verschillende subtypen: type Haalebos I-III, V-VI en Van Buchem C. De laatste drie typen kunnen nog tot de Laat La Tène periode gerekend worden.¹¹⁶ Type I-III zijn

¹¹⁵ Het is opvallend dat de fibulae uit Alem op één uitzondering na allemaal gevonden zijn in de eerste helft van de jaren '50. Het lijkt erop dat alle fibulae uit de tweede helft van de jaren '50 in antiquariaten beland zijn en verloren gegaan zijn.

¹¹⁶ Haalebos 1986, 20-21. Over de vindplaats van de kapfibula type VI kan getwijfeld worden. Deze fibula wordt door Haalebos en Roymans/Van der Sanden tot Alem gerekend, maar het inv.nr. (RMO k 1971/1.5) suggereert dat de fibula eerder afkomstig is uit het Kessel/Lith-complex. Zie: Haalebos 1986, 21; Roymans/Van der Sanden 1980, 193, noot 109.

type	aantallen	aantallen*
La Tène fibulae	8	17
kapfibulae (Aug.-Tib.)	3	7
knikfibulae	5	5
scharnierfibulae	1	2
distelfibulae	1	1
haakfibulae	1	1
boogfibulae	6	6
draadfibulae	14	14
ogenfibulae	13	13
germaanse kniefibulae	1	1
dubbelsymmetrische emailfibulae	1	1
Laat-Romeinse fibulae	4	11
onbekend	8	13
Totaal	66	92

Tabel 8. Overzicht van de fibulae gevonden te Alem-De Marensche Waarden. Aantallen*: incl. jaren '30 (Alem/Maren).

waarschijnlijk tegelijkertijd in gebruik geweest, doch is het aannemelijk dat type I eerder is ontstaan. Ze zijn kenmerkend voor de Augusteïsch-Tiberische legerplaatsen, in *castella* als Valkenburg (Z.-H.) en Alphen-Zwammerdam ontbreken deze kapfibulae.¹¹⁷ In de jaren '30 zijn vier kapfibulae aangetroffen in de 'Maas bij Alem' (type I en II) en de 'Maas tegenover Maren' (tweemaal type I).

Ook bij de boogfibulae is de invloed van de La Tène-fibulae duidelijk waarneembaar. Een boogfibula uit Alem kan niet onderverdeeld worden, de overige vijf fibulae kunnen toegewezen worden aan Haalebos type A, B en D. Type A wordt gekenmerkt door de bolletjes die de veerhaak versieren. Dit type is in Alem met één zilveren exemplaar vertegenwoordigd (nr.150). Ook de boogfibulae van type D blijven in Alem beperkt tot één exemplaar (nr.154). De vorm van deze mantelspelden is dermate sterk verwant aan de Aucissafibulae, dat het onzeker is of ze wel zijn voortgekomen uit de boogfibulae.¹¹⁸ De meeste boogfibulae behoren tot type B, hiervan zijn in Alem drie exemplaren gevonden. Typen A en B werden reeds in de vroeg-Augusteïsche tijd gedragen en raakte rond het midden van de 1^{ste} eeuw uit mode. Deze einddatering lijkt ook reëel voor type D, maar dit type raakte wel later in zwang dan type A en B (mogelijk Claudisch).¹¹⁹

De Romeinse knikfibulae kunnen verdeeld worden in varianten met een scherpe knik in de beugel (Haalebos A; Almgren 19) en met een meer vloeiend gebogen beugel (Haalebos B; Almgren 20). Van het eerst genoemde type is uit Alem één fibula bekend (nr.156). Ook deze fibulae werden gedragen vanaf de Augusteïsche periode tot het midden van de 1^{ste} eeuw. Type B, waarvan vier fibulae aangetroffen zijn, kan beschouwd worden als een jongere variant. Deze fibulae waren vooral populair rond het midden van de 1^{ste} eeuw en kwamen in de laatste decennia van de 1^{ste} eeuw waarschijnlijk nog sporadisch voor.¹²⁰

De ogenfibulae behoren tot de meest voorkomende fibulae uit Alem. Twee karakteristieke kenmerken van de ogenfibulae zijn de open (Haalebos type B) of door cirkels aangeduide (type C) ogen op de beugelkop, en de ingekraste V op het uiteinde van de voet. Type C is met 11 fibulae het talrijkst in Alem. De overige twee ogenfibulae behoren tot type D, waarbij geen ogen waarneembaar zijn. Alhoewel de meeste ogenfibulae tot de pre-Flavische periode

¹¹⁷ Haalebos 1986, 17-18; Roest 1988, 145.

¹¹⁸ Haalebos 1986, 26-27; Roest 1988, 149.

¹¹⁹ Haalebos 1986, 26-28; Roest 1988, 149.

¹²⁰ Haalebos 1986, 31.

behoren, kwamen sommige varianten nog tot de laat Vespasianische tijd voor.¹²¹ Hierbij mag men aannemen dat type C wat eerder uit de mode raakte dan type D. Twee fibulae die eveneens tot de pre-Flavische periode behoren zijn een distel- en haakfibula. Van de vlakke distel- of rozetfibula (Riha 4.7) is alleen de beugel bewaard gebleven (nr.148). Over het algemeen worden deze mantelspelden gedateerd in de eerste 75 jaar van de 1^{ste} eeuw.¹²² De haakfibula (149) hoort eerder in de eerste helft van de 1^{ste} eeuw thuis.¹²³

De draadfibulae zijn met veertien exemplaren het meest voorkomende fibulatype. Voor zover de draadfibulae onderverdeeld konden worden in subtypen, gaat het in negen van de tien gevallen om draadfibulae van het Almgren 15 type. Deze fibulae werden in de eerste helft van de 1^{ste} eeuw al gedragen, maar de bloeiperiode was in de Flavische tijd. Ze bleven gedurende de eerste helft van de 2^{de} eeuw in gebruik.¹²⁴ De vroegste (veelal ijzeren) varianten van de Almgren 15 zijn niet bekend uit Alem, waardoor deze fibulae hoofdzakelijk na het jaar 70 gedateerd worden. Een draadfibulae met een hoekige bandvormige beugel (nr.184), behoort tot het type Almgren 16, dat ook in de tweede helft van de 2^{de} eeuw nog gebruikt werd.¹²⁵ Over de overige vier draadfibulae kan gezegd worden dat het in drie gevallen hoogst waarschijnlijk niet gaat om draadfibulae van het Almgren 15 type. Mogelijk betreft het ook hier de Almgren 16 variant.

De laatste vier fibulae zijn twee scharnierfibulae (nr.174; 3.14), een dubbelsymmetrische emailfibula (nr.190) en een zogenaamde Germaanse kniefibula (nr.189). De eerste scharnierfibula heeft een brede en sterk geprofileerde beugel (Riha 5.10; Haalebos B). De andere scharnierfibula heeft een trapeziumvormige beugel die aan beide zijden versierd is met twee uitstekende knopjes (type Van Buchem 30; Haalebos C). Dergelijke fibulae zijn in gebruik geweest vanaf de tweede helft van de 1^{ste} eeuw, met name na 70 na Chr., tot in de eerste helft van de 2^{de} eeuw.¹²⁶

De dubbelsymmetrische emailfibula is versierd met een dolfijn (Riha 7.15) en was oorspronkelijk belegd met email, maar hiervan zijn nauwelijks tot geen sporen bewaard gebleven. Dergelijke fibulae waren vooral in de tweede helft van de 2^{de} eeuw en de eerste helft van de 3^{de} eeuw in trek.¹²⁷ Een bijzondere fibula is de Germaanse kniefibula. Het exemplaar uit Alem heeft een korte brede beugel met een ronde doorsnee en een veer met 13 windingen (type Haalebos A).¹²⁸ Deze fibulae zijn zeldzaam in de Romeinse provincies en komen bijna niet buiten Germania Inferior voor.¹²⁹ De fibula kan gedateerd worden in de late 1^{ste} en in de 2^{de} eeuw.

Al met al kan vastgesteld worden dat relatief veel fibulae afkomstig zijn uit de eerste helft van de 1^{ste} eeuw. Hierbij valt ook op dat vooral de eerste decennia van de 1^{ste} eeuw goed vertegenwoordigd zijn. Eveneens een aanzienlijke hoeveelheid fibulae kan toegeschreven worden aan de Flavische tijd. Hier tegenover staat dat relatief weinig fibulae in de tweede helft van de 2^{de} eeuw gedateerd kunnen worden. Ook uit de eerste helft van de 2^{de} eeuw zijn er ten opzichte van de 1^{ste} eeuw al duidelijk minder fibulae aangetroffen. Daar komt bij dat de draadfibulae Almgren 15 wel tot 150 na Chr. gedateerd zijn, maar het merendeel van deze fibulae zal afkomstig zijn uit de 2^{de} helft van de 1^{ste} eeuw.

¹²¹ Roest 1988, 148.

¹²² Roest 1988, 164.

¹²³ Roest 1988, 147; Haalebos 1986, 25.

¹²⁴ Riha 1979, 59-60; Roest 1988, 153-155.

¹²⁵ Roest 1988, 155-156.

¹²⁶ Van Es/Verwers 1977, 164, noot 4.

¹²⁷ Riha 1979, 191.

¹²⁸ Mogelijk zijn er twee Germaanse kniefibulae in Alem aangetroffen. Van een Germaanse kniefibula is het onduidelijk of het afkomstig is uit Alem of Megen. De fibula is in bezit van H.A. de Kok, Hardinxveld-Giessendam (Haalebos 1986, 62, nr.9), en is niet opgenomen in de vondstcatalogus.

¹²⁹ Haalebos 1986, 62.

4.4 BRONZEN ARMBANDEN

De ‘open armbanden met geprofileerde knoppen’ behoren tot de opvallende vondsten uit Alem. De bronzen armbanden kunnen in 2 groepen verdeeld worden; ‘getordeerde’ armbanden (type 1) en gladde armbanden (type 2). In beide gevallen gaat het om open armbanden met geprofileerde knoppen op de uiteinden. Eigenlijk gaat het bij type 1 niet om armbanden met een echte tordering, maar om imitaties waarbij de ‘tordering’ in de gietvorm is aangebracht. Bij sommige andere imitaties lopen schuine kerfjes over de omtrek van de armband.¹³⁰

In totaal zijn er in Alem acht complete en één fragment van een ‘getordeerde’ armband aangetroffen. De acht complete armbanden kunnen als één vondst beschouwd worden, zeven armbanden waren namelijk verbonden aan een achste armband (afb.7).¹³¹ De knoppen van deze armbanden zijn op twee verschillende wijzen versierd. Sommige armbanden hebben tussen de ‘tordering’ en de knop nog een smal vlak of spits bandje lopen. Het middenpunt van de biconische knoppen is versierd met een spits aflopende richel (type 1A; nr.206, 208, 212). Bij de tweede versieringswijze loopt de ‘tordering’ direct over in de eindknoppen (type 1B: 207, 209-210, 213). Deze knoppen zijn in het midden versierd met een uitstekende ronde band die aan beide zijde omgeven is door een smal richeltje, en versierd is met korte rechte kerfjes.¹³²

Het losse fragment betreft een eindstuk, waarvan niet bekend is op welke wijze de knop versierd was. Mogelijk gaat het hier om een onversierde knop (type 1).

De gladde armbanden met eindknoppen zijn met drie exemplaren vertegenwoordigd (type 2; nr.215-217). Volgens het RMO zouden deze armbanden eveneens aan elkaar verbonden zijn geweest. Naar de eindknop toe is de ronde draad in meer of mindere mate verbreed. De draad en de knoppen van de armbanden zijn onversierd, wel zijn er op de eindknoppen korte uitsteekseltjes aangebracht en één armband heeft twee doorboorde knoppen. De diameter van deze armbanden is, evenals bij de armbanden van type 1(A/B), ongeveer 6,5 cm.

Zoals al aan bod gekomen is, is er in Rossum één armbandfragment aangetroffen. Dit verbogen fragment kan tot type 2 gerekend worden. In Rossum zijn enkele jaren geleden nog twee complete ‘getordeerde’ armbanden aangetroffen (nr.3.38-39).¹³³ Echter niet bij Het Klooster maar bij Het Kerkplein, nog geen 400 meter ten zuidwesten van Het Klooster (fig.1.C). Op deze vindplaats werd in de jaren '50 ook al Romeins aardewerk gevonden.¹³⁴ De twee ‘getordeerde’ armbanden behoren tot type 1. Een armband is sterk verbogen tot een ‘e-vorm’, de tweede armband is licht verbogen tot een ‘e-vorm’. De armbanden waren half over elkaar geplaatst, wat erop wijst dat ze nog *in situ* lagen.

De open armbanden met eindknoppen zijn in de Rossum/Lith-regio niet beperkt gebleven tot Rossum en Alem (plaat 24). In de jaren '30 zijn er in de vindplaats bij Heerewaarden twee uiteinden van gladde armbanden aangetroffen (fig.1.E).¹³⁵ De knoppen van deze armbanden wijken echter sterk af van de knoppen van Alem type 2.¹³⁶ Een armband die in de jaren '50

¹³⁰ Hiddink 2003, 211; Roymans/van der Sanden, 1980, noot 146.

¹³¹ Dit werd aan Roymans en Van der Sanden verteld door de vinder J. van de Wetering (Sliedrecht), uitvoerder op de zandzuiger te Alem. Zie Roymans/Van der Sanden 1980, noot 108.

¹³² Van één ‘getordeerde’ armband is het exacte type onbekend, omdat de armband deel uit maakt van een onbekende particuliere collectie.

¹³³ Met dank aan B. Piels (Alem), die mij op de hoogte stelde van zijn vondst. Behalve de twee armbanden is er ook Romeins aardewerk en dierlijk botmateriaal aangetroffen. Het bewaard gebleven aardewerk betreft: handgevormd -, blauwgrijs Waaslands (Ar.140-142) en ruwwandig aardewerk.

¹³⁴ Dit aardewerk werd verzameld door W. Douwes. Om wat voor Romeins aardewerk het precies gaat valt niet meer te achterhalen.

¹³⁵ RMO k 1936/10.19a

¹³⁶ Een knop is op plaat 24 opgenomen als type 2A, de andere eindknop is opgenomen onder 2B. Voor beide armbanden is in de regio een (vrijwel) identiek fragment bekend; type 2A: Empel; Roymans/Pulles 1994, fig. 6.3. En type 2B: Tiel-Passewaaij. Zie plaat 24.



Fig. 7. Alem-De Marensche Waarden. Vier (van de acht) ‘getordeerde’ armbanden die aan elkaar verbonden waren. Niet op schaal. Naar Bloemers/Louwe Kooijmans/Sarfati 1981, 72.

aangetroffen werd behoord wel tot type 2. Voor zover bekend zijn er in Kessel/Lith vier fragmenten van ‘getordeerde’ armbanden gevonden.¹³⁷ Drie fragmenten komen overeen met Alem type 1.¹³⁸ Van het vierde fragment zijn geen knoppen bewaard gebleven.

De open armbanden worden soms aangetroffen in heiligdommen en grafvelden. Twee belangrijke vindplaatsen zijn de (openlucht-)cultusplaatsen in Wijshagen en Wijnegem (B).¹³⁹ In Nederland zijn slechts enkele fragmenten uit heiligdommen bekend.¹⁴⁰ Ook de voorbeelden van armbanden met eindknoppen uit graven liggen in Nederland niet voor het oprapen. Een van de weinige duidelijke parallellen met de armbanden uit Alem vindt men in het grafveld van Blicquy (B). In een graf uit de Flavische periode waren twee gladde armbanden met geprofileerde knoppen meegegeven (type 2).¹⁴¹ Een belangrijke overeenkomst tussen graven met armbanden is dat het vrijwel uitsluitend om vrouwengraven gaat.¹⁴² Naast cultusplaatsen en grafvelden worden armbanden ook regelmatig in nederzettingen aangetroffen. Tiel-Passewaaij mag met zo’n 70 armbanden als een uitzonderlijke vindplaats beschouwd worden.¹⁴³ De ‘getordeerde’ armbanden komen hier goed overeen met de typen uit Alem en Rossum. Slechts één armband dat aan een type verbonden is kan gedateerd worden. Deze ‘getordeerde’ armband (type 1) is afkomstig uit een waterput en wordt gedateerd tussen 40 en 100 na Chr.¹⁴⁴ Naast Tiel-Passewaaij zijn er nauwelijks nederzettingen die meer duidelijkheid kunnen geven over de armbanden.

Er zijn maar weinig goede aanknopingspunten voor de datering van de open armbanden. In eerste instantie werden dergelijke armbanden hoofdzakelijk in de Late IJzertijd gedateerd,

¹³⁷ Voor de armbanden uit de Late IJzertijd uit Kessel/Lith, zie: Roymans 2004, 125, pl. 27-28; Verhart/Roymans 1998, 78, pl. 6.1-4.

¹³⁸ Roymans/Van der Sanden 1980, 193, noot 120, fig.8-6.

¹³⁹ Impe/Creemers 1991, 69-70; Slofstra/Van der Sanden 1994, 146-147. Er zijn nog geen tekeningen van de ruim 100 armband-fragmenten uit Wijshagen gepubliceerd, waardoor niets gezegd kan worden over de typen. Omdat de armbanden niet uit sporen afkomstig zijn, kunnen ze niet nauwkeurig gedateerd worden.

¹⁴⁰ Uit Empel zijn drie fragmenten van armbanden bekend, waarvan twee secundair tot een hanger verbogen waren (Pulles/Roymans 1994, 139-140, fig.6). Uit Elst-Westeraam is ten minste één fragment van een armband met eindknoppen aangetroffen (Enkevort/Thijssen 2005, 45).

¹⁴¹ Laet 1972, 110, pl. 59.8-9 (graf 210). Het gaat hier o.a. om een *terra sigillata*-stempel op Drag. 27 (la Graufensénque, Nero-Flavisch) en een scharnierfibula met sterk geprofileerde beugel (type Buchem 23-25).

¹⁴² Roymans/Pulles 1994, 139-140; Hiddink 2003, 157, 213.

¹⁴³ Alle gegevens met betrekking tot de armbanden uit Tiel-Passewaaij zijn verstrekt door drs. S. Heeren (ACVU), zie ook: Verhelst 2006, tabel 9.1, 152; Roymans/Derks/Heeren, 2007, 26-27, fig.15.

¹⁴⁴ Het gaat hier om: V168.311.

met een mogelijke overlap tot in de Vroeg-Romeinse tijd.¹⁴⁵ Tegenwoordig wordt echter meer gepleit voor een ruime datering in de Romeinse tijd. De cultusplaats in Wijshagen werd pas vanaf de eerste helft van de 1^{ste} eeuw in gebruik genomen en bleef tot in de eerste helft van de 3^{de} eeuw in gebruik.¹⁴⁶ De begindatering van Wijnegem moet daarentegen eerder rond het begin van de 2^{de} eeuw gezocht worden, maar de tweede helft van de 1^{ste} eeuw kan niet uitgesloten worden.¹⁴⁷ De dateerbare open armbanden met geprofileerde knoppen uit Blicquy en Tiel-Passewaaij wijzen op een datering in de tweede helft van de 1^{ste} eeuw. Op basis daarvan lijkt een datering in de 1^{ste} eeuw en de eerste helft van de 2^{de} eeuw op zijn plaats. Vanzelfsprekend valt er (nog) niets zinnigs te zeggen over een eventuele typonomie.¹⁴⁸ Wel kan opgemerkt worden dat er buiten Alem geen voorbeelden zijn van andere armbanden van type 1B. Behalve twee armbanden uit Tiel-Passewaaij, blijft ook type 1A buiten Alem onzichtbaar. De relatief grote concentratie open armbanden met geprofileerde knoppen in het Midden-Nederlandse rivierengebied, in het bijzonder in de Rossum/Lith-regio, zou er op kunnen wijzen dat ze in deze regio geproduceerd werden.

De open armbanden met geprofileerde knoppen uit Tiel-Passewaaij worden beschouwd als vrouwensieraden of militaire onderscheidingstekens.¹⁴⁹ Mijn inziens valt er het meest te zeggen voor de eerste veronderstelling. Armbanden zijn in het grafritueel ten slotte hoofdzakelijk aan vrouwen verbonden. Daar komt bij dat men bij een functie als militaire onderscheidingstekens, uitgaande van de cultuspraktijken rondom Hercules Magusanus, veel meer van dergelijke armbanden in Empel zou verwachten. De uitzonderlijke vondstomstandigheden in Alem; één grote en één kleine set van armbanden, wijzen op een rituele depositie. De kleur van deze armbanden maakt duidelijk dat het om een depositie in natte context gaat (plaat 11-12; 210,212-213). Hier komen we later nog op terug (zie 7.3).

4.5 BRONZEN VAATWERK

Het bronzen vaatwerk behoort tot de luxeproducten van de Romeinse 'keukeninventaris'. Omdat het duurder was, was het vanzelf ook zeldzamer en niet voor iedereen voorbehouden. Dit neemt eveneens met zich mee dat veel vaatwerk na de Romeinse tijd omgesmolten werd, of dat het mogelijk in de Romeinse tijd al bij (ernstige) beschadiging werd omgesmolten. Veel bronzen vaatwerk uit Nederland is dan ook aangetroffen tijdens baggerwerkzaamheden.

Het bronzen vaatwerk uit Alem is verdeeld over de collectie van het RMO en het GME. In de collectie van het RMO bevinden zich een ketel, emmer, kan en een steel van een casserole. De ketel of kookpot behoort tot het Westland type, Eggers 12 (nr.224).¹⁵⁰ Er zijn geen sporen waarneembaar van een ijzeren band en hengsel-attaches. Aangezien deze ketels hoofdzakelijk in de noordwestelijke provincies voorkomen, wordt aangenomen dat ze in Gallia Belgica geproduceerd werden.¹⁵¹ Dergelijke ketels waarbij attaches ontbreken, kunnen

¹⁴⁵ Zie bijv.: Roymans/Van der Sanden 1980, 197.

¹⁴⁶ Slofstra/Van der Sanden 1987, 147.

¹⁴⁷ Derks 1998, 158. Ook de cultusplaats in Wijnegem was in de 3^{de} eeuw nog in gebruik.

¹⁴⁸ Wel is het duidelijk dat de 'getordeerde' armbanden zonder geprofileerde knoppen, zoals uit Weert-Molenakkerdreef, ouder zijn dan de 'getordeerde' armbanden met geprofileerde knoppen. Deze armbanden dateren wel uit de Late IJzertijd (1^{ste} eeuw v.Chr.), met een zekere overlap met de Vroeg-Romeinse tijd (Hiddink 2004, 210-211, fig.48). Gladde armbanden met een opvallend grotere geprofileerde knop zijn daarentegen jonger dan de armbanden uit de Rossum/Lith-regio (Vgl. Nistelrode-Zwarte Molen: Meurkens 2008, 416, fig.11.6; 1407, 2245; Oss-Westerveld: Wesselingh 2000, 148, fig.162; Empel: Roymans/Pulles 1994, fig.6.6).

¹⁴⁹ Roymans/Derks/Heeren 2007, fig.15.

¹⁵⁰ Vgl. Eggers 1951, Taf.3.12; Koster 1997, 70-71. Deze ketel wordt door Stuart foutief tot Nijmegen gerekend (Stuart 1986, 80, afb.95).

¹⁵¹ Koster 1997, 70.

gedateerd worden vanaf het laatste kwart van de 2^{de} eeuw tot de 4^{de} eeuw.¹⁵² De Östlandemmer uit het RMO is van het veel voorkomende type Eggers 38 (nr.223).¹⁵³ In de rand zitten nog gaten die bedoeld waren voor de hengsel-attaches. Dergelijke emmers zijn veel aangetroffen in Italië en de Romeinse provincies, maar ook in het gebied ten noorden van de *limes* zijn ze relatief veel voorkomend. De emmers kunnen gedateerd tussen het einde van de 1^{ste} eeuw v.Chr. en de 2^{de} eeuw na Chr.

Een ‘vaasvormig’ voorwerp is een zogenaamde bronsblik-kan waarvan het handvat niet bewaard is gebleven (nr.218).¹⁵⁴ De kan heeft een buitenwaarts gebogen rand met daaronder een smalle hals, die vervolgens schuin naar buiten richting de buik loopt. De buik is maar iets breder dan de diameter van de bodem. De hals is versierd met een zestal siergroeven die om de gehele omtrek van de hals lopen. Deze kunnen werden vanaf het einde van de 1^{ste} eeuw gebruikt voor het koken van water en bleven gedurende de 2^{de} en 3^{de} eeuw in gebruik.¹⁵⁵

Een fragment van een steeluiteinde van 7,3 cm (nr.225) heeft een omgekeerd ovale vorm en het uiteinde is waaiervormig. In het uiteinde zitten drie aaneengesloten kleine gaatjes. Vermoedelijk heeft het behoord tot een lage casserole, type Eggers 146.¹⁵⁶ De steel kan gedateerd worden in de 2^{de} helft van de 1ste eeuw en de eerste helft van de 2^{de} eeuw. Tevens is er nog een complete bronzen casserole aangetroffen, waarvan het type onbekend is.¹⁵⁷

Het GME heeft vier emmers/kookpotten uit Alem in haar collectie. Het probleem is echter dat van dit vaatwerk nog geen typen of foto's en tekeningen bekend zijn.¹⁵⁸ Desalniettemin kan er op basis van de beschrijvingen en afmetingen wel het een en ander over gezegd worden. Een eerste object wordt omschreven als ‘zeer groot voedselvat, in twee delen geklonken, met fragmenten van een ijzeren rand met oor, hoogte: 24 cm; breedte: 44 cm’ (nr.222).¹⁵⁹ Het is duidelijk dat we hier te maken hebben met een ketel met een genagelde hals (typen Eggers 4-8). Omdat er alleen gesproken wordt over een ijzeren rand en oor mogen we aannemen dat het hier gaat om een ketel met een bronzen bovendeel; type Eggers 8. Deze ketels waren van inheemse makelij en werden waarschijnlijk gebruikt als kookpotten, maar een gebruik als drinkgerei behoort ook tot de mogelijkheden. Dit type ketel is in de omgeving van Alem ook aangetroffen in Kessel/Lith (2 exemplaren) en in de cultusplaats te Empel.¹⁶⁰ Roymans schrijft de twee ketels uit Kessel/Lith toe aan de Laat La Tène of Vroeg-Romeinse tijd.¹⁶¹

Het GME bezit ook twee ‘potten met een bolle vorm’. Een pot (nr.220) heeft een ‘dekselgeul’, waarschijnlijk bedoeld men hiermee een schuin naar buitenstekende rand, en een hoogte van 19 cm met een maximale diameter van 20 cm. Waarschijnlijk gaat het hier om een Östland emmertje, te denken valt aan Eggers type 38 (Tingvoll- of Westerwanna-type).¹⁶² De andere ‘pot’ (nr.221) heeft een ‘staande rand, 4 banden met ingeslagen versieringsmotieven’ met een hoogte van 16 cm en een maximale diameter van 18 cm.¹⁶³ Het is onduidelijk om wat

¹⁵² Koster 1997, 71.

¹⁵³ Vgl. Eggers 1951, taf. 5.38; Koster 1997, 62-63.

¹⁵⁴ Met dank aan A. Koster (Museum Het Valkhof). Vgl. Boesterd 1956, pl. XI, 257.

¹⁵⁵ Koster 1997, 30-36.

¹⁵⁶ Vgl. Eggers 1951, taf. 12.146.

¹⁵⁷ Zie ook Bogaers 1962/1963, noot 3.

¹⁵⁸ Als gevolg van een tijdelijke sluiting van het GME (in verband met nieuwbouw) kon het bronzen vaatwerk niet gedetermineerd en gefotografeerd worden. Hetzelfde geldt voor al het overige vondstmateriaal uit het GME.

¹⁵⁹ GME-inventarislijst Rossum, 2, Ros 109.

¹⁶⁰ Roymans 2004, 122, noot 303; Koster/Derks 1994, 177-178, fig.1.f.

¹⁶¹ Roymans 2004, 122-123, noot 302; Dergelijke genagelde ketels zijn bekend uit verschillende elite graven uit het Duitse Rijnland, die gedateerd kunnen worden in LT D2 of de Vroeg-Romeinse tijd. In een kelder van een huis in Oppidum Batavorum (Nijmegen) werd ook een grote bronzen ketel met ijzeren beslag aangetroffen. Deze ketel moet verloren gegaan zijn tijdens de brand in 69-70. Zie Enckevort/Thijssen 1996, 56-57, 146; Enckevort/Thijssen 2000, 40.

¹⁶² Vgl. bijv.: Koster 1997, 63, n.80.

¹⁶³ GME-inventarislijst Rossum, 2, Ros 108.

voor type brons vaatwerk we hier te maken hebben, duidelijk is dat het geen veelvoorkomend type betreft.

Een ‘voedselvat’ van een ‘bolle vorm’ met ‘dekselgeul’ kan beschouwd worden als een Östland emmer, type Eggers 38-39 (nr.219). De emmer draagt op de rand de inscriptie: > IVLI SABINI; van het *centuria* (onder het gezag) van (de centurion) Julius Sabinus.¹⁶⁴ Het is duidelijk dat deze *centurio* al vroeg over het Romeins burgerrecht beschikte. Sabinus is verder een vrij veel voorkomende *cognomen* in het Romeinse Rijk, doch zijn er maar zo’n 13 inscripties uit Germania Inferior bekend, waarvan de meeste afkomstig zijn uit Keulen. Uit Nederland is de naam alleen bekend van één votiefinscriptie uit Colijnsplaat.¹⁶⁵

Al het besproken vaatwerk is nagenoeg compleet of in zijn originele vorm gerestaureerd. Er zijn geen fragmenten of zwaar beschadigde exemplaren bekend, wat gezien de vondstcontext opmerkelijk is. Er mag aangenomen worden dat het vaatwerk zware beschadigingen opliep door de zandzuiger.¹⁶⁶ Veel beschadigd en gefragmenteerd vaatwerk zal daarom ongedocumenteerd verloren gegaan zijn.

4.6 MILITARIA

Een Romeinse helm

Een van de meest in het oog springende vondsten uit Alem is de bronzen Romeinse helm (nr.227; fig.8). De half ronde kalot met stijle wanden doet denken aan helmen van het Hagenau type, die vermoedelijk gedragen werden door legionairs.¹⁶⁷ Maar in tegenstelling tot Hagenau helmen heeft de helm uit Alem een zijwaarts naar beneden gebogen nekklep. Bovenop de kop van de helm is het aanhechtingspunt van de helmknop nog zichtbaar middels twee cirkels. Deze knop diende, evenals de kleine kokertjes op de zijkanten van de helm, als standaard voor een afneembare helmbos. Ook het haakje op het voorhoofd diende dit doel. Op de achterzijde van de helm zijn alleen nog twee gaten van klinknagels zichtbaar waarop eenzelfde haakje bevestigd was. Over de voorzijde loopt een patina spoor die herinnerd aan de voorhoofdbeugel. Deze was boven de oren bevestigd en had in het midden een driehoekige vorm.¹⁶⁸ Ook de wangkleppen zijn niet bewaard gebleven; alleen de klinknagels waaraan de scharnieren van de wangkleppen bevestigd waren zijn nu nog zichtbaar.

In het midden van de nekklep zit een klinknagel met bevestiging die waarschijnlijk bestemd was voor een draagring. Aan de linker- en rechtzijde van deze bevestiging zijn de namen van twee eigenaren van de helm ingeponst. Op de rechtzijde lezen we: > SERVATI / V · M[.]XVMI. De hele linkerzijde is op een slordige wijze voorzien van de naam: > GRATI M(arci) RVFI. De helm is dus eigendom geweest van de soldaat Valerius (of een ander *nomen gentilicium* beginnend met een V) Maxumus die deel uit maakte van de *centuria* van (de centurion) Servatus. De andere eigenaar was de soldaat Marcus (of een ander *nomen gentilicium* beginnend met een M) Rufus en behoorde tot de *centuria* van (de centurion) Gratus.

Deze namen zijn in de Germaanse provincies relatief weinig voorkomend. Uit het gegeven dat de helm twee eigenaar inscripties draagt van soldaten uit twee verschillende *centuria*, kan opgemaakt worden dat de helm na de diensttijd of overlijden van de eerste eigenaar doorverkocht werd aan een andere soldaat.¹⁶⁹

¹⁶⁴ Zie ook: Haalebos 1977, noot 24.

¹⁶⁵ AE 2001, 1486.

¹⁶⁶ Roymans 2004, 122.

¹⁶⁷ Nicolay 2008, 14.

¹⁶⁸ Klumbach 1974, 33.

¹⁶⁹ Nicolay 2008, 167-168, noot 69. Hierbij uitgaande dat Romeinse soldaten zelf hun uitrusting moesten kopen (Nicolay 2008, 167-171; met verwijzingen).

De helm kan tot het Hagenau type gerekend worden, maar toont ook duidelijk karakteristieken van het Niederbieber type.¹⁷⁰ Dit manifesteert zich in de langere achterzijde van de helm en de aanwezigheid van een nekklep. Helmen van het Hagenau type worden doorgaans gedateerd vanaf het begin van de 1^{ste} eeuw tot het begin van de Flavische periode, het Niederbieber type verschijnt vanaf het begin van de 2^{de} eeuw.¹⁷¹ Omdat we hier te maken hebben met een overgangsvorm, kan de helm in de tweede helft van de 1^{ste} eeuw gedateerd worden.¹⁷²



Fig. 8. Alem-De Marensche Waarden. De Romeinse helm van het Hagenau type met eigenaars-inscripties op de nekklep (nr.227). Foto's J. van Hemert.

Zwaarden en overige militaria

Er zijn uit Alem twee zwaarden en een handvat van een zwaard bekend. Een compleet zwaard met handvat behoort tot het Straubing-Nydam type (nr.228; fig. 9). Dit type *spatha* werd in de vroege 2^{de} eeuw geïntroduceerd en bleef tot de late 3^{de} eeuw in gebruik. Het geribbelde en gefacetteerde handvat van de *spatha* uit Alem is vervaardigd uit been, wat karakteristiek is voor de 1^{ste}-eeuwse zwaarden.¹⁷³ Daarom mag aangenomen worden dat het hier gaat om een vroege Straubing-Nydam *spatha*, waardoor de 3^{de} eeuw uitgesloten kan worden. Ook een los ivoren handvat kan tot een *spatha* van het Straubing-Nydam type gerekend worden (nr.229). Het uiteinde van het handvat is een ronde bol met een ovale omtrek, de greep is ovaal rondvormig en in het komvormige begin zit een rechthoekig gat dat doorloopt tot het uiteinde. Er zijn verder geen resten van het zwaard meer aanwezig. Deze *spathae* werd zowel door legionairs/auxiliarii infanterie als door de cavalerie gebruikt. Het tweede zwaard (nr.237) is eveneens een *spatha*, maar dit type werd alleen door de cavalerie gebruikt. Het gaat hier om een 1^{ste}-eeuwse *spatha* van het Newstead type.¹⁷⁴ Met de korte punt en het handvat van een

¹⁷⁰ Nicolay 2008, 17.

¹⁷¹ Nicolay 2008, 14-17.

¹⁷² Zie ook: Roymans 1996, 106, nr. 4.

¹⁷³ Nicolay 2008, 26-27, fig.2.7.; Braat 1967, 56,-57, nr.2.

¹⁷⁴ Het RMO inv.nr. (k 1969/9.1) en de vindplaatsbeschrijving ('In het voorjaar van 1969 [!] opgebaggerd tussen Alem en Rossum; door bemiddeling van H.A. de Kok van baggeraars aangekocht') roept twijfels op of dit zwaard wel uit Alem afkomstig is. Het meest waarschijnlijke scenario is dat dit zwaard in de jaren '50 in Alem

gladius, en de lengte en handvatpin van een La Tène zwaard, kan het Newstead type beschouwd worden als een combinatie van beide zwaardtypen.¹⁷⁵ De *spatha* uit Alem is nog geheel intact, alleen het handvat is verloren gegaan.

De overige vondsten die tot de offensieve militaria gerekend kunnen worden zijn twee Romeinse speerpunten (nr.230-231) en een beslagstuk van een kleine Romeinse zwaardschede (*gladius?*).¹⁷⁶ Er zijn verder maar weinig 'kleine militaria' en paardentuig uit Alem bekend. Een *cingulum* gordelhaak kan in de 1^{ste} eeuw gedateerd worden (nr.232). Een identiek exemplaar is bekend uit Kessel/Lith.¹⁷⁷ Dezelfde datering gaat ook op voor een enkele sleutelgatvormige riemsluiter (nr.238). Het paardentuig blijft beperkt tot een hangertje in de vorm van een *phallus* en een hartvormig beslagstukje (nr.234-235). Het hangertje kan gedateerd worden in de 2^{de} of eerste helft van de 3^{de} eeuw, het decoratief beslagstuk in de 1^{ste} eeuw of mogelijk in de 2^{de} eeuw.



Fig. 9. Alem-De Marensche Waarden. De *spatha* van het Straubing/Nydam type (nr.230). Niet op schaal. Foto RMO.

4.7 OVERIGE METAALVONDSTEN

Tot de categorie overige metaalvondsten rekenen we: een hengsel, een hanger, een zegeldoosje, knopen, sleutels, gespen, ringen en enkele andere metalen objecten. Twee voorwerpen die door het RMO geïnterpreteerd worden als onderdelen van een Romeins schip verdienen eerst onze aandacht. Het eerste object betreft een gesmede platte ijzeren staaf (nr.248), eindigend in een doorboord koperen blok, waarin een massieve verkoperde ijzeren ring zit. In de staaf zitten vier gaten voor klinknagels, waarvan één korte nagel nog aanwezig is. Het geheel is 41,4 cm lang en de ring heeft een diameter van 9,5 cm. Vergelijkbare staven met ringen zijn bekend van het schip De Meern 1, en dienden vermoedelijk als bevestiging van de (achter)stagen.¹⁷⁸ Deze staven zijn alleen geheel van ijzer en ook de ringen zijn niet verkoperd. Daar komt bij dat de staven aanzienlijk korter zijn dan de staaf uit Alem. Ook bij de Woerden 1 is een ijzeren ring aangetroffen, met vrijwel dezelfde diameter als in Alem, maar in dit geval gaat het om een smal en kort (± 17 cm) ijzeren staafje.¹⁷⁹ Ondanks dat exacte parallellen ontbreken, mag bij deze vondst inderdaad rekening gehouden worden met een schip, maar ook andere 'zware constructies' kunnen niet uitgesloten worden.

Het tweede object is een bronzen cilindervormige pen van 14,1 cm (nr.249), met een doorboord open uiteinde, het andere einde eindigt met een platte gelede kop. Het GME bezit nog drie vergelijkbare zware pennen uit Alem. Ook deze voorwerpen zullen afkomstig zijn van een 'zware constructie', maar of dit een schip geweest is kan niet vastgesteld worden, doch wordt dit wel door het RMO verondersteld. De determinatie van deze objecten als zijnde scheepsonderdelen wordt aannemelijker gemaakt door twee 'ooggetuigen'. Begin jaren '60

opgebaggerd werd, daarna deel uit maakte van De Kok's privé collectie (zoals ook voor veel munten geldt) en in 1969 aan het RMO werd verkocht. Vgl. NBKNOB 1969, 47.

¹⁷⁵ Nicolay 2008, 26, fig.2.7.

¹⁷⁶ GME Ros 120. Er zijn geen details bekend.

¹⁷⁷ Roymans 2004, 154, pl.19, nr. 67; Nicolay 2008, pl.38, nr. 164.33.

¹⁷⁸ Jansma/Morel 2007, 121, afb.6.13, pl.28.

¹⁷⁹ Haalebos 1997a, 484, abb.9.3.

rapporteerde H. Douwes een opmerkelijke vondst; eerst haalde de zandzuiger stukken wrakhout omhoog, gevolgd door een groot aantal amforen. Hiertussen bevonden zich volgens ooggetuigen ook vrijwel complete exemplaren. Deze vondst is echter geheel verloren gegaan.¹⁸⁰ Los hiervan berichtte M. Zandée (uitvoerder op de zandzuiger) dat aan de westzijde van de baggerput (tegenover de Rossumse steenfabriek) een stuk van een schip voor de mond van pijp zat, gevolgd door grote hoeveelheden Romeins aardewerk.¹⁸¹

Van het zegeldoosje is alleen de ronde deksel met restanten van het scharnier bewaard gebleven. Het deksel bestaat uit twee uitstekende cirkels en er zijn geen resten van emaille waarneembaar. Op basis hiervan kan het dekseltje in de 1^{ste} eeuw gedateerd worden. Er zijn vijf Romeinse sleutels uit Alem bekend.¹⁸² De bronzen greep van een sleutel met een ijzeren baard, bestaat uit de veel voorkomende palmet- of waaivormige versiering. Alleen het topje van de greep is afgebroken. Deze en de andere vier sleutels kunnen niet nauwkeuriger gedateerd worden dan de Romeinse tijd. Hetzelfde geldt ook voor een zevental bronzen ringen van uiteenlopende doorsneden. Over de functie van deze ringen kan niets zinnigs gezegd worden. Het bronzen hengsel kan deel uitgemaakt hebben van vaatwerk of een kist. De overige metaalvondsten uit Alem zijn een bronzen naald met biconische kop, drie versierde knoopjes, kistbeslag, twee grote bronzen vishaken, tien bronzen spijkers (hoofdzakelijk kleine nageltjes met bolle kop), een bronzen priem, een vuurpook, enkele onduidelijke bronzen objecten en 13 bronzen gespen met een lengte variërend van 1,5 tot 6,8 cm.¹⁸³

4.8 TWEE VOTIEFALTAREN

In Maart 1960 haalde de zandzuiger in Alem twee votiefaltaren omhoog. Het is onbekend of er gelijktijdig ook Romeins bouw materiaal aangetroffen werd. De kalkstenen votiefaltaren waren gewijd aan Exomna en Mercurius (fig.10).¹⁸⁴

Het altaar van Exomna is een klein en eenvoudig altaar, met als afmetingen: 45, bij 26,4, bij 14 cm. Het bestaat uit een profileerde plint, een schacht, met op de voorzijde een inscriptie van vier regels, en een uitspringende kroonlijst met daarop de offertafel als de bekroning. De zijkanten en achterkant van het altaar zijn onversierd. Ook de inscriptie is simpel, deze luidt: DEAE EXOMNAE / AVNIVS / VITALIS / V · S · L · M, Deae Exomnae Aunius Vitalis v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito): Aan de godin Exomna heeft Aunius Vitalis zijn gelofte ingelost, gaarne en met reden. De godin Exomna is buiten dit altaar onbekend. Wel zijn er verwante persoonsnamen bekend, zoals Exomnianius en Exomnus, dat o.a. voorkomt op een Nehalennia altaar uit Domburg.¹⁸⁵ Het is duidelijk dat we hier te maken hebben met een Keltische naam. Exomna zou volgens Bogaers 'zonder vrees' betekenen, waaruit hij afleidt dat het mogelijk om een 'bijnaam' gaat van een beschermende godin (*mater* of moedergodin).¹⁸⁶ Het ontbreken van parallellen doet vermoeden dat Exomna een lokale godin was. In tegenstelling tot het veelvoorkomende *cognomen* Vitalis, komt het *nomen gentilicium*

¹⁸⁰ Douwes, H. 1960, *Archeologische vondsten uit de Maas bij Rossum –Gld.* (Ongepubliceerd; ROB B300 32896).

¹⁸¹ Pers.med. D. van der Kaaij (Rossum) en P. Zandée (Heerewaarden).

¹⁸² Zie ook: Braat 1964, 186-187, abb. 3.1-3. Braat dateert deze sleutels foutief in de 3^{de} eeuw.

¹⁸³ Op een klein slecht dateerbaar gespje na (RMO k 1954/10.10), zijn er geen details bekend van deze gespen. 9 gespen bevinden zich in het GME (Ros 120) en 3 in MHV (11.1969.4). Het is aannemelijk dat sommige gespen tot de militaria horen. Ook moet er rekening gehouden worden met eventuele Laat-Romeinse of Vroeg-Middeleeuwse gespen.

¹⁸⁴ Voor een uitvoerige beschrijving van deze altaren: Bogaers 1962-1963.

¹⁸⁵ Stuart 1986, 40; Bogaers 1962-1963, noot 18-19.

¹⁸⁶ Bogaers 1962-1963, 43-44.

Aunius vrijwel nooit voor. Het is daarom maar de vraag of het altaar gewijd is door iemand die tot de inheemse bevolking behoorde.

Het votiefaltaar van Mercurius was een sokkel voor een beeld waarvan nog enkele overblijfselen zichtbaar zijn. De grootste omvang van het altaar bedraagt 63, bij 35,1 en 27,3 cm. Alleen aan de voorzijde is de plint en de kroonlijst geprofileerd, en ook bij dit altaar zijn de zijkanten onversierd. Op het voetstuk zijn restanten zichtbaar van een voorstelling van Mercurius met een schildpad, een haan en een ram. Van het beeld van Mercurius is alleen een deel van de rechervoet en –been bewaard gebleven. Het restant van het rechterbeen is nog maar 9 cm hoog, maar dit is genoeg om na te gaan dat het beeld ongeveer 54 cm hoog was. Van de linkervoet is nog een spoor zichtbaar op de rug van de schildpad. Deze schildpad stond voor Mercurius en is op de rechter voorpoot en de kop na, nog intact. Achter Mercurius, zijn de restanten zichtbaar van een neergeknielde ram, met daarachter de overblijfselen van twee vogelploten (waarschijnlijk een haan).

De schacht is voorzien van een zesregelige inscriptie, het opschrift luidt: [D]EO / M[ER]CVRIO / [E]X [·]IVSSV / IPSIVS · T · FL / VIRILIS / V · S · L · M, Deo Mercurio ex iussu ipsius T(itus) Fl(avius) Virilis v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito): Aan de godheid Mercurius heeft op diens bevel Titus Flavius Virilis zijn gelofte ingelost, gaarne en met reden. Uit deze persoonsnaam kan afgeleid worden dat een van de voorvaders van Virilis onder de Flavische keizers het Romeins burgerrecht verkreeg. De naam Virilis is weinig voorkomend, in Germania Inferior is verder maar één inscriptie bekend die deze naam vermeld. Mogelijk dat de dedicant daarom van uitheemse herkomst was.

Bogaers dateert beide altaren in de tweede helft van de 2^{de} of de eerste helft van de 3^{de} eeuw. Dit kan afgeleid worden uit het gegeven dat de naam van de god en godin vooraf gegaan wordt door *deo* en *deae*. Wat betreft het altaar van Exomna wijst ook het ontbreken van het *praenomen* op een datering na 150. De afkorting *Fl* voor *Flavius* kan voor het altaar van Mercurius aangehaald worden ter ondersteuning van deze datering.



Fig. 10. Alem-De Marensche Waarden. De Votiefaltaren van Exomna en Mercurius. Niet op schaal. Foto RMO; Mercurius altaar naar Bogaers 1962/1963, afb.4.

5. *Ad confluentem Mosae et Rheni*. De Maas/Waal-samenvloeiing in de Rossum/Lith-regio

Voor de landschappelijke reconstructie van Rossum/Alem zullen we ons beperken tot de loop van de Maas en de Waal.¹⁸⁷ Dit is meteen het meest problematische gedeelte van de topografische reconstructie van de Rossum/Lith-regio. Door de continue veranderingen van de rivierlopen is het in feite onmogelijk om tot een nauwkeurige reconstructie van de antieke Maas- en Waalloop te komen. Desondanks kan er op basis van fysisch-geografische en historische bronnen wel in grote lijnen een reconstructie gemaakt worden. Met betrekking tot de loop van de Maas en de Waal in de Rossum/Lith-regio kunnen we twee interpretaties onderscheiden; enerzijds de studie naar de Rijn-Maas delta van Berendsen en Stouthamer, en anderzijds Roymans' studie van Kessel/Lith.¹⁸⁸ In het onderstaande zullen beide reconstructies behandeld worden, om vervolgens tot een conclusie te komen omtrent de ligging van Rossum/Alem ten opzichte van de rivieren.

Berendsen en Stouthamer veronderstellen dat er in de Late IJzertijd en Vroeg- en Midden-Romeinse tijd nog geen sprake was van een benedenstrooms Waaltraject vanaf Tiel (de Beneden Waal). De Waal zou ongeveer bij Tiel een noordwaartse meander maken en vervolgens via het Linge systeem naar de Noordzee stromen. Volgens Berendsen en Stouthamer wordt de Beneden Waal pas in de Laat-Romeinse tijd gevormd. Vanaf die periode is de loop van de Waal in de Rossum/Lith-regio dan ook goed vergelijkbaar met de huidige Waalloop. De loop van de Maas is rond het begin van de jaartelling niet wezenlijk verschillend van haar huidige koers. De twee oudere Maastakken, de Osse Maas en het Wijchens Maasje, spelen volgens Berendsen en Stouthamer een ondergeschikte rol. Het belangrijkste verschil ten opzichte van de Maasloop vóór de jaren '30 zit hem in de bocht bij de Marensche Waarden. In de jaren '30 stroomde de Maas in een meander om Alem heen, terwijl de Maas in het begin van de jaartelling vanaf de Marensche waarden meer een zuidwestelijke koers aanhield.

Roymans gaat akkoord met Berendsen en Stouthamer's reconstructie van de Maas en voegt tevens een extra archeologisch argument toe. Een aanzienlijk deel van het Laat La Tène vondstmateriaal uit Kessel/Lith is namelijk afkomstig uit een oud Maasbed dat grenst aan de huidige Maasloop (fig.1).¹⁸⁹ Met betrekking tot de loop van de Benedenwaal wijkt Roymans echter sterk af van Berendsen en Stouthamer. Zijn kritiek op Berendsen en Stouthamer richt zich hoofdzakelijk op het bronnenmateriaal waarop zij hun reconstructie baseerden. Doordat nagenoeg de gehele Benedenwaal vanaf Tiel tot Rossum/Alem geërodeerd is door latere rivieractiviteiten, kan een fysisch-geografische kaart geen inzicht meer geven in een eventueel benedenstrooms Waaltraject. Dit geldt in nog sterkere mate voor de Maas/Waal strook tussen Lith en Rossum. Roymans benadrukt dat Berendsen en Stouthamer daardoor aangewezen waren op indirect bewijs in de vorm van enkele C-14 dateringen van de top van (kleiige) veenlagen in de aangrenzende komgronden.¹⁹⁰ Op basis hiervan kunnen geen harde conclusies getrokken worden.

Daarnaast verbaast het Roymans dat Berendsen en Stouthamer de historische bronnen buiten beschouwing laten. De Romeinse schriftelijke bronnen geven namelijk een heel ander beeld van de loop van de Maas en de Waal dan de fysisch-geografische data. Caesar maakt meerdere malen duidelijk dat de Waal overliep in de Maas. Zo omschrijft Caesar de Maas als

¹⁸⁷ Voor een algemener beeld van de landschappelijke vorming kan verwezen worden naar: Berendsen 1986; Berendsen 1988.

¹⁸⁸ Berendsen/Stouthamer 2001; Roymans 2004, 131-132.

¹⁸⁹ Roymans 2004, 132, fig. 7.2, 7.13.

¹⁹⁰ Roymans 2004, 132. Het gaat hier overigens nog om dezelfde C-14 monsters (GrN 12.456; GrN 6993, GrN 13.504) die ook door Berendsen gebruikt werden in *Het landschap van de Bommelerwaard* (1986). De reconstructie van de Benedenwaal van Berendsen en Stouthamer wijkt dan ook niet af van de eerdere reconstructie van Berendsen (Berendsen 1986, 47-52).

een rivier die ‘ontspringt in de Vogezen, in het gebied van de Lingones. Hij vangt een deel van de Rijn op, dat de Waal heet, en vormt zo het Bataven-eiland. Op hooguit tachtig mijl van de Oceaan stroomt hij uit in de Rijn.’¹⁹¹ Daarna spreekt hij in hetzelfde boek ook nog over ‘het punt waar Maas en Rijn samenkomen.’¹⁹² Ook Tacitus geeft in de *Annales* een beschrijving van de rivieren in het Bataafs gebied, waaruit eveneens blijkt dat de Waal overliep in de Maas en via de Maasmonding de Noordzee bereikte.¹⁹³ Dit wordt tevens bevestigd door Plinius de Oudere in zijn *Naturalis Historia*.¹⁹⁴ Op basis hiervan concludeert Roymans dat de Maas en de Waal ergens in het rivierengebied samenkomen, maar de exacte locatie kan op basis van de antieke bronnen niet vastgesteld worden. Doch weten we van Caesar dat deze locatie 80 Romeinse mijl (\pm 120 km) van de kust verwijderd lag. Dit samen met de loop van de Rijn-Maas delta als geheel, laat volgens Roymans geen twijfel bestaan dat de Maas en de Waal in de directe nabijheid van Kessel/Lith verenigd werden (fig.11).

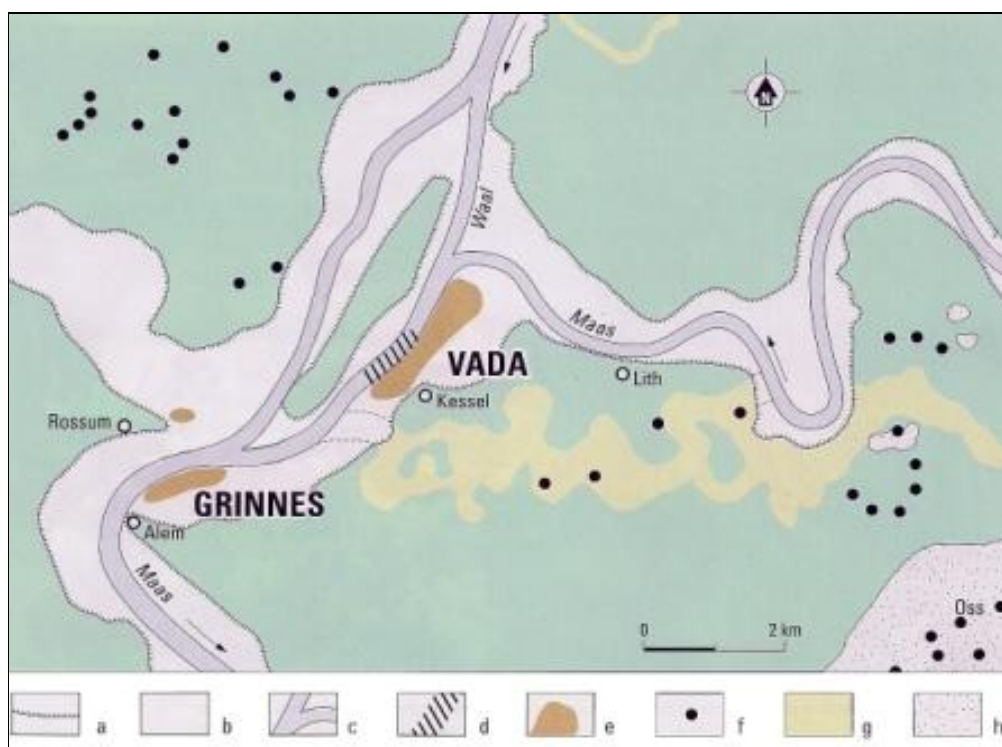


Fig. 11. De vermoedelijke loop van de Maas en Waal in de Rossum/Lith-regio gedurende Late IJzertijd en Romeinse tijd. Grotendeels naar Roymans 2004, fig.7.13.
a: Laat Middeleeuwse dijken; b: (sub-)moderne uiterwaarden; c: veronderstelde rivierloop; d: centrum-zone met rituele deposities in Kessel/Lith; e: nederzettingscomplex; f: inheems-Romeinse nederzettingen; g: ouder Vroeg/Midden IJzertijd rivierbedding; h: pleistoceen zand.

De argumenten die Berendsen en Stouthamer voor hun these aanhalen zijn minimaal. Zoals Roymans uiteenzette vormen de C-14 dateringen geen hard bewijs voor de relatief late datering van de Benedenwaal. Daarnaast zeggen Berendsen en Stouthamer ook archeologisch

¹⁹¹ Caesar *BG* 4.10.1-2.

¹⁹² Caesar *BG* 4.15; ‘*ad confluentem Mosae et Rheni*’.

¹⁹³ Tacitus, *Ann.* 2.6. Ook in zijn *Historiae* vermeldt Tacitus dat de Rijn/Waal via de Maasmonding de Noordzee bereikt; Tacitus, *Hist.* 5.23.

¹⁹⁴ Plinius, *NH* 4.101.

en historisch bewijsmateriaal gebruikt te hebben.¹⁹⁵ Om wat voor historische bronnen het hier zou moeten gaan is onbekend, maar duidelijk is dat het niet het werk van Caesar, Tacitus en Plinius de Oudere betreft. Het archeologisch materiaal betreft naar alle waarschijnlijkheid vondsten van de oeverwallen van de Waal, die afkomstig zijn uit de laat-Karolingische – of volle Middeleeuwen.¹⁹⁶ Deze vondsten kunnen echter niet gebruikt worden als een *terminus post quem*. Als gevolg van erosie zal ouder archeologisch materiaal verspoelt en verdwenen zijn. Al met al staat de late datering van Berendsen en Stouthamer dus niet sterk in zijn schoenen.

De historische bronnen geven een dermate consistent beeld van de loop van de Maas en Waal, dat we mogen aannemen dat deze in de Romeinse tijd in elkaar overliepen. Caesar's beschrijvingen, in combinatie met de loop van de Rijn/Maasdelta, maken het aannemelijk dat dit verbindingspunt in de Rossum-Lith regio gezocht moet worden. Van zijn beschrijving van de Maasloop wordt echter aangenomen dat dit een latere toevoeging is. Daarom zouden er vraagtekens gezet kunnen worden bij een datering in de Late IJzertijd, maar deze worden grotendeels weggenomen door Caesar's verslag van zijn overwinning op de Tencteri en Usipetes. Hierin beschrijft hij hoe zijn leger de Germaanse stammen van het Land van Maas en Waal naar het Maas/Waal verbindingspunt dreef, waar ze geen kant meer op konden en door het Romeinse leger werden verslagen.¹⁹⁷ Aan deze passage hecht Roymans dan ook de meeste waarde.¹⁹⁸

Dat ook het rivierendeltasysteem een verbindingspunt bij Kessel/Lith aannemelijk maakt is duidelijk, maar dit geldt in feite voor de hele Rossum-Lith regio. De Maasmeander bij Rossum/Alem zou een even aannemelijk verbindingspunt zijn als de meander bij Kessel/Lith. Er kan ook sprake geweest zijn van twee verbindingpunten; een noordelijke bij Kessel/Lith en een zuidelijke bij Rossum/Alem. Het gegeven dat bij beide meanders een belangrijke archeologische vindplaats ligt, wijst op een grote strategische waarde van het gebied en vormt zodoende een indirecte aanwijzing voor twee verbindingpunten tussen de Maas en de Waal (fig. 11). De exacte locatie van het verbindingspunt, of beter gezegd verbindingpunten, tussen de Maas en Waal zal in de Romeinse tijd veel veranderd zijn, maar altijd binnen de Rossum/Lith-regio aanwezig geweest zijn. Dit wordt ook duidelijk geïllustreerd door 17^{de} en 18^{de}-eeuwse kaarten waarop altijd minstens twee verbindingpunten weergegeven zijn, die soms binnen korte periode van locatie veranderd zijn (fig. 12).

In de Laat-Romeinse tijd vond er pas een echt grote verandering plaats; vanaf deze periode volgde de Benedenwaal vanaf Rossum/Alem zijn 'eigen' loop richting het huidige Dordrecht. Dit hoeft geen grote veranderingen voor de Maas/Waal strook tussen Lith en Rossum met zich mee te brengen. Wellicht dat de Maas en de Waal elkaar bijna ontmoetten, met mogelijk één of enkele verbindingpunten. Een andere mogelijkheid is dat de Waal en Maas bij Kessel/Lith samen kwamen om vervolgens bij Rossum/Alem weer een eigen loop aan te nemen, waardoor de Rossum-Lith regio in feite een groot verbindingspunt was.¹⁹⁹

Al concluderend kunnen we vast stellen dat de reconstructie van Berendsen en Stouthamer niet aannemelijk is. Roymans' these is daarentegen veel overtuigender. Hier kan aan toegevoegd worden dat niet alleen bij Kessel/Lith een rivierenknooppunt lag, maar dat de hele Rossum/Lith-regio als een rivierenknooppunt beschouwd mag worden, met de meanders bij Kessel/Lith en Rossum/Alem als belangrijkste sleutelposities.

¹⁹⁵ Berendsen/Stouthamer 2001, app.3, nr. 147.

¹⁹⁶ Vgl. Berendsen 1986, 48,52.

¹⁹⁷ Caesar, *BG* 4.15; zie ook noot 192

¹⁹⁸ Roymans 2004, 132, noot 334.

¹⁹⁹ Vgl. Vos 2006, kaart 7. Deze loop van de Waal wordt aangehouden in de NOaA (versie 1.0). Volgens de NOaA zou dit de situatie rond ± 50 na Chr. zijn, wat niet reëel is. De loop van de Maas en Waal binnen de Rossum/Lith-regio komt echter wel goed overeen met de situatie zoals gepresenteerd in fig. 11.

Fig. 12. Verbindingspunten tussen de Maas en Waal in de Rossum/Lith-regio gedurende de laat-17^{de} – en 18^{de} eeuw. Naar Beeldbank Nationaal Archief (inv.nr.3980; 441); kaart 1692 naar Beeldbank Streekarchief Bommelerwaard (inv.nr.100128).

6. De Late IJzertijd bewoning tussen Alem en Maren

Er zijn uit Rossum-Het Klooster geen vondsten uit de Late IJzertijd bekend, daarom zal dit hoofdstuk zich in eerste instantie richten op Alem. In het eerste deel staan de metaalvondsten centraal. Hier zullen de vondsten uit de jaren '30 (appendix 3) en de vondsten vanaf de jaren '50 (appendix 2) behandeld worden. Ook de verhouding tussen de vondsten uit de jaren '30 en '50 komt aan bod. In het tweede deel komt er een antwoord op de vraag hoe de Late IJzertijd in Alem geïnterpreteerd moet worden en hoe deze zich verhoudt tot de rijke Laat La Tène vindplaats te Kessel/Lith. Deze centrale La Tène nederzetting ligt ten slotte slechts 4 km ten noordoosten van Alem en is daarom door haar ligging en 'rijkdom' van groot belang voor de interpretatie van de vindplaats in Alem.

6.1 KELTISCHE MUNTEN, FIBULAE EN ANDERE VONDSTEN

Keltische munten

In totaal zijn er in Alem – uitgezonderd van de vondsten uit de jaren '30 – vijftien Keltische munten aangetroffen, die in vier verschillende typen onderverdeeld kunnen worden (tabel 9). Het gaat hier in hoofdzaak om de *triquetrum* staters (regenboogshotels). Deze munt kan grofweg in twee typen onderverdeeld worden: een zilveren (Lith type) en een koperen (Bochum type) variant. De zilveren munten zijn de eerste *triquetrum* munten uit het Nederrijngebied.²⁰⁰ Voorheen werd vermoed dat deze munten tussen 50 en 30 v.Chr. geslagen zijn, en werden ze gekoppeld aan de Bataven. Uit de muntschat van Maastricht-Amby blijkt echter dat ze nog tot de Eburonen behoren en dus al voor 50 v.Chr. geslagen werden.²⁰¹ Deze *triquetrum* munten werden opgevolgd door het koperen Bochum type, die ongeveer tussen 30-15 v.Chr. geslagen werden. Dit type is met negen exemplaren het talrijkst in Alem. Ongeveer 500 m. ten zuidwesten van de Marensche Waarden is nog een tiende koperen *triquetrum* munt aangetroffen (nr.2.13). De zilveren munten zijn daarentegen maar met twee exemplaren vertegenwoordigd, maar samen met de muntvondsten uit de jaren '30 (nr.3.1,3.25-27) komt het totaal op zes zilveren regenboogshotels.²⁰²

Een bronzen munt (nr.2.3) is van het zogenaamde VERCIO-type (Scheers 145) die toegeschreven worden aan de Nervii. Wat betreft de datering wijken deze niet veel af van de koperen regenboogshotels. Ook deze munten circuleerden nog in de Augusteïsche militaire kampen, doch in veel mindere mate dan de bronzen munten van het AVAVCIA-type (Scheers 217).²⁰³ Dit laatste type behoort tot de jongste Keltische munten en functioneerde mogelijk als de 'inheemse tegenhanger' van de Romeinse quadrans. Ze vormde een essentieel deel van de muntcirculatie in Augusteïsch-Tiberische periode.²⁰⁴ Twee munten uit Alem kunnen tot deze AVAVCIA-munten gerekend worden.

²⁰⁰ Roymans 2004, 126.

²⁰¹ Roymans, in voorbereiding (pers.med. N. Roymans, VU Amsterdam).

²⁰² Drie zilveren *triquetrum* munten behoren tot de vindplaats 'de Maas tegenover Maren', de vierde munt is afkomstig uit 'de Maas nabij Rossum'. Deze vindplaatsen zullen hieronder nader toegelicht worden.

²⁰³ Roymans/Van der Sanden 1980, 220; Roymans 1994, 113-114.

²⁰⁴ Roymans 2004, 126.

Zoals reeds opgemerkt zijn er in Rossum-Het Klooster geen Keltische munten aangetroffen. Ongeveer 500 m. ten oosten van Het Klooster (bij Fort St. Andries) is wel een Keltische munt gevonden: een gouden Ebuuroonse stater van het type Scheers 31 (nr.3.37).²⁰⁵ Dit munttype wordt door Roymans in verband gebracht met de opstand van de Eburonen onder leiding van Ambiorix in 54/53 v.Chr.²⁰⁶ In het rivierengebied zijn deze munten met name in Empel aangetroffen (min. 22 exemplaren!).²⁰⁷

Munt type	aantal Kessel/Lith	Alem
zilveren <i>triquetrum</i> staters	20	6
bronzen <i>triquetrum</i> staters	6	10
potin munt, Scheers 191	1	-
bronzen munt, Scheers 190, class I	1	-
bronzen VERCIO munt, Scheers 145	-	1
bronzen GERMANVS INDVTILLI munt, Scheers 216	1	-
bronzen AVAVCIA munt, Scheers 217	10	2
Totaal	39	19

Tabel 9. Keltische munten uit Kessel/Lith en Alem (incl. jaren '30-vindplaatsen). Grotendeels naar Roymans 2004, table 7.6.

IJzertijdfibulae

Er zijn in de jaren '30 relatief veel IJzertijdfibulae gevonden. Van de veertien determineerbare fibulae uit 'de Maas bij Alem(/Rossum)' kunnen negen exemplaren toegeschreven worden aan de Late IJzertijd. Vanaf de jaren '50 zijn er zes IJzertijdfibulae aangetroffen (tabel 10). Het aantal Laat La Tène fibulae is zonder twijfel slechts een fractie van wat er daadwerkelijk is aangetroffen. Het is dan ook typerend dat er geen enkele ijzeren La Tène fibula in Alem is aangetroffen, terwijl dit juist de meest voorkomende fibulae waren.²⁰⁸

De reeks IJzertijdfibulae begint met een fibula van het Vroeg La Tène-schema. Deze fibula heeft een versierde beugel en omgeslagen voet en kan gedateerd worden in de La Tène A of B periode. Twee Nauheimfibulae (nr.3.3-4) vertegenwoordigen het begin van de Laat La Tène periode (LT D1).²⁰⁹ Een haak- en een draadfibula behoren waarschijnlijk tot de laatste fase van de La Tène periode. De beugel van de draadfibula is versierd middels drie rijen horizontale groeflijntjes (nr.3.6). De vrij scherp gebogen beugel van de haakfibula (nr.3.5) toont karakteristieken van de vroegste knoofibulae. Dergelijke vroege knoofibulae zijn in Alem met drie exemplaren vertegenwoordigd, waarvan er twee in de jaren '50 zijn aangetroffen (nr.3.9, 2.140-141).²¹⁰ Een knoofibula heeft een enigszins trompetvormige kop en een biconische knoop (nr.2.141). Twee directe parallellen zijn bekend uit Geldermalsen-

²⁰⁵ Zie ook: Roymans 1994, 121, fig.7.4; Roymans 2004, fig. 4.3, fig.4.7, app. 4.2 nr.23.

²⁰⁶ Roymans 2004, 43-44. Ook Scheers en Heinrichs koppelden deze munt aan de Eburonen opstand (zie voor verwijzing: Roymans 2004, noot 151).

²⁰⁷ Roymans 1994, 114, tabel 1; Roymans 2004, app. 4.2.

²⁰⁸ Roymans 2004, 119; Het is ook veelzeggend dat de enige ijzeren fibula uit Kessel/Lith gevonden werd tijdens een kleinschalige opgraving door amateur archeologen. IJzeren fibulae zullen als gevolg hun grotere kwetsbaarheid het 'geweld' van de zandzuiger niet overleefd hebben en niet meegenomen zijn door het baggerpersoneel.

²⁰⁹ Roymans 2004, 119, noot 297 (met verwijzingen).

²¹⁰ De determinatie van één knoofibula is niet geheel zeker (nr.1.140). Doch laat de beschrijving van het GME, 'keltische fibula met knop, lengte: 81mm', weinig twijfel bestaan dat om een La Tène knoofibula gaat.

Hondsgemet.²¹¹ Het andere exemplaar is kleiner en heeft een halfronde knoop en een korte sterk trompetvormige beugelkop. Deze vorm wordt door Haalebos als een jongere variant beschouwd.²¹² De knoofibulae worden in Geldermalsen-Hondsgemet gedateerd in LT D2.²¹³ De knikfibula van het type Almgren 18 is typerend voor de Laat La Tène (LT D2) cultuur in het Rijnland (nr.3.7).²¹⁴ Naast Kessel/Lith en Empel is deze fibula in Nederland alleen in Est aangetroffen.²¹⁵ Vijf kapfibulae kunnen nog tot de LT D2 periode gerekend worden (type Van Buchem C en tweemaal Haalebos type IV en V). Opvallend is dat de twee voor het Nederlandse rivierengebied karakteristieke kapfibulae-typen (het type Lith en het type Kessel), niet in Alem zijn aangetroffen.²¹⁶

De meest opmerkelijke La Tène fibula uit Alem is een zogenaamde gegoten kogelfibula (nr.3.8; fig. 13). De beugel van deze fibula bestaat uit twee halfbolle kogels die begrensd worden door drie rijen van twee horizontale richeltjes. Opvallend is dat de beugel/voet apart gegoten is van de veerrol en naald. Dergelijke tweeledige constructies zijn relatief zeldzaam.²¹⁷ De beugelknop is doorboord voor de bevestiging van de (niet overgeleverde) veerrol en naald. Parallellen voor deze fibula blijven beperkt tot enkele fibulae uit vindplaatsen in Groningen en Overijssel. Een kogelfibula uit de terp Oostum (Groningen) is het enige exemplaar uit Nederland dat volledig identiek is aan de fibula uit Alem.²¹⁸ Deze fibula dateert uit de LT D(1) periode.²¹⁹



Fig. 13. Alem-De Marensche Waarden. Tweeledige bronzen kogelfibula (nr.3.8). Schaal 2:3. Foto Rmo.

²¹¹ Renswoude/Kerckhove 2009, 251, 669.

²¹² Haalebos 1986, 14.

²¹³ Renswoude/Kerckhove 2009, 251, 669.

²¹⁴ Volgens de gegevens van het NBM zou het museum drie Almgren 18 fibulae uit Alem bezitten. Dit is echter in tegenspraak tot de catalogi van Haalebos, Roymans en Schulze-Forster, waarin maar één Almgren 18 is opgenomen. Mede gezien de beperkte betrouwbaarheid van de gegevens van het NBM, gaan we hier uit van één Almgren 18 knikfibula (hoogstwaarschijnlijk gaat het hier om één fibula met drie inventaris nummers). Zie ook: Haalebos 1986, 33; Roymans 2004, fig. 7.8, noot 299; Schulze-Forster 2002, 31-32, 186-187 (liste 5.13), abb. 27.

²¹⁵ Roymans 2004, 119-120, fig. 7.8.

²¹⁶ Voor het Lith- en Kessel-type zie: Roymans 2004, 120-121, fig 7.9-10. Uit de verspreidingskaart van Roymans valt op te maken dat het Kessel type in het Nederlands rivierengebied produceerd werd, met Kessel/Lith als meest aannemelijke kandidaat.

²¹⁷ Riha 1979, 79.

²¹⁸ Miedema 1983, 148, fig 96.2. Andere vergelijkbare fibulae zijn bekend uit: terp Oostum (fibula met 3 kogels), Feerwerd in Groningen (2 kogels), Anerveen in Overijssel (2 kogels); zie: Miedema 1983, 148, fig 96.1-3; Verlinde, A.D. 1982: Archeologische Kroniek van Overijssel over 1980/1981, in: *Overijsselse Historische Bijdrage* 97, 167-208.

²¹⁹ Info N. Roymans.

Type	Aantal Kessel/Lith	Alem totaal	AMW	MA	Datering
Vroeg La Tène-schema	1	1	1	-	LT A/B
Paukenfibula	1	-	-	-	LT C
Midden La Tène-schema	5	-	-	-	LT D1
Nauheimfibula	5	2	-	2	LT D1
Draadfibula	7	1	-	1	LT D
Haakfibula	-	1	-	1	LT D
Kogelfibula	-	1	-	1	LT D
La Tène knoopfibula	1	3	2	1	LT D2
Knikfibula, Almgren 18	2	1	-	1	LT D2
Laat La Tène kapfibula	12	5	3	2	LT D2
Totaal	34	15	6	9	

Tabel 10. Overzicht van de La Tène fibulae uit Kessel/Lith en Alem (incl. jaren '30) naar vindplaats. AMW: Alem-Marensche Waarden; MA: 'Maas bij Alem/Rossum'. Kessel/Lith naar Roymans 2004, table 7.6.

Overige vondsten uit de Late IJzertijd

Naast de munten en fibulae blijven de vondsten uit de Late IJzertijd beperkt tot twee naalden, een bronzen gordelhaak en handgevormd aardewerk. De gordelhaak (nr.2.205) is van het lokale Kessel A type en is versierd met zigzag stippellijnen. Kessel/Lith en Empel zijn de enige vindplaatsen waar meer dan vijf van deze Kessel A gordelhaken aangetroffen zijn. Roymans stelt dat een datering in LT D het meest aannemelijk is.²²⁰ Tot slot kan nog vermelding gemaakt worden van een (opvallend gave) ijzeren speerpunt met een scherpe middenrib (nr.3.40), wat typerend is voor de Laat La Tène periode.²²¹ Deze vondst komt uit de Maasdijk in Rossum en moet wel afkomstig zijn uit de directe omgeving.²²² Waarschijnlijk kan het tot de regio van Alem-De Marensche Waarden gerekend worden, minder aannemelijk maar niet uit te sluiten, is dat de speerpunt tot het Kessel/Lith complex behoort. Uit Kessel/Lith is een nagenoeg identieke ijzeren speerpunt bekend.²²³

De Laat La Tène vindplaatsen uit de jaren '30 en '50

In vergelijking tot de vondsten uit de jaren '50 zijn er in de jaren '30 opvallend veel LT D fibulae aangetroffen. De jaren '30-vondsten uit de Romeinse tijd blijven beperkt tot fibulae uit de Augusteïsch-Tiberische – en Laat-Romeinse periode. De enige vondsten uit de 1^{ste} en 2^{de} eeuw zijn een scharnierfibula (nr.3.14) en een munt van Claudius en Trajanus.

Het vaststellen van de exacte vindplaats van deze vondsten is problematisch. De vindplaats van de jaren '30-vondsten wordt omschreven als: 'de Maas onder (of 'nabij') Rossum' of 'de Maas bij Alem'.²²⁴ Deze beschrijvingen suggereren dat de vondsten afkomstig zijn uit de Maas tussen Alem-De Marensche Waarden en Rossum-De Waarden. Gezien het opvallende contrast tussen het vondstenspectrum uit de jaren '30 en '50 is dit allerminst

²²⁰ Roymans 2004, 114-117, fig. 7.6.

²²¹ Roymans 2004, 12.

²²² Met dank aan J. de Zwart (Zaltbommel) die de speerpunt ter beschikking stelde, en N. Roymans voor de determinatie. De vindplaats in de Maasdijk ligt ongeveer 1 km ten westen van Het Klooster.

²²³ Roymans 2004, App. 7.1, Pl. 5; nr. 29.

²²⁴ Zie ook: Roymans/Van der Sanden 1980, 195.

aannemelijk. De vindplaats uit de jaren '30 moet daarom meer oostwaarts gezocht worden. Dit correspondeert ook veel beter met de werkzaamheden die men in de jaren '30 uitvoerden. Deze concentreerde zich ten slotte op het sluiskanaal, het aansluitende gedeelte van de Oude Maas en het afsnijden van de Maasbocht tussen Alem en Maren (fig.1).

Vanuit dit oogpunt is een tweede vindplaats uit de jaren '30 voor ons erg interessant, de vindplaatsbeschrijving hiervan luidt: 'afkomstig uit de Maas tegenover Maren'. Deze beschrijving wijst op de zone rondom de afgesneden Maasbocht tussen Alem en Maren (fig.1).²²⁵ Ook hier zijn alleen vondsten aangetroffen uit de Late IJzertijd (drie zilveren *triquetrum* staters), Augusteïsch-Tiberische periode en de Laat-Romeinse tijd. Het aantal vondsten is echter minimaal, maar komt wel goed overeen met de jaren '30-vondsten uit Rossum/Alem.²²⁶ Het is daarom aannemelijk dat het hier om een aangrenzende vindplaats gaat als de vondsten uit de Maas bij Rossum/Alem.²²⁷ We mogen natuurlijk niet vergeten dat de Late IJzertijd ook in de Marensche Waarden duidelijk vertegenwoordigd is. Gezien de drie vindplaatsen samen een aaneengesloten strook vormen, is het vanzelfsprekend dat het gaat om de (verspoelde) vondsten van hetzelfde vondstcomplex.

6.2 VERSPREIDE BEWONING UIT DE LATE IJZERTIJD TUSSEN LITH EN ALEM

Ongeveer vier km ten noordoosten van Alem ligt de Laat La Tène centrumnederzetting bij Kessel/Lith. De La Tène metaalvondsten uit Kessel/Lith waren afkomstig uit een Late IJzertijd rivierbedding en een nabijgelegen oeverwal.²²⁸ Tot de laatste context behoren grote hoeveelheden vondstmateriaal dat als typerend voor nederzettingen beschouwd kan worden. De omvang en verspreiding van de vondstconcentraties maken duidelijk dat om een ongebruikelijk grote nederzetting moet gaan. De vondsten uit de rivierbedding wijzen volgens Roymans op een belangrijke cultusplaats.²²⁹ Aanwijzingen hiervoor zijn de grote hoeveelheden menselijk botmateriaal uit de Late IJzertijd, waarvan verschillende botten duidelijk sporen van verwondingen vertonen, en de Laat La Tène zwaarden, die in veel gevallen opzettelijk verbogen waren of compleet met schede aan de rivier toevertrouwd werden.²³⁰ De verspreiding van een typerend zwaardtype, twee typen Laat La Tène kapfibulae en bandvormige – en brons-geplateerde gordelhaken, vormt indirect bewijs dat deze in Kessel/Lith geproduceerd werden. Hetzelfde geldt voor de zilveren *triquetrum* staters van het Lith-type, die de goudstaters van de Mardorfgroep uit Hessen opvolgden. Omdat er in Nijmegen geen archeologische bewijzen zijn voor een centrale Laat La Tène nederzetting, mag aangenomen worden dat Kessel/Lith tot 15 v.Chr. het 'politieke centrum' van de Bataven was.²³¹

Ten opzichte van Kessel/Lith is het La Tène vondstmateriaal uit Alem maar schaars. Een dergelijke vergelijking kan wel een vertekend beeld opleveren. In het geval van Kessel/Lith is het duidelijk dat de hele nederzetting binnen de baggerput gelegen heeft. Dit geldt niet voor Alem, waar de jaren '30-vondsten duidelijk maken dat de nederzetting vanaf de baggerput

²²⁵ Een vindplaats verder naar het noordoosten (richting de jaren '30 vindplaats bij Heerewaarden; fig.1E) is op basis van de beschrijving onwaarschijnlijk, omdat men dan had moeten spreken van 'de Maas tegenover Maren-Kessel'.

²²⁶ Zie ook Appendix 3, 'vondsten uit de jaren '30-'Maas tegenover Maren'.

²²⁷ Contra Roymans 2004, waarin de vondsten 'uit de Maas tegenover Maren' tot het Kessel/Lith-complex gerekend zijn.

²²⁸ Roymans 2004, 103-193.

²²⁹ Roymans 2004, 133-134.

²³⁰ Ibidem. Voor het menselijk botmateriaal: Ter Schegget 1999; Over de zwaarden is ook al eerder gepubliceerd: Verwers/Ypey 1975; Roymans 1984.

²³¹ In 15 v.Chr. reorganiseerde Drusus de grenszone in het Lager Rijngebied, waardoor het 'politieke centrum' verschuifde van Kessel/Lith naar Nijmegen (Hunerberg en Kops Plateau) (Roymans 2004, 148).

verder doorloopt richting Maren. Toch zal de Laat La Tène nederzetting in Alem minder omvangrijk geweest zijn dan de uitzonderlijke nederzetting in Kessel/Lith.

De begindatering van Alem komt voor zover waarneembaar redelijk overeen met Kessel/Lith. De Vroeg- en Midden-La Tène-periode is bij beide vindplaatsen wel vertegenwoordigd, maar metaalobjecten blijven grotendeels beperkt tot enkele fibulae.²³² Evenals in Kessel/Lith behoort het overgrote deel van de La Tène metaalvondsten uit Alem tot de LT D, met de nadruk op LT D2. Van Kessel/Lith mag aangenomen worden dat het zich vanaf LT D1 ontplooidde tot een nederzetting van regionaal belang. Dit valt voor Alem echter sterk te betwijfelen. In tegenstelling tot Kessel/Lith zijn er in Alem geen fibulae van het Midden-La Tène schema aangetroffen, waardoor de LT D1 periode beperkt blijft tot twee Nauheimfibulae en een kogelfibula. Ook de verhouding tussen de bronzen en zilveren *triquetrum* staters pleit voor een latere datering van Alem ten opzichte van Kessel/Lith.

Er zijn nog andere verschillen tussen het Laat La Tène vondstenscala van Kessel/Lith en dat van Alem. Het meest opmerkelijk is dat er uit Alem geen enkel La Tène zwaard bekend is. Hetzelfde kan vastgesteld worden voor het menselijk botmateriaal. Het martiale karakter dat typerend is voor het rituele vondstcomplex in Kessel/Lith, is in Alem onzichtbaar. Dit gegeven kan simpelweg verklaard worden als het gevolg van het ontbreken van een cultusplaats waar dergelijke depositiepraktijken plaats vonden. Een ander opvallend verschil schuilt in de bronzen gordelhaken. Waar in Kessel/Lith zo'n 19 bandvormige gordelhaken en drie ringvormige gordelhaken werden aangetroffen, is er uit Alem slechts één bandvormig exemplaar bekend. Ook dit kan verklaard worden door het ontbreken van een depositieritueel van gordelhaken. Kortom de La Tène metaalvondsten uit Kessel/Lith die wijzen op een belangrijke cultusplaats en de productie van metaalwaar, zijn in Alem afwezig.

Het vondstcomplex tussen Alem en Maren omvat een smalle, lange strook van grofweg 1,5 km (fig.14). Dit is lijkt te groot om te veronderstellen dat de bewoning over de gehele zone even intensief was. Op basis van de vondstconcentraties is ook geen centrum aanwijsbaar, zoals in Kessel het geval is.²³³ De verspreiding en samenstelling van het Laat La Tène vondstmateriaal wijst op verspreide bewoning op de zuidelijke Maasoeverwal tussen Alem en Maren. De geringe afstand tussen het Laat La Tène complex in Kessel/Lith en Alem, evenals de toename van het vondstmateriaal uit LT D2 in beide sites, suggereert een nauwe samenhang tussen beide nederzettingscomplexen. Het relatief grote aandeel metaalvondsten uit LT D2 maakt duidelijk dat de Maasoeverwal in deze periode intensiever bewoond werd. Vrijwel over de gehele zuidelijke Maasoeverwal tussen Lith en Alem moet sprake zijn geweest van verspreide bewoning, alleen tussen Maren en Kessel is een strook waaruit nauwelijks tot geen vondsten bekend zijn. Wellicht was deze zone wegens landschappelijke omstandigheden minder geschikt voor bewoning.²³⁴

²³² Voor de algemene chronologie van Kessel/Lith: Roymans 2004, 129-130.

²³³ Bij het grote nederzettingscomplex in Kessel/Lith kan op basis van de vondstconcentraties vastgesteld worden dat het centrum ter hoogte van Kessel lag. (Roymans 2004, 13).

²³⁴ In verband met de Osse Maas die toen nog een secundaire rol speelden in termen van drainage (Roymans 2004, 132). Zie fig.14.

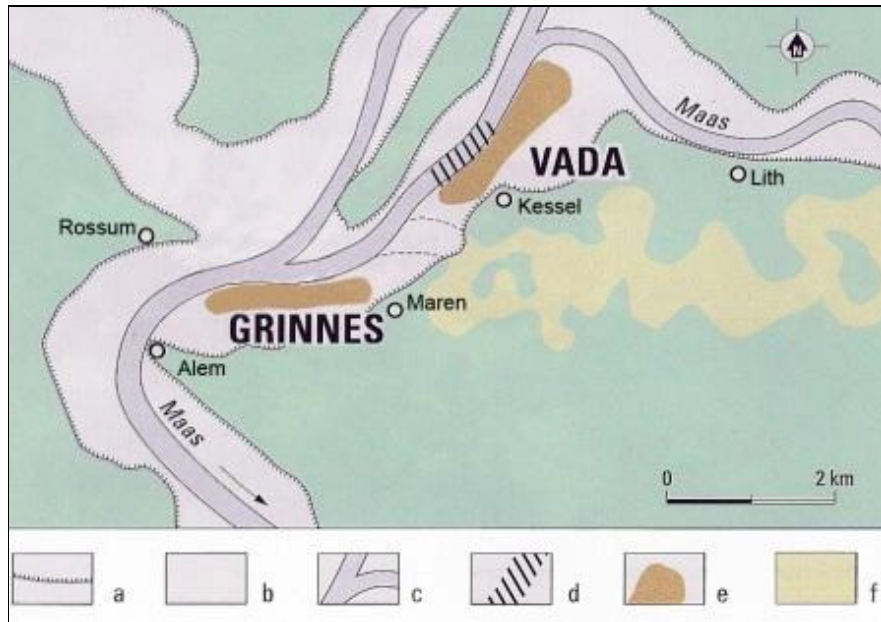


Fig. 14. De verspreide bewoning uit de Late IJertijd op de zuidelijke Maasoeverwal tussen Lith en Alem.

a: Laat Middeleeuwse dijken; b: (sub-)moderne uiterwaarden; c: veronderstelde rivierloop; d: centrumzone met rituele deposities bij Kessel; e: Late IJertijd nederzetingscomplex; f: ouder Vroeg/Midden IJertijd rivierbedding (Osse Maas). Deels naar Roymans 2004, fig.7.13.

7. Een castellum en een vicus in de Vroeg – en Midden Romeinse tijd?

In dit hoofdstuk staan we voor de moeilijke taak om de Vroeg – en Midden Romeinse periode in Rossum/Alem te interpreteren. Dit zal in drie stappen gebeuren. Als startpunt is het van belang dat er zicht is op de datering en chronologie van Rossum en Alem (7.1). Daarnaast moet er duidelijkheid komen met betrekking tot de veronderstellingen rondom *Grinnes* (7.2). Hiermee hebben we goed een startpunt om de twee Romeinse sites geur en kleur te geven (7.3).

7.1 ALGEMENE CHRONOLOGIE VAN ROSSUM EN ALEM

De datering en chronologie van Rossum-Het Klooster

In de eerste studies waarin Rossum ter sprake kwam werd een vroege begindatering gehanteerd. Leemans stelt, op basis van de associatie met *Grinnes* (zie 7.2), dat Rossum een inheemse oorsprong heeft. Het aantal Vroeg-Romeinse munten, in het bijzonder de Republikeinse denarii, deed hem overtuigen dat de ‘Romeinse garnizoens-plaats’ uit de eerste helft van de 1^{ste} eeuw stamt.²³⁵ Aan de hand van het aardewerk en de munten kwamen Holwerda en Byvanck uit op een datering in de Augusteïsche periode, met een uitloop in de Claudische periode.²³⁶ Op basis van de *terra sigillata* kwam Glasbergen op hele andere bevindingen; hij pleitte voor een datering in het begin van de regeringsperiode van Vespasianus.²³⁷ In recentere studies waarin Rossum ter sprake komt, wordt de datering van Glasbergen (voorzichtig) gevolgd.²³⁸ De onzekerheid rondom deze late datering in het jaar 70 is een gevolg van de tegenstrijdigheid tussen de *terra sigillata* en de munten. Beide worden gebruikt voor het vaststellen van een *terminus post quem* voor Rossum. Los van de bekende problemen rondom het gebruik van munten voor een *terminus post quem*, zijn de munten uit Rossum hier zeker geschikt voor. Dit geldt in veel mindere mate voor het aardewerk. Het aardewerk uit Rossum is simpelweg niet verzameld en uitgewerkt voor chronologische doeleinden. Tevens is het maar de vraag in hoeverre Glasbergen het ‘volledige’ aardewerkrepertoire tot zijn beschikking had.²³⁹ Daarom moet bij het bepalen van een begindatering meer gewicht gegeven worden aan de munten dan aan het aardewerk.

Enkel op basis van de munten lijkt de datering in het begin van de Flavische periode te laat. Meer dan de helft van de 47 pre-Flavische munten bestaat uit munten van Augustus en Caligula (fig. 15; tabel 3). Hieronder bevinden zich maar drie zilveren munten en één, mogelijk vier, munt(en) met klop. Dit correspondeert slecht met een vroeg-Flavische datering. Als gevolg van zijn *damnatio memoriae* werden de munten van Caligula ongeldig verklaard, waardoor ze (in ‘ongeklopte’ vorm) snel uit de circulatie verdwenen en in de vroeg-Flavische periode nauwelijks voorkomen.²⁴⁰ Ook de bronzen Augusteïsche munten zijn in het begin van de Flavische periode een zeldzaam verschijnsel geworden.²⁴¹ De Claudische munten zijn

²³⁵ Leemans 1842, 77. Leemans was zich al wel bewust van het gevaar van het gebruik van munten voor een *terminus post quem*: ‘ofschoon die munten welligt eerst later tot aan den grenzen van het Romeinse gebied doordrongen zijn, ...’

²³⁶ Holwerda 1910, 329; Byvanck 1947, 108. Zie ook: noot 24.

²³⁷ Glasbergen 1946, 44.

²³⁸ Enkele voorbeelden zijn: Bogaers 1962/1963, 40 (‘zeker vanaf het jaar 70’); Haalebos 1976, 204; Haalebos 1977, 286, noot 24; Bechert/Willems 1995, 26, 72 (‘in ieder geval vanaf 70’).

²³⁹ Het is ten slotte hoogst opmerkelijk dat Holwerda en Byvanck schijnbaar wel beschikten over een grote partij aardewerk uit de Julisch-Claudische periode (zie noot 24). Ook dient men zich af te vragen in hoeverre de *terra sigillata* uit de verschillende particuliere verzamelingen in het RMO is beland. Is het niet enkel de aardewerk collectie van Leemans die een weg vond naar het RMO?

²⁴⁰ Kemmers 2006, 166; Kemmers 2008, 285.

²⁴¹ Kemmers 2006, 160, 162, fig.4.23. Zelfs in een *castellum* als Zwammerdam, dat uit de (laat-)Claudische periode stamt, zijn al geen assen meer gevonden van de muntmeester-typen en de tweede altaar-serie. De

daarentegen slecht vertegenwoordigd in Rossum. Tevens bestaat het Claudische muntenscala – op één denarius en sestertius na – uit sterk afgesleten assen.²⁴²

Een belangrijk detail dat door Glasbergen over het hoofd gezien is, is dat er *wel* handgevormd aardewerk in Rossum is aangetroffen.²⁴³ Het ligt voor de hand dat het gaat om handgevormde waar die vooral tot de pre-Flavische periode gerekend kan worden. Naast de munten en het aardewerk zijn er nauwelijks (metaal)vondsten die inzicht in de datering kunnen geven. Er zijn geen metaalvondsten die met zekerheid in de eerste helft van de 1^{ste} eeuw gedateerd kunnen worden. Een uitzondering hierop zijn de haakfibulae die in de vroeg-Flavische periode in feite niet meer voorkomen.²⁴⁴ Vanuit dit oogpunt is het opvallend dat drie van de negen determineerbare fibulae nog tot de Julisch-Claudische periode gerekend kunnen worden.

Haalebos en Glasbergen hebben gelijk wanneer zij vaststellen dat een pre-Flavisch *castellum* niet voor de hand ligt.²⁴⁵ Dit wil natuurlijk niet zeggen dat er een geen Julisch-Claudische fase aan Rossum toe te schrijven is. De munten en fibulae laten weinig twijfel bestaan dat de eerste ‘activiteiten’ in Rossum in de pre-Flavische periode plaatsvonden. Wanneer deze eerste fase precies begint is erg onduidelijk. Het ontbreken van Republikeinse assen en gehalveerde Augusteïsche assen maakt een datering in de Augusteïsch-Tiberische periode niet aannemelijk. Het hoge aantal ongeklopte munten van Caligula wijst weer op een pre-Claudische datering. Het beperkte aantal Claudische munten zegt meer over de munttoevoer naar het centraal rivierengebied, dan over de datering en chronologie van Rossum.²⁴⁶ Deze munten werden wellicht aangevuld door de Augusteïsche munten die nog in circulatie waren en mogelijk ook door de munten van Caligula met een Claudische klop. Een begindatering van Rossum in de regeringsperiode van Caligula lijkt daarom op zijn plaats.²⁴⁷

Het is duidelijk dat er in de vroeg-Flavische periode veel verandert in Rossum. Het muntenhistogram schiet vanaf deze periode omhoog (fig. 16). Ook is er vanaf deze periode sprake van een regelmatige aanvoer van Zuid-Gallische *terra sigillata* (tabel 2). De munten en *terra sigillata* tonen dat de ‘bewoningsfase’ die in de vroeg-Flavische periode van start gaat zeker tot het einde van de 2^{de} eeuw voortduurt. De munten van Commodus zijn echter al schaars vertegenwoordigd, deze lijn wordt onder Septimius Severus voortgezet. Doch zijn de munten uit het derde decennium van de 3^{de} eeuw, van Elagabalus en met name Severus Alexander, weer beter vertegenwoordigd. De ‘bewoning’ lijkt rond het begin van de 3^{de} eeuw terug te lopen. Dit wordt weerspiegeld door de *terra sigillata* aanvoer die in deze periode tot een einde komt. Uit de periode 235-268 (periode 13 t/m 17) zijn helemaal geen munten bekend. Een numismatische verklaring voor deze hiaat is niet op zijn plaats, gezien geen enkele vondst in deze periode gedateerd kan worden. Dit leidt tot de conclusie dat er in deze periode een (tijdelijk) einde kwam aan de bewoning in Rossum. De munten uit de periode van het Gallische Rijk en de 4^{de} eeuw, maken duidelijk dat in de Laat-Romeinse periode een

quadrans van Augustus is overigens over de gehele Julisch-Claudische periode een nauwelijks voorkomend munttype.

²⁴² Haalebos 1976, 204.

²⁴³ Leemans 1842, 94. Zie ook: noot 23. Glasbergen is zich echter wel bewust dat het “ontbreken” van handgevormd aardewerk onder de vondstomstandigheden van Rossum weinig hoeft te zeggen (Glasbergen 1946, 44).

²⁴⁴ Roest 1988, 147; Haalebos 1986, 25.

²⁴⁵ Haalebos 1976, 204; Glasbergen 1946, 44.

²⁴⁶ Het lage aantal munten van Claudius en Nero komt overeen met beeld van het Nederlandse rivierengebied (Aarts 2000, 208). In Alem en Kessel/Lith zijn minder Claudische munten aangetroffen dan in Rossum (tabel 15), terwijl met zekerheid vastgesteld kan worden dat deze nederzettingen in de Claudische periode bewoond waren.

²⁴⁷ Gezien de militaire activiteiten onder Caligula in 39/40 na Chr. (gericht op overrijnse Germaanse stammen en de expeditie naar Britannia) is het verleidelijk om te denken aan een korte militaire bezetting. Dit zou kunnen samenhangen met het opzetten van een infrastructuur voor de bevoorrading van troepen (zie ook 7.3). De beschikbare Julisch-Claudische fibulae vormen echter geen ondersteuning voor deze veronderstelling.

‘nieuwe bewoningsfase’ aanbreekt. Dit zal echter het onderwerp van het volgende hoofdstuk zijn.

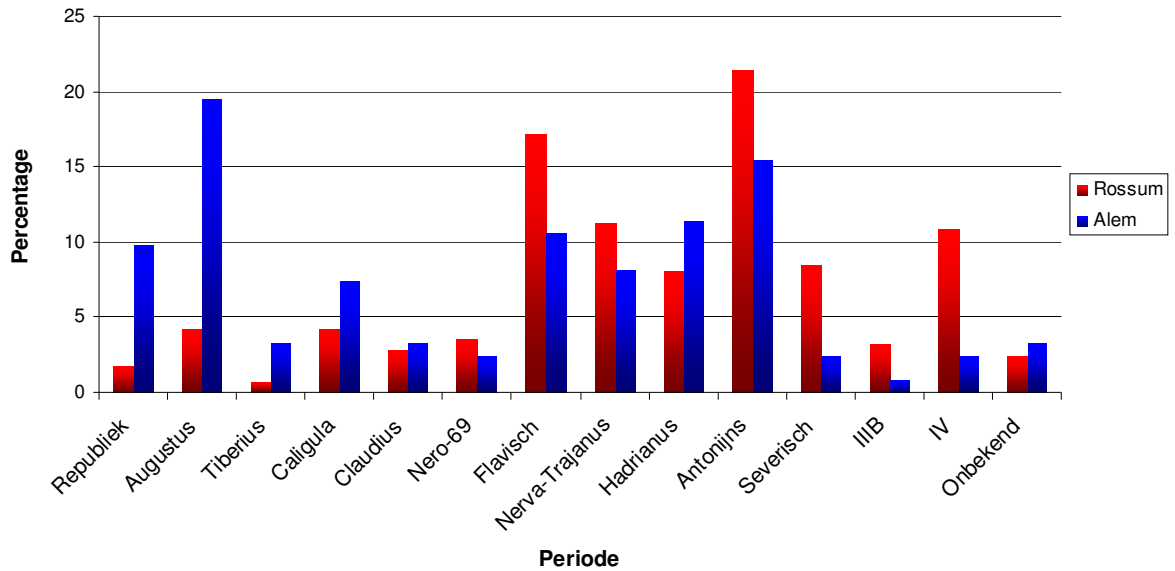


Fig. 15. De procentuele verdeling van de munten uit Rossum-Het Klooster (N=285) en Alem-De Marensche Waarden (N=123).

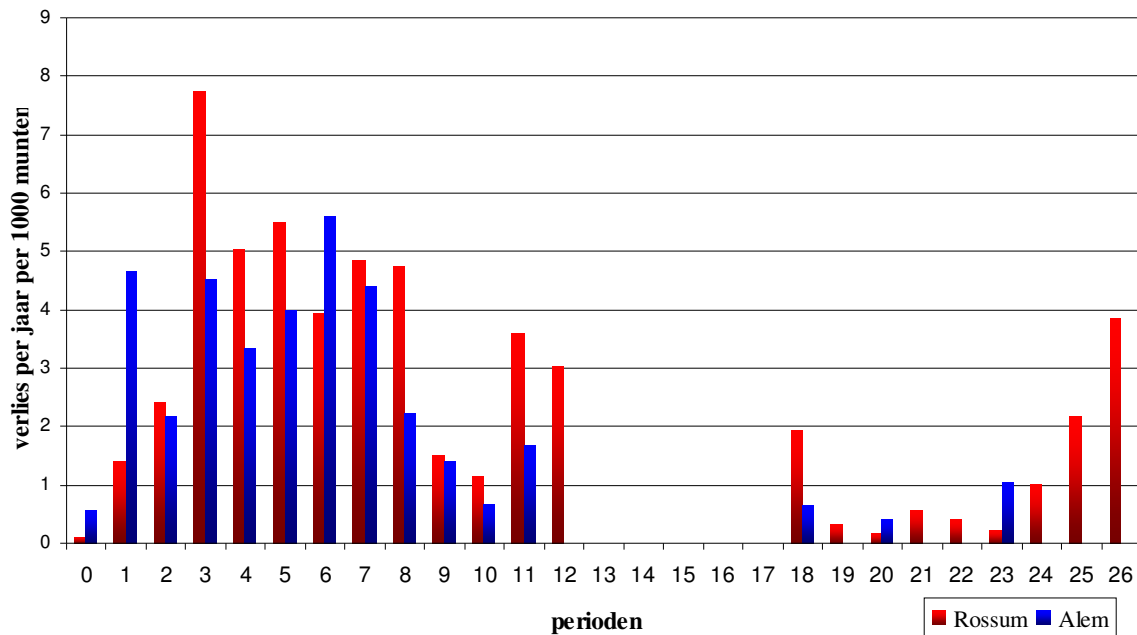


Fig. 16. Munthistogram van Rossum-Het Klooster en Alem-De Marensche Waarden (zie tabel 11 voor perioden).

n.	periode	Datering
0	Republiek	211v.C.-28v.C.
1	Julii (Augustus-Tiberius-Caligula)	27v.C.-41n.C.
2	Claudisch (Claudius-Nero-69)	41-68
3	Flavisch I (Vespasianus-Titus)	68-81
4	Flavisch II (Domitianus)	81-96
5	Trajanisch (Nerva-Trajanus)	96-117
6	Hadrianisch	117-138
7	Antonijns I (Antoninus Pius)	138-161
8	Antonijns II (Marcus Aurelius)	161-180
9	Antonijns III (Commodus)	180-192
10	Severisch I (Septimius Severus-Geta-Caracalla)	192-217
11	Severisch II (Elagabalus)	217-222
12	Severisch III (Severus Alexander)	222-235
13	Post-Severisch I (Maximinus I)	235-238
14	Post-Severisch II (Gordianus III)	238-244
15	Post-Severisch III (Philipus I)	244-249
16	Post-Severisch IV (Decius-Gallus)	249-253
17	Post-Severisch V (Valerianus-Gallienus)	253-260
18	Gallisch Rijk (Postumus-Victorinus-Tetrici-Gallienus-Claudius II)	260-273
19	Pannonisch-Illyrisch (Aurelianus-Diocletianus)	273-296
20	Tetrarchisch (Diocletianus-Maximianus-Constantius I-Galerius-Constantinus I)	296-317
21	Constantijns I (Constantinus I-Licinius)	317-330
22	Constantijns II (Constantinus I-Constantinus II-Constans-Constantius II)	330-348
23	Constantijns III (Constantius II-Magnentius-Julianus)	348-364
24	Valentiniaans (Valentinianus I-Valens-Gratianus)	364-378
25	Theodosisch I (Gratianus-Theodosius I-Magnus Maximus)	378-388
26	Theodosisch II (Theodosius I-Honorius-Arcadius)	388-402

Tabel 11. Periodenoverzicht behorende tot het histogram in fig. 16.

De datering en chronologie van Alem-De Marensche Waarden

De begindatering van Alem spreekt in feite voor zich. Uit de Vroeg-Romeinse munten en fibulae kan opgemaakt worden dat de Laar La Tène bewoning in Alem-De Marensche Waarden zonder onderbreking doorloopt in de Vroeg-Romeinse periode. Het feit dat de enkele Vroeg-Romeinse vondsten uit de jaren '30-vindplaatsen beperkt blijven tot de Augusteïsch-Tiberische periode, maakt duidelijk dat de bewoning vanaf de Julisch-Claudische periode geconcentreerd was op de Marensche Waarden. Evenals in Rossum zijn de munten van Caligula in Alem goed vertegenwoordigd, maar is het aantal munten van Claudius beperkt. Dat het lage aantal munten van Claudius samenhangt met de munttoevoer naar het centraal rivierengebied, wordt in Alem weerspiegeld door het feit dat drie van de vier Claudische munten imitaties zijn. Zoals gebruikelijk in het Nederlandse rivierengebied is onder de Flavische keizers sprake van een duidelijke piek, maar deze is in Alem aanzienlijk lager dan in Rossum. Na de Flavische periode blijft de hoeveelheid munten tot het midden van de 2^{de} eeuw vrij constant, met een opvallende piek bij de munten van Hadrianus (fig.16).

Vanaf de munten van Marcus Aurelius is er sprake van een sterk neerwaartse trend die voortduurt tot de vroeg-Severische periode. Daarna ontstaat er, net zoals in Rossum, een gat in het muntenbestand. In Alem begint deze kloof alleen een periode eerder; de munten van Severus Alexander (periode 12) zijn al afwezig. Ook voor Alem geldt dat het gat in de post-Severische periode niet opgevuld kan worden met ander vondstmateriaal. Daarom mag aangenomen worden dat beide vindplaatsen rond 235 verlaten werden. Hier kan aan toegevoegd worden dat Alem waarschijnlijk eerder verlaten werd dan Rossum. Het opvallend lage aantal fibulae uit de tweede helft van de 2^{de} eeuw suggereert dat de bewoning in deze periode al sterk was afgenomen (tabel 12). Dit wordt weerspiegeld door het lage aantal

munten van Marcus Aurelius en Commodus ten opzichte van de munten van Antoninus Pius. Er zijn ook maar twee fibulae die mogelijk in de laatste decennia van de 2^{de} eeuw gedateerd kunnen worden. Dat er in de Laat-Romeinse tijd weer ‘activiteit’ plaats vindt blijkt uit enkele 3^{de} en 4^{de}-eeuwse munten alsook andere vondsten.

Type	0-25	25-50	50-75	75-100	100-125	125-150	150-175	175-200	200-225
Kapfibula type I									
Kapfibula type II									
Kapfibula type III									
Boogfibula, Haalebos A									
Boogfibula, Haalebos B									
Boogfibula, Haalebos B									
Boogfibula, Haalebos B									
Boogfibula, Haalebos D									
Boogfibula									
Haakfibula, Haalebos B									
Knikfibula, Almgren 19									
Knikfibula, Almgren 20									
Knikfibula, Almgren 20									
Knikfibula, Almgren 20									
Knikfibula, Almgren 20									
Ogenfibula, Haalebos c									
Ogenfibula, Haalebos c									
Ogenfibula, Haalebos c									
Ogenfibula, Haalebos c									
Ogenfibula, Haalebos c									
Ogenfibula, Haalebos c									
Ogenfibula, Haalebos c									
Ogenfibula, Haalebos c									
Ogenfibula, Haalebos c									
Ogenfibula, Haalebos c									
Ogenfibula, Haalebos c									
Ogenfibula, Haalebos d									
Ogenfibula, Haalebos d									
Distelfibula									
Scharnierfibula, Riha 5.10									
Draadfibula, Almgren 15									
Draadfibula, Almgren 15									
Draadfibula, Almgren 15									
Draadfibula, Almgren 15									
Draadfibula, Almgren 15									
Draadfibula, Almgren 15									
Draadfibula, Almgren 15									
Draadfibula, Almgren 15 (?)									
Draadfibula, Almgren 15 (?)									
Draadfibula, Almgren 16									
Draadfibula									
Draadfibula									
Draadfibula									
Draadfibula									
Germaanse kniefibula, Haalebos A									
Dubbelsym. emailfibula, Riha 7.15									

Tabel 12. Datering van de Vroeg – en Midden-Romeinse fibulae uit Alem (oranje: bloeitijd).

7.2 ROSSUM/ALEM EN DE LOCATIE VAN GRINNES EN VADA

Nog voordat Leemans de vondsten uit Rossum publiceerde, hadden Reuvens en zijn Duitse collega Wilhelm, Rossum al geïdentificeerd als *Grinnes*.²⁴⁸ *Grinnes* is bekend uit Tacitus' verslag van de Bataafse opstand.²⁴⁹ Tacitus vertelt ons dat Julius Civilis in de laatste fase van de opstand op de hielen wordt gezeten door Cerialis en zijn leger. Civilis vernietigde de dam van Drusus en liet daardoor de Waal groeien ten koste van de Rijn.²⁵⁰ Daarna organiseerde hij op een en dezelfde dag aanvallen op vier verschillende Romeinse legerplaatsen in het Nederrijnse gebied: het Tiende Legioen in *Arenacum* (Rindern), het Tweede Legioen in *Batavodurum* (Nijmegen) en de *auxilia* eenheden infanterie en cavalerie in hun kampen in *Grinnes* en *Vada*. Civilis' neef Verax en Tutor namen *Arenacum* en *Batavodurum* voor hun rekening. De situatie bij *Vada* en *Grinnes* was volgens Tacitus gevaarlijk. Civilis zelf hield zich persoonlijk bezig met *Vada*, terwijl de Treveriër Julius Classicus de aanval op *Grinnes* leidde.²⁵¹ De dapperste Romeinen kwamen bij deze aanvallen om het leven, waaronder Civilis' neef en prefect van een *ala*, Julius Briganticus, die trouw gebleven was aan de Romeinen.²⁵²

Uit Tacitus valt duidelijk op te maken dat *Vada* en *Grinnes* dicht bij elkaar, aan de zuidoever van een grote rivier gelegen waren. Roymans stelt terecht dat het hier om de Waal (en vanaf Kessel/Lith: de Maas/Waal) moet gaan.²⁵³ Civilis richtte zich in deze fase immers op de 'Waallinie', wat de zuidelijke grens van de *insula Batavorum* was. Dit blijkt ook uit het feit dat Civilis eerst de dam van Drusus doorstak. Tacitus' *Grinnes* wordt, in de vorm van *Grinnibus*, ook vermeld op de *Tabula Peutingeriana* (fig. 17).²⁵⁴ Op deze reiskaart ligt *Grinnes* aan de noordoever van de Maas, langs de zuidelijke route, die vanaf Nijmegen langs de Waal/Maas naar de Noordzee loopt.

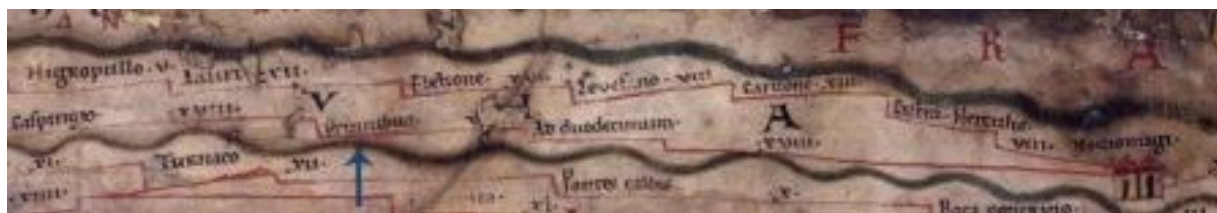


Fig. 17. *Grinnibus/Grinnes* op de *Tabula Peutingeriana*. Foto Österreichische Nationalbibliothek.

Ervan uitgaande dat *Grinnes* geïdentificeerd kan worden als Rossum/Alem, identificeert Roymans de nederzetting in Kessel/Lith als *Vada*.²⁵⁵ *Grinnes* kan echter niet zomaar geïdentificeerd worden als Rossum/Alem.²⁵⁶ Indien ten tijde van Reuvens alleen Kessel/Lith bekend was geweest, had Kessel/Lith ontgetwijfeld de naam *Grinnes* toegewezen gekregen. Dat Rossum/Alem en Kessel/Lith geïdentificeerd moeten worden als *Grinnes* of *Vada*,

²⁴⁸ Leemans 1842, XV.

²⁴⁹ Tacitus, *Hist.* 5.20-21.

²⁵⁰ Tacitus, *Hist.* 5.19.

²⁵¹ Tacitus, *Hist.* 5.20.

²⁵² Tacitus, *Hist.* 5.21. Cerialis en zijn troepen waren echter net op tijd ter plekke om een nederlaag te voorkomen.

²⁵³ Roymans 2004, 145; Van Es 1981, 39.

²⁵⁴ *Tabula Peut.* II, 3; Stolte 1959, 62-63; Stolte 1963, 94.

²⁵⁵ Roymans 2004, 144-146. Twee eerdere serieuze kandidaten worden terecht afgewezen. Allereerst is er Wadenoyen, dat ongeveer 15 km ten noorden van Rossum aan de Linge ligt, en dat in 850 bekend stond als *Vuada*. Deze plek had geen militair strategisch belang in de Romeinse tijd. Tevens ontbreekt het archeologisch bewijs, waardoor deze suggestie allerm minst aannemelijk is. De tweede kandidaat is Heerwaarden, gelegen aan de noordoever van de Maas, direct tegenover Kessel. Maar ook hier ontbreekt het archeologisch bewijs en ten tijde dat Byvanck deze veronderstelling introduceerde, was de vindplaats in Kessel/Lith nog onbekend.

²⁵⁶ Dit wordt ook door Roymans vermeld (Roymans 2004, noot 377).

behoeft geen twijfel. In feite zijn er drie criteria voor de ligging van *Grinnes* en *Vada* aan te halen: 1. Ze liggen dicht bij elkaar langs de zuidoever van de Waal/(Maas) in het Bataafs gebied; 2. Uitgaande van de *Tabula Peutingeriana* ligt *Grinnes* langs de zuidelijke weg aan de noordoever van de Maas, in – of in de nabijheid – van de Rossum/Lith-regio; 3. *Grinnes* en *Vada* waren van militair strategisch belang, en zijn grotere nederzettingen. Buiten Rossum/Alem en Kessel/Lith zijn er simpelweg geen nederzettingen die aan deze drie criteria voldoen.

Er zijn eigenlijk maar twee aanwijzingen dat *Grinnes* in Rossum/Alem geplaatst moet worden. Het feit dat Civilis zelf *Vada* voor zijn rekening neemt, suggereert dat deze nederzetting een speciale betekenis voor de Bataven had. Roymans stelt dat dit pleit voor Kessel/Lith, gezien deze nederzetting beschouwd moet worden als het Bataafse ‘politieke centrum’ van vóór Drusus’ reorganisatie in 15 v.Chr. Hierdoor moet Kessel/Lith in de 1^{ste} eeuw na Chr. nog van speciale betekenis geweest zijn voor de Bataafse gemeenschap.²⁵⁷ De keuze van Civilis om *Vada* aan te vallen zal mijns inziens in eerste instantie samenhangen met de aanwezigheid van zijn verraderlijke neef Julius Briganticus, met wie hij persoonlijk wilde afrekenen. Anderzijds was Briganticus waarschijnlijk niet alleen om militair-strategische redenen in *Vada* aanwezig. Roymans stelt dan ook dat de slag tussen Civilis en Briganticus meer was dan alleen militaire strategie, het draaide ook om het politieke en symbolische belang voor de Bataafse gemeenschap, om wie de controle over *Vada* had.²⁵⁸ De tweede aanwijzing zit verscholen in de *Tabula Peutingeriana*. In tegenstelling tot Tacitus’ beschrijving ligt *Grinnes* op deze reiskaart aan de noordoever van de Maas. Dit wijst erop dat de nederzetting aan beide rivieroeveren lag, wat pleit voor een identificatie van Rossum/Alem als *Grinnes*. Hier moeten wel als kanttekeningen aan toegevoegd worden dat er vrij veel fouten in de *Tabula Peutingeriana* zijn gesloten, waardoor voorzichtigheid geboden is.

Voor een identificatie van Kessel/Lith als *Grinnes* is maar één aanwijzing te bedenken. Leemans stelt dat *Vada* waarschijnlijk ‘meer benedenwaarts’ aan de Waaloever ligt dan *Grinnes*.²⁵⁹ Dit, omdat Tacitus zijn opsomming begint vanuit het oosten met *Arenacum/Rindern*. Op basis hiervan kunnen geen conclusies getrokken worden, zeker gezien de bovenstaande aanwijzingen. Al met al kunnen we vaststellen dat Rossum/Alem en Kessel/Lith geïdentificeerd moeten worden als *Grinnes* of *Vada*. Hoewel het niet hard gemaakt kan worden, wijzen bovenstaande overwegingen eerder op een identificatie van Rossum/Alem als *Grinnes*. Er is geen reden om Rossum niet meer te identificeren als *Grinnes*, daarom moet de – bijna tweehonderd jaar oude – these van Reuvs en Wilhelm in stand gehouden worden.

In het vervolg zal – ook om praktische redenen – de naam *Grinnes* voor Rossum/Alem en *Vada* voor Kessel/Lith, gehanteerd worden.

7.3 EEN CASTELLUM EN EEN VICUS?

Uit de vorige paragraaf is gebleken dat Rossum/Alem geïdentificeerd kan worden met *Grinnes*. Het spreekt voor zich dat het hier gaat om de Latijnse naam van de nederzetting in Alem, die later ook aan het noordelijke gedeelte van de nederzetting (d.i. Rossum) werd toegekend. Ook kunnen we al vaststellen dat er in het jaar 70 *auxilia* eenheden infanterie en cavalerie (*‘cohortium alarumque’*)²⁶⁰ gestationeerd waren in Alem, aan de zuidoever van de

²⁵⁷ Roymans 2004, 148, noot 377. Dit wordt weerspiegeld door de aanwezigheid van het indrukwekkende heiligdom (Roymans 2004, 134-144). Ook Alem zal nog een speciale betekenis gehad hebben.

²⁵⁸ Roymans 2004, 148.

²⁵⁹ Leemans 1842, 69-70.

²⁶⁰ Tacitus, *Hist.*, 5.20.

Maas/Waal. Deze constatering roepen ook weer de nodige vragen op. Hoe moet nu de pre- en post-Flavische periode in Alem (en Rossum) geïnterpreteerd worden? Hoe zit het met de militaire bezetting in Alem en hoe verhoudt deze zich tot Rossum? Wat is de aard van beide nederzettingen? Kortom: hoe moet de Vroeg- en Midden-Romeinse nederzetting in Rossum/Alem geïnterpreteerd worden? In deze paragraaf zullen we trachten deze vraag te beantwoorden.

Alem: legerplaats, cultusplaats en/of vicus?

Om inzicht te krijgen in de aard van de nederzetting in Alem zal een aantal vondstgroepen nader bestudeerd worden. We beginnen met de fibulae.

Om aan de hand van de fibulae zicht te krijgen op de context in Alem zijn twee tabellen gecreëerd (Tabel 13 en 14). Tabel 13 toont de verhouding tussen ogen-, knik- en Aucissafibulae in civiele – en militaire context. Deze drie fibulatypes zijn kenmerkend voor de Nederrijnse militaire centra uit de eerste helft van de 1^{ste} eeuw.²⁶¹ Typerend voor de fibulae uit Alem is het hoge aandeel ogenfibulae tegenover het ontbreken van Aucissafibulae. Dit staat haaks tegenover de Vroeg-Romeinse legerplaatsen, maar komt goed overeen met Empel en Wijk bij Duurstede-De Horden. Tabel 14 geeft de verhouding weer tussen drie typerende fibulaetypen voor *castella* uit de 1^{ste} eeuw.²⁶² Hierbij wijst een hoog aandeel Aucissafibulae op een vroege datering, terwijl een hoog percentage draadfibulae eerder voor een datering in de Flavische periode pleit. Het is duidelijk dat de verhoudingen in Alem slecht overeenkomen met die van de *castella*. Naast het ontbreken van Aucissafibulae, is ook het relatief lage aandeel van Almgren 15 draadfibulae opvallend.

Op basis van de Aucissafibulae kunnen we vaststellen dat een Vroeg-Romeinse legerplaats in Alem uitgesloten is. Gezien het lage aandeel draadfibulae van het Almgren 15 type, is een Flavische legerplaats niet waarschijnlijk, maar het kan niet uitgesloten worden.²⁶³ De verhouding tussen de drie fibulatypes ondersteunt wel een korte militaire bezetting ten tijde van de Bataafse opstand. Dit zou ten slotte een aannemelijke verklaring zijn voor het hoge percentage ogenfibulae ten opzichte van de Aucissa- en draadfibulae. Op basis van de overeenkomsten met de fibulae uit Empel en Wijk bij Duurstede, is een civiele context voor de pre-Flavische periode aannemelijk.

Wat kunnen de votiefaltaren ons over Romeins Alem vertellen? De inscripties op de votiefaltaren geven jammer genoeg geen inkijk in de beweegredenen of het beroep van de dedicanten. Wel kan vastgesteld worden dat het geen militairen waren, wat pleit voor een civiele context van de nederzetting. De namen van de twee dedicanten doen vermoeden dat het om uitheemse bevolking gaat. Gezien de ligging van Rossum/Alem is het verleidelijk om te denken aan handelaren. In het geval van het Mercurius-altaar wordt dit nog aannemelijker gemaakt, want hij was bovenal de god van de handel en de patroon van handelaren, reizigers en dieven.²⁶⁴ Uit deze votiefaltaren mogen we opmaken dat er, ten minste vanaf de tweede helft van de 2^{de} eeuw, een heiligdom in Alem aanwezig was, waarin blijkbaar verschillende goden werden vereerd.²⁶⁵ Een dergelijke cultusplaats zou in verband gebracht kunnen worden met de aard van de nederzetting als *vicus*.

²⁶¹ Roymans/Pulles 1994, 137-138; Haalebos 1986, 73-85; Hoss 2008, 254-256.

²⁶² Haalebos 1986, 73-85; Hoss 2008, 255-256.

²⁶³ De verhouding tussen ogen- en draadfibulae komt in Alem goed overeen met Alphen a/d Rijn, waar het *castellum* na de Bataafse opstand weer herbouwd werd. Als gevolg van een schaarste aan samenhangende sporen is er echter weinig zicht op de Flavische periode in Alphen (Polak/Kloosterman/Niemeijer 2004, 124, 252).

²⁶⁴ Derks 1998, 155; Bogaers 1962-1963, 54-55. Wat uiteraard niet weg neemt dat Mercurius ook op veel andere gebieden actief was.

²⁶⁵ Stuart 1986, 41. Het is ook mogelijk dat er meerdere heiligdommen aanwezig waren.

vindplaats	ogenfibulae	knikfibulae	Aucissafibulae
CIVIELE CONTEXTEN			
1. Empel (heiligdom)	58	34	8
2. Wijk bij Duurstede- De Horden (nederzetting)	81	12	7
ROMEINSE LEGERPLAATSEN			
3. Nijmegen - Kops Plateau	14	22	64
4. Vechten	47	17	36
5. Velsen I	32	11	57
6. Valkenburg	52	14	33
7. Neuss (D)	14	32	54
8. Haltern (D)	5	15	80
9. ALEM	72	28	0

Tabel 13. Procentuele verhoudingen tussen ogen-, knik- en Aucissafibulae in het Nederrijnse gebied in de Vroeg-Romeinse tijd (grotendeels naar Pulles/Roymans 1994).

vindplaats	Aucissafibulae	ogenfibulae	draadfibulae
1. Alphen (n=58)	32	23	12
2. Velsen I (n=109)	28	18	21
3. Valkenburg (n=10)	25	40	30
4. Zwammerdam (n=18)	16	16	32
5. Vechten (n=393)	15	20	30
6. Maurik (n=174)	0	2	60
7. Woerden, grachten (n=18)	5	21	55
8. ALEM (N=58)	0	22	12-16

Tabel 14. Verhouding tussen Aucissa-, ogen- en draadfibulae (type Almgren 15) in % van het totale fibulaspectrum van Alem en een aantal *castella* in Nederland (grotendeels naar Hoss 2008).

Ook de bronzen armbanden met geprofileerde eindknoppen zouden met deze cultusplaats in verband gebracht kunnen worden. Hierbij doelen we in hoofdzaak op de twee sets van respectievelijk acht en drie armbanden. Het gegeven dat deze armbanden aan elkaar verbonden waren wijst op een rituele depositie en sluit verspoelde vondsten van een nederzetting of incidenteel verlies uit. Ook uit de originele bronskleur van de armbanden kan opgemaakt worden dat het gaat om een depositie in natte context. Parallellen hiervoor vinden we in de cultusplaatsen te Wijshagen, Wijnegem en Empel.²⁶⁶ Vermoedelijk zijn deze depositiegaven afkomstig van vrouwen.

Mogelijk kan ook een deel van de militaria tot de rituele deposities gerekend worden. Wanneer we de zwaarden uit Alem in beschouwing nemen, zijn de handgreep en *spatha* van het Straubing-Nydam type het meest opvallend (nr.2.228-229). In beide gevallen is het ivoren en benen handvat dermate goed geconserveerd, dat ze snel nadat ze niet meer gebruikt werden in het water terecht gekomen moeten zijn. Dit wijst erop dat ten minste een deel van de militaria beschouwd moet worden als rituele deposities. Het feit dat het om 2^{de}-eeuwse militaria gaat, roept echter vraagtekens op. Vanaf de 2^{de} eeuw neemt het aantal zwaarden en

²⁶⁶ Impe/Creemers 1991, 69-70; Slofstra/Van der Sanden 1994, 146-147; Pulles/Roymans 1994, 139-140, fig.6. Doch waren deze armbanden (voor zover bekend!) niet aan elkaar verbonden. De twee armbanden uit Rossum-Het Kerkplein kunnen wellicht ook als zodanig geïnterpreteerd worden. We mogen aannemen dat deze armbanden opzettelijk verbogen waren (zie noot 133; 4.4.). Mogelijk kunnen ook de armbanden uit Kessel/Lith als rituele deposities beschouwd worden.

helmen sterk af en wordt er vooral paardentuig geofferd.²⁶⁷ Het is duidelijk dat het (1^{ste}-eeuwse) militaria assemblage in Alem te beperkt is om te suggereren dat er met regelmaat depositie van militaria plaats vond.²⁶⁸ Dergelijke rituelen werden hoofdzakelijk in de cultusplaatsen te Empel en Kessel uitgevoerd. Daarom is het aannemelijker dat de *spatha* en handgreep beschouwd moeten worden als ‘eenmalige rituele deposities’.²⁶⁹

Rossum: een castellum in de achterlanden van de limes?

De veronderstelling dat Rossum een *castellum* zou zijn wordt in feite maar door drie argumenten ondersteund: 1. de associatie met *Grinnes*; 2. de aanwezigheid van militaire baksteenstempels en het ontbreken van civiele stempels en 3. het grote aantal munten. Naast de baksteenstempels is ook het overige bouw materiaal, waaronder de fragmenten van beschilderd pleisterwerk, van belang voor de interpretatie van Rossum. De aan *Grinnes* verbonden legerplaats uit de Bataafse opstand moet in Alem gezocht worden. De aanwezigheid van een *castellum* in Rossum uit de periode na de Bataafse opstand, zou daarom alleen berusten op drie typen losse vondsten; de baksteenstempels, munten en fibulae. Het moge duidelijk zijn dat het ‘speculatief gehalte’ dan wel heel erg groot wordt. Maar wat kan er – aan de hand van het vondstmateriaal – nog wel over de nederzetting in Rossum gezegd worden?

Het grote aantal munten laat geen twijfel bestaan dat Rossum een belangrijke nederzetting was. Verhoudingsgewijs komen deze het beste overeen met sites die geïdentificeerd worden als een *castellum* of *vicus*. De militaire baksteenstempels zouden dan moeten wijzen op een *castellum*. Het aantal van negen stempels lijkt vrij laag, maar is verhoudingsgewijs – bijvoorbeeld in vergelijking tot de bekende fibulae – zeker niet gering.²⁷⁰ Het aantal van 4 of 5 stempels van het Tiende Legioen is ook opmerkelijk in vergelijking tot *castella* als Alphen a/d Rijn of Woerden, waar de LXG-stempels de minst voorkomende stempels zijn.²⁷¹ Baksteenstempels blijven echter niet beperkt tot militaire nederzettingen. Ook in civiele centrumnederzettingen komen militaire baksteenstempels voor, waaronder St.-Michielsgestel-Halder en Voorburg-Arentsburg (*Forum Hadriani*).²⁷² Kortom, naast het gegeven dat het een centrale nederzetting betreft, geven de vondsten uit Rossum weinig inzicht in de aard van de nederzetting. De stempels van het Tiende Legioen wijzen er wel op dat het leger betrokken was bij bouwactiviteiten in Rossum.²⁷³ Wat op basis van het bouw materiaal ook nog opgemerkt kan worden is dat het een nederzetting was met ten minste één, maar waarschijnlijk meerdere stenen bouwwerken. De militaire baksteenstempels kunnen er wellicht op wijzen dat het officiële of militaire bouwwerken waren.²⁷⁴

²⁶⁷ Nicolay 2008, 189; Roymans 1996, 32-33; Van Driel-Murray 1994, 102-103, 105. Dit is wel goed zichtbaar in Kessel/Lith. De 2^{de} eeuwse militaria bestaat hier alleen uit beslagstukken die tot het paardentuig behoren. Alle (defensieve-, offensieve- en kleine) militaria uit Kessel/Lith kan in de Laat La Tène periode en 1^{ste} eeuw na Chr. gedateerd worden (Nicolay 2008, 125-126).

²⁶⁸ Ik doel hier op de eerste categorie van Nicolay, waarbij verschillende deposities op dezelfde plaats worden uitgevoerd. Hierbij is zowel het ritueel an sich, als de locatie waar het ritueel plaats vindt van belang. Tot deze categorie behoren de militaria uit Kessel/Lith (Nicolay 2008, 185).

²⁶⁹ Dit betreft Nicolay's tweede categorie. Bij deze eenmalige deposities staat in eerste instantie het ritueel centraal en niet de locatie, wat niet weg neemt dat het op een specifieke locatie plaats vond (zie noot 268).

²⁷⁰ Ook uit Cuijk (*castellum* en *vicus*), waar nog opgravingen hebben plaats gevonden, zijn maar 11 baksteenstempels bekend (Enkevort/Thijssen 2002, 67-68).

²⁷¹ Van de 266 stempels uit Alphen behoren 3 stempels tot het Tiende Legioen (Polak/Kloosterman/Niemeijer 2004, 204, tabel 30). In Woerden zijn 67 stempels gevonden, waaronder 1 stempel van het Tiende Legioen (Blom/Vos 2008, tabel 7.11).

²⁷² Brunsting 1940-1944, 197, noot 19.

²⁷³ Enkevort 2005.

²⁷⁴ Enkevort/Thijssen 2002, 68.

Behalve de vondsten zijn er echter nog meer factoren die iets kunnen vertellen over de aard van de vindplaats in Rossum, denk hierbij aan: de 1^{ste} eeuwse chronologie, de verhouding tussen de vindplaats in Rossum en Alem en de infrastructuur (de grotere regionale context).

Met de chronologie doelen we in hoofdzaak op de vroeg Flavische periode. Zoals reeds vastgesteld is er vanaf deze periode, die samenvalt met de regeringsperiode van Vespasianus, veel activiteit waarneembaar in Rossum. De Flavische periode in de Bataafse regio wordt dan ook gekenmerkt door veel bouwactiviteiten, waarin het Tiende Legioen uit Nijmegen waarschijnlijk een groot aandeel had. Deze bouwactiviteiten waren veelal gericht op de herbouw van *castella* die tijdens de Bataafse opstand in de as gelegd waren.²⁷⁵ Daarnaast werd ook het wegennet tussen *castella* uitgebouwd voor communicatieve en logistieke doeleinden.²⁷⁶ Naast de militaire bouwactiviteiten richtte het leger zich ook op civiele bouwwerken, waaronder mogelijk de tempel van Empel.²⁷⁷ Gezien de beperkte zichtbare activiteit in de pre-Flavische periode, lijkt er in Rossum tijdens de Flavische periode vooral sprake te zijn van ‘nieuwbouw’.

De vindplaatsen in Rossum en Alem zijn moeilijk met elkaar te vergelijken. Als gevolg van de (verschillende) vondstomstandigheden is een vergelijking tussen het vondstenscala vrijwel onmogelijk. Aangezien de omvang van beide vindplaatsen niet meer na te gaan is, kan ook dit niet vergeleken worden. Wel is het duidelijk dat het om twee min of meer gescheiden complexen moet gaan. Het gehele terrein vanaf de Marensche Waarden tot het Klooster zou veel te groot zijn voor één complex,²⁷⁸ daar komt bij dat er geen vondsten bekend zijn uit het tussenliggende terrein. Daarom mogen we aannemen dat de aard van de vindplaatsen niet hetzelfde is. Dit gegeven maakt het aannemelijker dat Rossum toch als een *castellum* beschouwd moet worden. Het zou in dat geval alleen niet te verklaren zijn waarom een *castellum* aan de noordoever van de Maas/Waal wordt aangelegd. Tevens zijn er in de Flavische periode nauwelijks nieuwe *castella* aangelegd in *Germania Inferior*.²⁷⁹ Daar komt bij dat Rossum buiten het *limes* concept valt dat gericht is op de Rijn, doch is het niet uitgesloten dat ook op enkele strategische punten in het achterland *castella* lagen.²⁸⁰

De ligging aan de noordoever is veel beter te verklaren wanneer er niet zo zeer sprake is van defensieve, maar eerder van infrastructurele en logistieke doeleinden. Rossum/Alem moet op het gebied van infrastructuur van groot belang geweest zijn. Ondanks dat er geen sporen bekend zijn,²⁸¹ maakt de *Tabula Peutingeriana* duidelijk dat Rossum aan de zuidelijke route lag. Deze route liep vanaf Maastricht naar Cuijk, stak daar de Maas over naar Nijmegen, vervolgens volgde het de zuidelijke Waaloever via *Ad Duodecimum* naar *Grinnes* (fig.17). Daarnaast wordt aangenomen dat er langs de noordelijke – en mogelijk ook langs de zuidelijke Maasoever, een weg liep richting Rossum/Lith.²⁸² Ten slotte kan er nog een weg gelopen hebben vanaf Tongeren (via Halder en Empel?) naar Rossum/Alem, die wellicht doorliep tot Wijk bij Duurstede.²⁸³ Naar de exacte loop van de Romeinse wegen in de Rossum/Lith-regio kan men slechts gissen. De routes langs de Waal en Maas maken wel

²⁷⁵ Bogaers 1955, 146-147; Roymans 2004, 144.

²⁷⁶ Driessen 2007, 96; Willems 1986, 247-248.

²⁷⁷ Roymans/Derks/Klomp 1994, 46-48.

²⁷⁸ Alleen de baggerput in de Marensche Waarden is al groter dan 30 ha; vgl. fig. 1.

²⁷⁹ Willems 2004a, 156, noot 55; Alleen voor de *castella* in Krefeld-Gellep en Dormagen bestaat enige zekerheid dat ze na 70 gebouwd zijn. De andere *castella* waarvan een Flavische begindatering vermoedt wordt (Rindern, Kesteren, Maurik, Rijswijk en Katwijk-Brittenburg), zijn niet of nauwelijks onderzocht waardoor de dateringen erg onzeker zijn.

²⁸⁰ Zoals mogelijk in Cuijk (Bogaers 1966; Bogaers 1967, 110-111; Enkevort/Thijssen 2002, m.n. 21-24, 81; Bechert/Willems 1995, 26-27, 72-73). Maar ook hier is het erg onzeker of er een *castellum* gestaan heeft (Enkevort/Thijssen 2002, 23-24).

²⁸¹ Modderman 1952.

²⁸² Willems 1986, 66-67, fig. 67; Bogaers 1962-1963, 41; Wesselingh 2001, 204; Enkevort/Thijssen 2002, 47; Stolte 1961, 61, fig.3.

²⁸³ Van Es 1981, 106, fig.70; Wesselingh 2001, 204; Bogaers, 1962-1963, 41.

aannemelijk dat er bij Kessel/Lith en Rossum/Alem Maasbruggen gelegen hebben. In het geval van Rossum/Alem kan dit ook opgemaakt worden uit het gegeven dat *Grinnes* aan beide rivieroeveren ligt.

Het is in ieder geval duidelijk dat Rossum/Lith een verbindingpunt was tussen oost en west, alsmede noord en zuid. Hierdoor behoorde het samen met Nijmegen, Katwijk, Heerlen en Maastricht, tot de belangrijkste wegenknooppunten van Romeins Nederland.²⁸⁴ Behalve bij een wegenknooppunt lag Rossum/Alem ook bij een belangrijk rivierenknooppunt. De Rossum/Lith-regio was een verbindingpunt tussen de Maas en Waal, waardoor het een belangrijke rivieroversteekplaats was. Het feit dat Rossum/Alem in tegenstelling tot Kessel/Lith aan beide rivieroeveren ligt, maakt aannemelijk dat vooral Rossum/Alem een belangrijke rol in de infrastructuur en logistiek vervulde. Dit zou tevens een verklaring kunnen zijn waarom alleen *Grinnes*, en niet *Vada*, op de *Tabula Peutingeriana* vermeld staat.²⁸⁵

Een knooppunt voor de bevoorrading van de Nedergermaanse limes

Iedere poging om tot een interpretatie van Rossum te komen wordt vanzelfsprekend sterk belemmerd door het ontbreken van goede archeologische contexten. Desondanks is er genoeg reden om aan te nemen dat Rossum een functie vervulde in de doorvoer van bulktransport richting de Nedergermaanse *limes*. Vooral het zwaar bulktransport van graan en natuursteen, is van belang voor de interpretatie van Rossum. Aangezien bulktransport over water vele malen efficiënter was dan over de weg, kunnen we aannemen dat het transport van zware bulkgoederen over water plaats vond. Een aanzienlijk deel van dit transport moet via de Maas de *limes* bereikt hebben.

De rurale bevolking in de *civitates* van de Bataven en Cananefaten was niet in staat om de legerplaatsen in hun graanbehoefte te voorzien.²⁸⁶ De *castella* langs de *limes* en de *castra* in Nijmegen waren daardoor aangewezen op import. Er zijn verschillende archeologische vondsten die ons een inkijk geven in de graanbevoorrading. Een votiefaltaar uit Vechten, gewijd aan de godin Viradecdis, werd geschonken door schippers uit de (graanrijke) *civitas Tungrorum*, die hun standplaats in Vechten hadden.²⁸⁷ Voor zover er nog twijfels bestaan of het hier graanhandelaren betreft, worden deze weggenomen door 'het graanschip' De Woerden I. Onkruiden die tussen graanresten in de bodem van dit schip zijn aangetroffen, maken duidelijk dat het graan afkomstig was uit de villa-regio in *Gallia Belgica* (fig.18).²⁸⁸ Hetzelfde blijkt uit een altaar dat in Nijmegen was opgericht door de Nervische graanhandelaar (*negotiator frumentarius*) Marcus Liberius Victor.²⁸⁹ Aangezien het hier een Nerviër betreft was dit graan afkomstig uit de villa-regio nabij het Noord-Franse Bavay.

Naast voedsel moet ook veel bouw materiaal de Nederrijnse grenszone over het water bereikt hebben. Bij bouwmaterialen kan men denken aan hout en baksteen, maar vooral ook aan diverse natuursteensoorten. Omdat natuursteen niet in de omgeving van de 'Nederlandse' *limes* gewonnen kon worden, moest dit van elders komen. Een aanzienlijke hoeveelheid natuursteen was afkomstig uit de Oostelijke Eifel. De belangrijkste steensoorten uit dit gebied waren basalt en bovenal tufsteen.²⁹⁰ De herkomst van kalksteen moet echter in het Belgische

²⁸⁴ Van Es 1981, 106.

²⁸⁵ De vermelding van *Grinnes* aan de noordoever van de Maas/Waal zou er dan op kunnen wijzen dat het infrastructureel (en logistiek) knooppunt bovenal in Rossum-Het Klooster gezocht moet worden.

²⁸⁶ Kooistra 1996, 63-72; 125-126.

²⁸⁷ Polak 1997, 66 (*CIL* XIII, 8815).

²⁸⁸ Pals/Hakbijl 1992; Haalebos 1997. De Woerden I moet in het laatste kwart van de 2^{de} eeuw gezonken zijn.

²⁸⁹ Willems 2004, 232 (*CIL* XIII, 8725). Het altaar was gewijd aan de Matres Mopates.

²⁹⁰ Basalt is veelal afkomstig uit de regio van Bonn, even ten noorden van de Eifel (Blom/Vos 2008, 218, 392).

en Noord-Franse Maasgebied gezocht worden.²⁹¹ Votiefaltaren maken duidelijk dat steengroeven tot in het begin van de 2^{de} eeuw hoofdzakelijk door militairen werden geëxploiteerd.²⁹² Deze altaren en de vereiste mate van organisatie en infrastructuur wijzen erop dat ook het transport in de Vroeg-Romeinse periode in handen van het leger was.²⁹³

Het natuursteen uit de Eifel en het graan uit het oostelijke gedeelte van de villa-regio zal over de Rijn vervoerd zijn (fig.18). Het valt echter sterk te betwijfelen of het graan uit deze regio de ‘Nederlandse’ *limes* bereikte. Veel aannemelijker is dat dit graan uitsluitend bestemd was voor het Duitse deel van de *limes*. Het kalksteentransport en al het overige graantransport vanuit de villa-regio zal (via binnenwateren) over de Maas plaats gevonden hebben.²⁹⁴ Vanaf Rossum stonden er vervolgens twee routes richting de *limes* open. Allereerst kon de Maasroute vanaf Rossum vervolgd worden om via het Kanaal van Corbulo de *limes* te bereiken. Dit kanaal werd in de jaren 40 na Chr. aangelegd en kan voor de bevoorrading van *castella* tot in de 3^{de} of 4^{de} eeuw een belangrijke rol gespeeld hebben.²⁹⁵ Daarnaast kon men bij Rossum ook de Waal op om de bulkgoederen stroomopwaarts (via Nijmegen) naar de *limes* te vervoeren. Mogelijk is een (beperkt) deel van het graan via de Schelde naar de Maas en het Kanaal van Corbulo getransporteerd.²⁹⁶

Het belang van de waterwegen voor de militaire bevoorrading tijdens de Bataafse opstand blijkt uit Tacitus’ *Historiae*.²⁹⁷ Hij stelt dat de Rijn door een lage waterstand nauwelijks bevaarbaar was, waardoor er grote bevoorradingproblemen waren, met als gevolg: een gebrek aan graan en onrust onder de militairen.²⁹⁸ Daarnaast benadrukt Tacitus: ‘Niets putte onze legers zozeer uit als de schaarste aan proviand. Niet-strijders werden met de militaire bagage van de legioenen naar *Novaesium* [Neuss] gestuurd, om vandaar over land graan aan te voeren, want de rivier was in handen van de vijand.’²⁹⁹ Dit wijst erop dat de logistieke coördinatie tijdens de Bataafse opstand ver te zoeken was. Daarom stelt Driessen dat het voor de hand liggend is ‘dat na dit debacle een goede logistieke coördinatie voor dit gebied hoog op de agenda gestaan heeft om herhalingen te voorkomen.’³⁰⁰ Zijn inziens functioneerde de Flavische legerplaats in Nijmegen als een logistiek militair centrum, aangezien: 1. de hoge opslagcapaciteit van de drie *horrea* uit de steenfase wijst op een ‘supracastrale’ graancoördinatie. 2. de Waalverbinding met de Rijn en de Maas (via Rossum) voor de aanvoer van voorraden. 3. de hoog gelegen strategische positionering op de Hunerberg met een groot zichtveld (voor communicatiedoeleinden) en een uitvalsbasis via de IJssel naar het Germaans gebied.³⁰¹

²⁹¹ Pruissen/Kars 2008, 217-218, fig.8.12. Daarnaast zijn er nog zandzeensoorten die afkomstig zijn uit de Ardennen.

²⁹² Uit altaarinscripties uit de steengroeven in het Brohldal (tufsteen) en Norroy (kalksteen) blijkt dat daar onder andere detachementen van het Tiende Legioen (uit Nijmegen) werkzaam waren (Roymans/Derks/Klomp 1994, 46; Willems 1986, 185).

²⁹³ Enkevort 2005, 89; Roymans/Derks/Klomp 1994, 46.

²⁹⁴ Het kalksteen uit de omgeving van Verdun kan erop wijzen dat de Maas vanaf Verdun bevaarbaar was (zie Driessen 2007, 39, noot 39, met verwijzingen). Het kalksteen uit de noordoosthoek van Frankrijk (nabij de Moezel) kon via de Moezel over de Rijn vervoerd worden.

²⁹⁵ Feijst/Bruin/Blom 2008, 204, noot 389.

²⁹⁶ Haalebos 1997, 85; Feijst/Bruin/Blom 2008, 204.

²⁹⁷ Ook Caesar’s aandacht voor de bevoorrading illustreert dat (tijdens de Gallische Oorlog) de waterwegen van groot belang waren voor de bevoorrading. Zie Haalebos 1997, 86; Van der Velde 2003, 11 (met verwijzingen).

²⁹⁸ Tacitus, *Hist.* IV.26. Tacitus voegt hier aan toe dat vlakbij een Romeins kamp (bij *Gelduba*) een schip met een zware vracht graan in het ondiepe Rijnwater is vastgelopen, dat weggekaapt wordt door Germanen (IV.26-27).

²⁹⁹ Tacitus, *Hist.* IV.35. Dat ‘de rivier’ in handen van de vijand was, was naast de lage waterstand ook een gevolg van het verlies van een groot deel van de Rijnvloot aan Civilis tijdens het begin van de opstand (Tacitus, *Hist.* IV.16).

³⁰⁰ Driessen 2007, 108.

³⁰¹ Driessen 2007, 95-108, m.n.: 102,108.

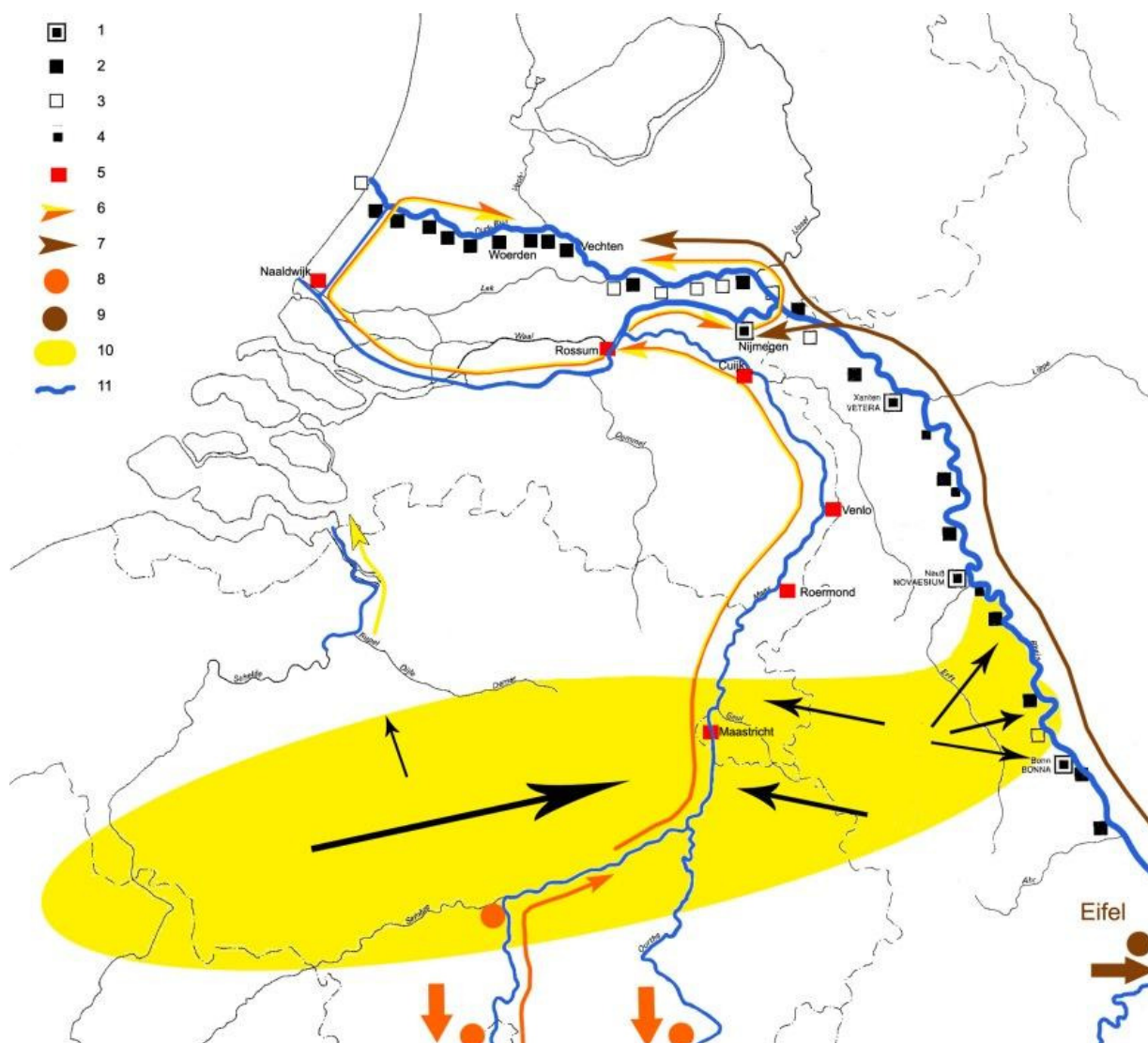


Fig. 18. Het zwaar bulktransport vanuit de Maas en Rijn richting de Nedergermaanse *limes*. 1: *castra*; 2: *castellum*; 3: vermoedelijk *castellum*; 4: Minicastellum/wachttore; 5: civiele centrumnederzetting (*vicus*); 6: graan-/kalksteentransport; 7: tufsteentransport; 8: kalksteengroeven; 9: tufsteengroeven; 10: villa-regio; 11: belangrijkste vaarwegen.

Nijmegen was zonder twijfel niet de enige nederzetting die een functie vervulde in de bevoorrading van de *limes*. Met het oog op het bevoorradingdebaacle tijdens de Bataafse opstand, lijkt de afhankelijkheid van één centrale bevoorradingplaats voor de ‘Nederlandse’ *limes* te riskant.³⁰² Ook valt het te betwijfelen in hoeverre de opslagcapaciteit in Nijmegen hiervoor toereikend genoeg was. Schepen die vanaf de Maas kalksteen en graan richting de *limes* aanvoerden zullen (’s nachts) bij verschillende aanlegplaatsen een tussenstop gemaakt hebben. Voor het Limburgse Maasgebied zou hierbij gedacht kunnen worden aan de centrumnederzettingen te Maastricht, Roermond of Haalen-Melenborg en Venlo.³⁰³ De eerste belangrijke nederzetting voorbij Venlo was de *vicus* te Cuijk alwaar een overslagplaats vermoed mag worden. Importgoederen konden vanaf Cuijk via Mook/Mookerschans over

³⁰² Ook de afhankelijkheid van één waterroute zal te riskant geweest zijn (Driessen 2007, 108). De Maasroute was daarom ook uit veiligheidsoverwegingen van belang.

³⁰³ De Vroeg-Romeinse *vicus* in Venlo wordt ook door Van der Velde in verband gebracht met ‘de uitvoering en bewaking van transporten van de Maas naar de Rijn.’ (Van der Velde 2003, 11-12). Over Haalen-Melenborg als een mogelijke *statio beneficiarii consularis*, zie: Bogaers 1962/63a.

land naar Nijmegen vervoerd worden.³⁰⁴ Voor het zware bulktransport mag echter aangenomen worden dat deze verder over de Maas vervoerd werden totdat het rivierenknooppunt bij Rossum bereikt werd. Een groot deel van het bulktransport zal bij Rossum de Maas verlaten hebben om via de Waal naar Nijmegen vervoerd te worden, van waaruit een gedeelte van de *limes* bevoorraad werd.³⁰⁵ Het overige deel zal vanaf Rossum verder vervoerd zijn richting het Kanaal van Corbulo, waar eveneens nederzettingen gelegen hebben die een rol speelden in dit transport. Hierbij moet bovenal gedacht worden aan de *vicus* in Naaldwijk, gelegen bij de vermoedelijke monding van het Kanaal van Corbulo. Deze *vicus* wordt omschreven als ‘een wegdoorp annex havenplaats op een kruispunt van (water en) wegen, een ruraal centrum dat zijn ontstaansrecht ontleende aan handel en overslag.’³⁰⁶

Duidelijk is dat Rossum op een cruciaal infrastructureel knooppunt ligt voor de doorvoer van zwaar bulktransport vanuit de Maas naar de Nedergermaanse *limes*. Daarom mag aangenomen worden dat Rossum een belangrijk overslagpunt was om het ‘Maastransport’ op de Waal/Nederrijn te krijgen. De Flavische opleving in Rossum zal dan ook samenhangen met het opzetten van een verbeterde logistieke coördinatie, wat waarschijnlijk kort na de Bataafse opstand op gang gezet werd.³⁰⁷ De locatie van Rossum is uitermate geschikt voor een bevoorradings-steunpunt in de vorm van een kleine opslag- of stapelplaats. In tijden van nood, zoals tijdens de Bataafse opstand, zou Rossum de graanvoorraad van Nijmegen kunnen aanvullen, en stroomafwaarts via de Maas konden de *castella* in West-Nederland bevoorraad worden. Mogelijk zou de *limes* ter hoogte van Wijk bij Duurstede ook – in ongeveer 18 km – over land bereikt kunnen worden.

Dat er in Rossum een haven gelegen heeft spreekt in feite voor zich. Naast een haven kan ook gedacht worden aan andere ‘overslagfaciliteiten’, zoals een *mansio*.³⁰⁸ Ook het heiligdom in Alem is deels als zodanig te interpreteren, want hier konden schippers geloften aan goden afleggen of inlossen voor een behouden vaart (en een goede handel). Behalve in de uitvoering van bevoorradingstransporten heeft Rossum wellicht ook een rol in de beveiliging van het transport gehad. Zeker omdat hier naast een belangrijk rivierenknooppunt ook sprake is van een wegenknooppunt lijkt het aannemelijk dat Rossum onder directe militaire controle stond.³⁰⁹

7.4 CONCLUSIE

De eerste fase in Rossum-Het Klooster moet in de Julisch-Claudische periode gezocht worden. Een begindatering in de regeringsperiode van Caligula lijkt aannemelijk, maar om wat voor type ‘nederzetting’ het gaat, is onduidelijk. Het vondstmateriaal wijst erop dat Alem in de Julisch-Claudische periode belangrijker was. Alem leefde in de Vroeg-Romeinse tijd onder de naam *Grinnes* voort als een *vicus*, zoals ook voor Kessel/Lith verondersteld is.³¹⁰ In het jaar 70 waren *auxilia* eenheden cavalerie en infanterie gelegerd in Alem en Kessel/Lith. Met zijn legerplaatsen in *Batavodurum*, *Grinnes* en *Vada* had Cerialis niet alleen strategische

³⁰⁴ Driessen 2007, 39.

³⁰⁵ Driessen 2007, 95-108.

³⁰⁶ Feijst/Bruin/Blom 2008, 209.

³⁰⁷ Zie noot 300 en 276.

³⁰⁸ Zoals ook gesuggereerd wordt voor Naaldwijk (Feijst/Bruin/Blom 2008, 209). Volgens sommige onderzoekers zouden overigens alle plaatsen op de *Tabula Peutingeriana* als een *mansio* of *praetorium* beschouwd kunnen worden (Hiddink 1990, 207-208, met verwijzingen).

³⁰⁹ Dit zou de helm, zwaarden en ketel met inscriptie uit Alem kunnen verklaren.

³¹⁰ Roymans 2004, 134.

locaties tot zijn beschikking voor een eventuele aanval op de *insula Batavorum*,³¹¹ hij had de Bataven ook recht in het hart. *Grinnes* en in het bijzonder *Vada* hadden wegens de link met de Chatto-Bataafse immigranten nog een speciale betekenis voor de Bataven, en *Batavodurum* was na Drusus' reorganisatie het nieuwe 'politieke centrum' geworden.

Er is weinig reden om aan te nemen dat er na de Bataafse opstand nog *auxilarii* in Alem gelegerd waren. Tevens zijn er uit de periode voor de Bataafse opstand geen overtuigende aanwijzingen voor de aanwezigheid van een legerplaats. De Vroeg-Romeinse fibulae pleiten dan ook voor een civiele context. De militaire bezetting in Alem lijkt daarom eerder een strategische zet van Cerialis voor een aanval op Civilis' *insula Batavorum*. Hierdoor kan Alem na de Bataafse opstand wederom als een civiele *vicus* beschouwd worden. Waarschijnlijk lag er in de 1^{ste} eeuw na Chr., maar zeker in de tweede helft van de 2^{de} eeuw, een cultusplaats in Alem. Aangezien we met een *vicus* te maken hebben ligt het voor de hand dat dit – evenals in Cuijk – een Gallo-Romeinse tempel was.

Na de Bataafse opstand breekt er een nieuwe fase aan in Rossum-Het Klooster. De ligging van Rossum ten opzichte van Alem, duidt op twee min of meer gescheiden complexen. De vroeg-Flavische opleving en de daaraan verbonden militaire baksteenstempels, wijzen op een nederzetting van een meer officiële of militaire aard dan in Alem. Dit, samen met de centrale ligging achter de *limes*, aan de noordoever van de Maas/Waal, bij een wegenknooppunt en bovenal bij het verbindingspunt tussen de Maas en de Waal/Nederrijn, maakt duidelijk dat Rossum een rol speelde in de militaire logistiek. Rossum is gelegen op een sleutelpositie voor de (graan)bevoorrading van de Nedergermaanse *limes* vanuit de Maas naar de Waal/Nederrijn. Hiervoor zullen de nodige voorzieningen in Rossum aanwezig geweest zijn, waarbij men kan denken aan een haven, *mansio* en wellicht ook *horrea*. Daarnaast lijkt het aannemelijk dat het knooppunt onder directe militaire controle stond.

Rossum/Alem zal tot het begin van de 3^{de} eeuw als een regionaal centrum gefunctioneerd hebben in het centraal rivierengebied ten noorden en zuiden van de Maas/Waal, vergelijkbaar met St.Michielsgestel-Halder in het aansluitend gebied in Noord-Brabant en Cuijk in het oostelijk rivierengebied. In tegenstelling tot Cuijk en Halder is er in Rossum/Alem geen bewijs voor (kleinschalige) productie. Dit wil echter niet zeggen dat Alem op dit vlak geen centrale functie vervulde. Doch valt er op dit gebied weinig te zeggen over Alem. Wel mogen we aannemen dat Alem op religieus gebied geen echte centrale functie vervulde. De cultusplaats zal hoofdzakelijk een lokaal karakter gehad hebben en in verband staan met schippers en handelaren. Zeker gezien de nabijgelegen heiligdommen in Empel en Kessel. De monumentale Gallo-Romeinse tempel in Kessel was wellicht het belangrijkste heiligdom van de Bataafse Herculescultus. Dat Kessel/Lith op religieus gebied een centrale functie vervulde in de *civitas Batavorum*, behoeft daarom geen twijfel.

Behalve deze constatering kan er nauwelijks meer inzicht verkregen worden in de samenhang tussen Rossum/Alem en Kessel/Lith. Aangezien – m.u.v. de militaria en de munten – geen inventarisatie van Romeins vondstmateriaal voorhanden is, is er weinig zicht op de Vroeg – en Midden-Romeinse tijd in Kessel/Lith. De geïnventariseerde militaria uit Kessel/Lith kunnen in verband gebracht worden met de belangrijke La Tène en Romeinse cultusplaats. Wat betreft de munten is er een opvallend gegeven in het Vroeg-Romeinse muntenbestand waarneembaar. Wanneer we de vroegste Romeinse munten uit Kessel/Lith afzetten tegen Alem en Rossum, ontstaat er een duidelijk contrast ten opzichte van de Keltische munten (tabel 15). Terwijl er uit Kessel/Lith ongeveer tweemaal zoveel Keltische munten bekend zijn dan uit Alem, zijn de vroegste Romeinse munten in Alem veel beter vertegenwoordigd dan in Kessel/Lith. Het contrast tussen Kessel/Lith en Alem uit de Laat La

³¹¹ Uit Tacitus' beschrijving (*Hist.* 5.19-23) zou opgemaakt kunnen worden dat Cerialis een aanval voorbereid op de *insula Batavorum* vanuit *Batavodurum* en vanuit *Grinnes* en *Vada*, waardoor Civilis' laatste machtsbasis ten onder zou gaan (Roymans 2004, noot 384).

Tène periode, lijkt daarom in de Vroeg-Romeinse periode al sterk veranderd te zijn. Het is voor de handliggend dat dit een gevolg is van Drusus' reorganisatie van het Nederrijnse grensgebied. Hierdoor zou Kessel/Lith ten slotte haar vooraanstaande rol voor een groot gedeelte ingeleverd hebben. Een tweede in het oogspringend verschil in het Vroeg- Romeinse muntenbestand, is het relatief hoge aantal munten van Caligula uit Alem en Rossum. Waarschijnlijk hangt dit samen met de eerste fase in Rossum-Het Klooster.

De munten uit de Midden-Romeinse tijd laten een veel groter contrast tussen Kessel/Lith en Rossum zien dan de Vroeg-Romeinse munten. Op basis van het heiligdom in Kessel/Lith zou men honderden Romeinse munten mogen verwachten, maar de vondstomstandigheden laten dat hier niet toe. Dat er uit Alem en vooral uit Rossum meer munten bekend zijn, benadrukt de betekenis van de centrumnederzetting te Rossum/Alem, die samenhangt met haar rol in de logistiek en handel. De functie van de *vicus* te Kessel/Lith moet daarentegen vooral in de religieuze sfeer gezocht worden. Kessel/Lith heeft gedurende de Vroeg – en Midden-Romeinse tijd voortbestaan als een belangrijke *lieu de mémoire* voor de Bataafse gemeenschap, wat mede opgemaakt kan worden uit het indrukwekkende heiligdom.³¹²

	Kessel/Lith					Alem(/Rossum)			
	aurii	denarii	brons	totaal		aurii	denarii	brons	totaal
Republiek	0	4	1	5	Republiek	0	5 (5)	7 (0)	12 (5)
Augustus	0	0	17	17	Augustus	0	1 (3)	23 (9)	24 (12)
Tiberius	1	1	3	5	Tiberius	0	1 (0)	3 (2)	4 (2)
Caligula	0	0	1	1	Caligula	0	0 (0)	9 (12)	9 (12)
Claudius	1	0	1	2	Claudius	0	0 (1)	4 (7)	4 (8)
Nero-69	1	2	2	5	Nero-69	0	1 (2)	2 (8)	3 (10)
Flavisch	0	2	5	7	Flavisch	0	1 (7)	12 (42)	13 (49)
Nerva-Trajanus	0	2	4	6	Nerva-Trajanus	0	1 (9)	9 (23)	10 (32)
Hadrianus	0	0	9	9	Hadrianus	0	0 (7)	14 (16)	14 (23)
Antonijns	0	4	11	15	Antonijns	0	4 (22)	15 (39)	19 (61)
Severisch	0	3	1	4	Severisch	0	2 (21)	1 (3)	3 (24)
totaal	3	18	55	76	totaal	0	16 (77)	99 (161)	115 (238)

Tabel 15. Overzicht van de munten uit Kessel/Lith, Alem-De Marensche Waarden en Rossum-Het Klooster. Aantallen uit Rossum-Het Klooster tussen haakjes. Kessel/Lith: pre-Claudische munten naar Roymans 2004, table 7.7, overige munten: NUMIS.

³¹² Roymans 2004, 148.

8. Rossum/Alem in de Laat-Romeinse tijd

Zoals al ter sprake is gekomen komt er in de Laat-Romeinse tijd een einde aan de ‘stille’ Post-Severische periode. Wederom is er volop ‘activiteit’ in de Rossum/Lith-regio. De Laat-Romeinse metaalvondsten uit Rossum en Alem zullen in het eerste deel van dit hoofdstuk centraal staan (8.1). De interpretatie van het Laat-Romeinse Rossum/Alem is het onderwerp van het tweede deel (8.2).

8.1 DE LAAT-ROMEINSE METAALVONDSTEN

Er is sprake van een opmerkelijk verschil tussen de Laat-Romeinse vondsten uit Rossum en Alem. De Laat-Romeinse vondsten uit Rossum blijven in feite beperkt tot munten. Naast de munten kan alleen één haarnaald en mogelijk een bijl tot de Laat-Romeinse tijd gerekend worden. In Alem is het precies andersom; enerzijds zijn hier slechts enkele munten aangetroffen, maar anderzijds zijn er relatief veel Laat-Romeinse metaalvondsten bekend.³¹³

Het aantal munten van het Gallische rijk is in Rossum erg laag voor een periode waarin het aantal muntvondsten juist weer toeneemt (tabel 16).³¹⁴ Men moet echter wel inzien dat de antoniniani, en de barbaarse imitaties in het bijzonder, van een dermate slechte kwaliteit zijn dat een hoog aantal onder de vondstomstandigheden van Rossum en Alem uitgesloten is.³¹⁵ Ondanks het lage aantal antoniniani is er in Rossum wel sprake van een kleine piek in periode 18 (260-273) (fig. 16), vervolgens zijn munten uit de periode 19 (275-296) weer afwezig. Deze piek-daling komt overeen met het algemene beeld van de laat 3^{de}-eeuwse muntvondsten in het rivierengebied.³¹⁶ In vrijwel alle Laat-Romeinse sites in het rivierengebied is er na de daling in periode 19 weer sprake van een geleidelijke opleving van het aantal munten. In Rossum begint deze opleving wel heel erg laat, want pas in de tweede helft van de 4^{de} eeuw is er een duidelijke opleving waarneembaar.

In totaal zijn er 31 4^{de}-eeuwse munten uit Rossum bekend, waarvan 25 munten tot de tweede helft van de 4^{de} eeuw gerekend moeten worden (tabel 17).³¹⁷ Gedurende de periode van de Constantijnse dynastie blijft het aantal munten erg laag. Vanaf de Valentiniaanse keizers is er een toename waarneembaar, die voortduurt tot het begin van de 5^{de} eeuw. Het merendeel van de determineerbare aes IV munten uit de laatste periode (388-402) waren van het zogenaamde *Salus Reipublicae*-type. Uit Alem zijn slechts drie 4^{de}-eeuwse munten bekend. Een opmerkelijke munt is een imitatie van een Constantinopolis-type follis/aes III. De kleine diameter (± 1 cm) van deze munt wijst op een late datering (na 341).³¹⁸

³¹³ Buiten dat de 4^{de}-eeuwse munten op de zandzuigers nauwelijks bewaard bleven, is er mijn inziens geen verklaring dat er – in tegenstelling tot Rossum – zo weinig 4^{de}-eeuwse munten bekend zijn uit Alem. Ook het feit dat er uit Rossum nauwelijks Laat-Romeinse metaalvondsten bekend zijn zal met de vondstomstandigheden samenhangen. De Vroeg- en Midden-Romeinse metaalvondsten zijn hier, ten opzichte van de munten uit deze periode, ook minder omvangrijk.

³¹⁴ Kropff/Van der Vin 2003; Aarts 2000, 208, fig. 6.3; Aarts 2007, 121-123, fig. 5.

³¹⁵ Dit wordt weerspiegeld door het gegeven dat antoniniani en barbaarse imitaties nog maar weinig onderzocht zijn. Daar komt bij dat het bij verzamelaars en ‘metaaldetector-amateurs’ de minst geliefde Romeinse munten zijn. Tevens zijn ook op andere ‘oude vindplaatsen’ veel antoniniani verloren gegaan. (pers.med. J. Aarts, VU Amsterdam).

³¹⁶ Kropff/Van der Vin 2003, m.n.: 62-66, 71-72, table 1. De muntendatabase van Rossum die door Kropff en Van der Vin gehanteerd wordt, is incompleet. Dit geldt in het bijzonder voor de munten uit de 4^{de} eeuw. Ook hebben Kropff en Van der Vin de munten uit Rossum en Alem samengevoegd.

³¹⁷ Overigens zouden ook de barbaarse imitaties van antoniniani nog tot de vroege 4^{de} eeuw gerekend kunnen worden (Enckevort/Thijssen 2002, 78).

³¹⁸ Info: NUMIS.

	Antoniniani	Barbaarse imitatie's	Totaal
Rossum			
Victorinus (269-271)	2	0	2
Tetricus I (271-274)	3	2	5
Aurelianus (270-275)	1	0	1
Probus (276-282)	1	0	1
Alem			
Gallienus 268-270	1	0	1
Totaal	8	2	10

Tabel 16. De antoniniani en barbaarse imitaties uit Rossum-Het Klooster en Alem-De Marensche Waarden.

Keizer/Periode	Denominatie	aantal Rossum	Kessel/Lith
Maximinus II Daia (310-313)	-	1	0
Constantijn de Grote (306-337)	follis	3	7
	barbaarse imitatie	1	0
Constantius II (337-361)	follis	1	8
Magnentius (350-353)	AES II	0	2
Valentinianus I (364-375)	AES III	0	11
Valens (364-378)	AES III	2	14
	AES II	0	2
Gratianus (367-383)	AES III	2	3
	AES IV	1	0
	AES II	1	3
Magnus Maximus (383-388)	AES III	0	1
	AES IV	3	0
	AES III	0	1
Valentinianus II (375-392)	AES IV	0	5
	AES III	0	1
Theodosius I (379-395)	siliqua	0	1
	AES IV	1	6
Arcadius (388-408)	AES IV	1	1
2de helft 4de eeuw (348-383/402)	AES II/III/IV	3	5
late 4de eeuw (383-402)	AES (III)/IV	11	34
Totaal		31	104

Tabel 17. Verdeling van de 4^{de}-eeuwse munten uit Rossum-Het Klooster en Kessel/Lith. Kessel/Lith naar: NUMIS.

De Laat-Romeinse metaalwaar uit Alem kan onderverdeeld worden in fibulae, naalden, gespen en lanspunten. Daarnaast is er nog een Laat-Romeinse/Vroeg-Middeleeuwse oorbel aangetroffen.

De drieknoppenfibulae zijn met zes exemplaren het meest talrijke Laat-Romeinse fibulatype. Van deze fibulae zijn vijf exemplaren in de jaren '30 gevonden, waarvan drie fibulae afkomstig zijn uit 'de Maas bij Maren'. Drie drieknoppenfibula konden nader gedetermineerd worden. Het gaat hier om de typen Keller 1A, - 2 en -4, die gedateerd worden

in de perioden: 290-320, 318-350 en 350-380 (nr.3.15, 3.31-32).³¹⁹ Drieknoppenfibulae werden hoofdzakelijk door mannen gedragen en in het bijzonder door militairen. In Nederland zijn deze fibulae met name in het oostelijk rivierengebied – vooral tussen Maas en Waal – aangetroffen. Dit doet Haalebos vermoeden dat het Romeins gezag zich in de tweede helft van de 4^{de} eeuw op het gebied ten zuiden van de Waal richtte.³²⁰

De tweedelige voetboogfibulae komen wel aan beide zijden van de Romeinse rijksgrens voor. Deze fibulae waren in de 4^{de} eeuw het meest gangbare type tussen de Elbe en de Rijn en maakten deel uit van de Germaanse vrouwendracht.³²¹ De tweedelige voetboogfibulae uit Alem kan in Schulze's groep 8 geplaatst worden. Deze variant werd vanaf de eerste helft van de 4^{de} eeuw gedragen, maar was vooral in de tweede helft van deze eeuw veelvoorkomend.³²² Onder de vindplaats 'de Maas bij Maren' zijn ook nog twee tweedelige voetboogfibulae bekend. Beide fibulae (nr.3.33-34) zijn versierd met punten en cirkels en kunnen in de 4^{de} eeuw gedateerd worden.³²³

De complete steunarmfibula uit Alem heeft een gebogen beugel met een trapeziumvormige doorsnede (nr.2.193). De rechthoekige voet heeft een massief gegoten naaldhouder, die aan een zijde een smalle opening heeft. Het beugeluiteinde en het aansluitende gedeelte van de veerhouder zijn versierd middels een gestileerde dierenkop. Daarnaast zijn de beugel en de kam nog rijkelijk versierd met groefjes en puntindrukken. Een vergelijkbaar exemplaar, maar dan zonder gestileerde dierenkop, is bekend uit de 'Maas bij Heerwaarden', en kan tot het Kessel/Lith complex gerekend worden.³²⁴ Steunarmfibulae zijn vrijwel alleen bekend uit mannengraven en kunnen in de eerste helft van de 5^{de} eeuw gedateerd worden.³²⁵

Ten slotte kan nog vermelding gemaakt worden van een opvallende schijffibula uit de Marensche Waarden. Het betreft een koperen schijffibula met daarop een bronzen vliegje (nr.2.194). Deze fibula is in de 5^{de} eeuw gedateerd.³²⁶

Een tweede Laat Romeinse vondstgroep zijn de haarnaalden. In totaal zijn er drie complete en vijf fragmenten van haarnaalden gevonden. Deze fragmenten, waaronder één uit Rossum en één uit de 'Maas bij Maren', behoren tot de Laat-Romeinse/Vroeg-Frankische naalden van het Wijster type.

Karakteristiek voor haarnaalden van het Wijstertype is de stompe kegel- of paddestoelvormige knop, versierd met een kruisvormig motief. Het bovenste gedeelte van de pen toont een versieringsmotief dat zich meerdere malen herhaald en meestal gescheiden wordt door gefacetteerde driehoekjes. Het eerste fragment betreft het bovenste gedeelte van een haarnaald (nr.2.277). Afgezonderd van de knop is deze naald identiek aan het fragment uit Rossum (nr.1.423) en 'de Maas bij Maren' (nr.3.36). De naald uit "Maren" heeft echter een dubbel-kruis motief op een vrij platte knop en de versiering direct onder de knop verschilt wat ten opzichte van het fragment uit Alem. De knop van het fragment uit Rossum is voorzien van een drie-armig kruis. Ook heeft dit fragment geen imitatie tording onder het versieringsmotief. Van twee andere fragmenten uit Alem is geen knop bewaard gebleven

³¹⁹ Haalebos 1986, 69, 71; Van Es/Verwers 1977, 159-161, 165. Een vierde drieknoppenfibula die zich moeilijk aan een type laat verbinden, werd vooral tussen 290 en 320 gedragen (nr.3.30). Ook uit Kessel/Lith is een drieknoppenfibula van het type Keller 2 bekend (Verhart/Roymans 1998, 79-80, noot 12, pl.9.3).

³²⁰ Haalebos 1986, 69-70.

³²¹ Böhme 1974, 7.

³²² Schulze 1977, 18-19, taf. 2.

³²³ Van Es/Verwers 1977, 156-157, 164; Haalebos 1986, 67-68.

³²⁴ Van Es/Verwers 1977, 157-158, afb.4.12.

³²⁵ Böhme 1974, 51-52. Mogelijk werden ze sporadisch al in de tweede helft van de 4^{de} eeuw gedragen, maar hier is geen overtuigend bewijs voor.

³²⁶ Datering RMO.

(nr.2.275-276). Mogelijk zijn deze afkomstig van dezelfde haarnaald.³²⁷ De versiering op deze naalden is identiek aan het fragment uit Rossum.

Een opvallende vondst uit Alem is een 18,8 cm lange zilveren naald, waarvan het versierde deel met goud bedekt is (nr.2.274; fig.19). Het versieringsmotief is complexer dan bij de bronzen haarnaalden en de knop heeft geen kruisversiering. Doch behoort het motief wel tot het Wijstertype.³²⁸ De naalden van het Wijstertype kunnen aan de hand van graven uit Nijmegen, Wijster, Rhenen en Bad Lippspringe, rond het einde van de 4^{de} en het begin van de 5^{de} eeuw gedateerd worden. Op basis van de graven kan eveneens vastgesteld worden dat de naalden tot de vrouwendracht behoorden.³²⁹ De verspreiding van naalden van het Wijstertype is geconcentreerd binnen een regio van de Schelde tot de Ems (bij Münster). Gezien de grote concentratie in het centraal – en oostelijke rivierengebied zullen ze in deze regio geproduceerd zijn.³³⁰



Fig. 19. Alem-De Marensche Waarden. De zilveren haarnaald met gouden versiering van het Wijstertype (nr.2.274). Niet op schaal. Foto RMO.

De twee andere complete haarnaalden zijn wederom van brons vervaardigd. De eerste naald heeft een brede halfronde knop met daaronder drie uitstekende richels met een V-vormig profiel (nr.2.279). De andere complete haarnaald heeft een omgekeerd kegelvormig uiteinde met een stompe kop (nr.2.278). De bovenkant van de pen is versierd met V-vormige richels. Beide bronzen naalden kunnen niet nauwkeuriger gedateerd worden dan Laat-Romeins.

Er zijn drie Laat-Romeinse gespen met dierenkoppen aan de uiteinden aangetroffen (fig. 20). De eerste gesp (nr.2.269) heeft een ovale vorm en sterk gestileerde dierenkoppen. Behalve de korte streepjes aan de binnenzijde van de beugel, is de gesp niet versierd. Ook is er geen beslagstuk aan de gesp bevestigd. Deze gesp behoort tot Böhme's Spontin type en wordt gedateerd tussen 380-420.³³¹ De twee overige gespen hebben een ovaal-ronde vorm en behoren beide tot de Liebenau variant van het Hermes-Loxstedt type.³³² De eerste gesp (nr.2.270) is voorzien van relatief gedetailleerde dierenkoppen en een smal beslagstuk met puntversiering. Het beslagstuk van de tweede gesp (nr.2.271) is wat breder en versierd met twee puntrijen en korte groefjes. Deze twee gespen kunnen gedateerd worden in de eerste helft van de 5^{de} eeuw, mogelijk werden ze ook al in de laatste decennia van de 4^{de} eeuw gedragen.³³³ De Hermes-Loxstedt gespen worden aangetroffen in het grote gebied tussen de Seine en Elbe. De Laat-Romeinse gespen met dierenkoppen, zijn hoofdzakelijk bekend uit Laat-Romeinse forten, zoals in Cuijk.³³⁴ Vermoed wordt dat deze gespen gedragen werden door Franken die in Romeinse dienst waren.³³⁵

Een vierde gesp (nr.2.272) heeft ook een ovaal-ronde vorm met puntversiering, maar is niet versierd met gestileerde dierenkoppen. Dit type ontstaat in de tweede helft van de 5^{de} eeuw en bleef mogelijk tot in de 7^{de} eeuw in gebruik.³³⁶

³²⁷ Dit wordt verondersteld door Böhme (Böhme 1974, taf. 83.6).

³²⁸ Vrijwel identieke versieringsmotieven bij Wijsternaalden zien we o.a. terug bij een naald uit Ommeren en vooral uit Kessel/Lith (Ypey 1960-61, 563, 565) en Wijk bij Duurstede-De Geer (Van Es/Hessing 1994, 71).

³²⁹ Böhme 1974, 35, 38-39.

³³⁰ Böhme 1974, 38, abb.13.

³³¹ Böhme 1974, 71, 79-83, noot 254.

³³² Böhme 1974, 70, 79-83, 366 (nr.48).

³³³ Böhme 1974, 79, 90, m.n.: 83.

³³⁴ Böhme 1974, 79; voor het verspreidingsgebied: 90-92, karte 15.

³³⁵ Enkevort/Thijssen 2002, 87.

³³⁶ Datering RMO. Vgl. Es 1964, 284.



Fig. 20. Alem-De Marensche Waarden. Gespen van het Spotin type (nr.2.270) en Hermes-Loxstedt tye (nr.2.269-271). Niet op schaal. Foto RMO.

	Vindplaats	250-300	300-350	350-400	400-450	450-500	500-550	550-600
Drieknoppenfibula, Keller 1A	MA							
Drieknoppenfibula, Keller 2	MM							
Drieknoppenfibula, Keller 4	MM							
Drieknoppenfibula	MM							
Drieknoppenfibula	AMW							
Drieknoppenfibula	MA							
Tweedelige Voetboogfibula	AMW							
Tweedelige Voetboogfibula	MM							
Tweedelige Voetboogfibula	MM							
Steunarmfibula	AMW							
Schijffibula	AMW							
Lancetvormige riemtong	MM							
Haarnaald, Wijster type	MM							
Haarnaald, Wijster type	RKL							
Haarnaald, Wijster type	AMW							
Haarnaald, Wijster type	AMW							
Haarnaald, Wijster type	AMW							
Haarnaald, Wijster type (zilver)	AMW							
Haarnaald	AMW							
Haarnaald	AMW							
Gesp, Hermes-Loxstedt type	AMW							
Gesp, Hermes-Loxstedt type	AMW							
Gesp, Potin type	AMW							
Gesp, ovaal-rond met puntvers.	AMW							
Randbeslag van hanger	AMW							
Lanspunt, Böhner A4	AMW							
Ooring	AMW							

Tabel 18. Datering van de Laat-Romeinse metaalvondsten uit het vondstcomplex te Alem (oranje: bloeitijd). Vindplaats MA: 'Maas bij Alem/Rossum'; MM: 'Maas tegenover/bij Maren'; AMW: Alem-De Marensche Waarden; RKL: Rossum-Het Klooster.

Geen gesp, maar wel behorend tot dezelfde Laat-Romeinse militaire heupgordels, is een randbeslag van een hanger (nr.2.268). Het gaat om de karakteristieke kleine ronde beslagstukken met 'kerbschnitt versiering'. Dergelijk randbeslag moet in dezelfde periode

gedateerd worden als de gespen van het Potin – en Hermes-Loxstedt type. Uit de ‘Maas bij Maren’ is nog een lancetvormige riemtong met punt-cirkel versiering bekend (nr.3.35). Dit type behoort tot de eerste helft van de 5^{de} eeuw.³³⁷ De overige vondsten die tot de Laat-Romeinse/Vroeg-Middeleeuwse militaria gerekend kunnen worden zijn de speer-/lanspunten uit de Marensche Waarden. De enige goed dateerbare lanspunt is afkomstig uit de 6^{de} eeuw of mogelijk nog uit de late 5^{de} eeuw (nr.2.280). Deze 53 cm lange lanspunt is vrijwel identiek aan een lanspunt uit een Frankisch graf in Welschbillig (nabij Trier).³³⁸ Ten slotte zijn er nog vier speerpunten en een pijlpunt bekend die niet nader gedateerd zijn dan ‘Middeleeuws’ en waarvan de details ontbreken. Naar alle waarschijnlijkheid kunnen deze speerpunten (deels?) tot de (Laat-)Romeinse tijd en Volksverhuizingstijd gerekend worden.³³⁹

De laatste noemenswaardige vondst is een bronzen oorring met daaraan een ‘tros’-vormige hanger (nr.2.273). Deze “tros” bestaat uit vier bolletjes die uit een stuk gegoten zijn. De onderste en grootste bol heeft aan de onderzijde een klein ringetje. Deze zeldzame oorbellen zijn volgens Braat van Oosterse oorsprong (uit Krim of Klein-Azië) en kunnen aan de hand van Frankische graven uit Württemberg gedateerd worden in de 5^{de} of het begin van de 6^{de} eeuw.³⁴⁰

8.2 TWEE LAAT-ROMEINSE VERSTERKINGEN IN DE ROSSUM/LITH-REGIO?

In de late 3^{de} eeuw kwam er een einde aan de roerige periode van de Soldatenkeizers (235-284), de periode waaruit geen vondsten bekend zijn uit Rossum/Alem. Van belang voor het rivierengebied zijn de activiteiten van Constantius Chlorus. Nadat hij Batavia onderworpen had, trok hij door naar *Britannia*, dat van grote betekenis was voor de graantoevoer. Ook diens zoon, Constantijn de Grote (307-337) drukte zijn stempel op het rivierengebied. Onder zijn gezag werden er nieuwe versterkingen gebouwd in Dormagen, Krefeld-Gellep, Maastricht, Cuijk en Nijmegen. De militaire strategie was nu echter van een andere aard dan in de voorgaande perioden. De nadruk lag veel meer op de achterlanden, waar een ‘diepteverdedingssysteem’ ontstond. In de binnenlanden langs verbindingswegen werd een reeks versterkingen gebouwd ter bescherming van de achterlanden en de verbeterde infrastructuur (fig.21). Naast de legerplaatsen was ook het leger an sich gereorganiseerd. Enerzijds waren er de *ripenses* of *limitanei*, die de *limes* bewaakten, anderzijds was er voor ongeregeldheden een mobiel leger in de achterlanden, de *comitatenses*. Ook werd er steeds meer gebruik gemaakt van Germaanse bondgenoten (*foederati*).

Onder Constantijn's opvolger Constans (337-350) ging het weer snel de verkeerde kant op. Julianus (caesar vanaf 353, keizer in 360-363) wist na enige tijd de controle weer te herstellen. Julianus pacificeerde Nederrijng gebied en begeleidde vervolgens het graantransport vanuit *Britannia* naar *Germania*. De aanpak van Constantius Chlorus en Julianus illustreert de grote strategische waarde van het Nederlandse rivierengebied als aanvoerroute naar *Britannia*. In 368/369 vond onder Valentinianus I (364-375) voor het laatst een groot defensief bouwprogramma plaatst. Ammianus omschrijft zijn activiteiten als volgt: ‘Valentinianus vatte grote en nuttige plannen op en versterkte de gehele Rijn met grote bouwwerken, vanaf het begin van de provincie Raetia, tot aan het Kanaal van de Oceaan. Hij richtte hoge vestingen en forten op en een ononderbroken reeks van torens op daarvoor geschikte en gunstige plaatsen, over de gehele lengte van Gallië.’³⁴¹

³³⁷ Es/Verwers 1977, 161, 165; Böhme 1974, 75-76, type A 81, Texttaf. B.

³³⁸ Böhner 1958, 170-171, Tafel 28.8.

³³⁹ Dit geldt in het bijzonder voor de pijlpunt en twee speerpunten uit het GME (nr.2.281).

³⁴⁰ Braat 1964, 189.

³⁴¹ Amm. Marc. 28.2.1.

Dat het rivierengebied in de 4^{de} eeuw nog van belang was is duidelijk. Het vormde de schakel tussen *Britannia* en *Germania* en diende daarom onder Romeinse controle te staan. Daarnaast moest het ook bescherming geven tegen invallen. De vraag is: wat zien we hiervan terug in Kessel/Lith en Rossum/Alem?

De Laat-Romeinse versterking in Kessel

In het eerste deel van dit hoofdstuk passeerden al enige Laat-Romeinse metaalvondsten uit Kessel/Lith de revue.³⁴² Behalve de daar genoemde Wijsternaalden, drieknoppen- en steunarmfibula zijn er in Kessel/Lith ook Laat-Romeinse militaria aangetroffen, namelijk: een pijlhoofd en drie stukken gordelbeslag.³⁴³ Zonder twijfel de meest opzienbarende vondsten zijn de grote bouwfragmenten die in de jaren 1976/1977 werden aangetroffen (fig.1.G). Hieronder bevonden zich: 1. muurfragmenten van een breedte van 1 tot meer dan 2m en een hoogte tot 3m., bestaande uit een kern van beton (*opus caementicium*) omgeven door kleine rechthoekige tufsteenblokken. 2. grote tufsteen blokken en 3. architectonische fragmenten van kalksteen.³⁴⁴ Sommige van de grote tufsteenblokken en kalksteenfragmenten toonden duidelijk sporen van secundair gebruik. Roymans stelt dat deze bouwfragmenten afkomstig zijn van een Laat-Romeinse versterking uit de 2^{de} helft van de 4^{de} eeuw.³⁴⁵

Tussen de bouwfragmenten werden ongeveer 30 Laat-Romeinse munten aangetroffen.³⁴⁶ Daarnaast zijn er nog ruim 70 andere Laat-Romeinse munten uit Kessel/Lith bekend (tabel 17). Het overgrote merendeel van deze munten is afkomstig uit de Valentiniaanse (364-378) en de Theodosische periode (378-402). Een relatief laag aantal munten kan toegewezen worden aan de Constantijnse keizers en de laat 3^{de}-eeuwse munten zijn helemaal afwezig.³⁴⁷ Het muntbeeld sluit goed aan op het Laat-Romeinse vondstenscala uit Kessel/Lith, waarbij de nadruk eveneens op de late 4^{de} eeuw ligt. Uitgaande dat het bouw materiaal behoort tot een Laat-Romeinse versterking, is het aannemelijk dat deze versterking deel uit maakte van Valentinianus' bouwprogramma. Het tinnen medaillon van de usurpator Iovinus (411-413) zou er op kunnen wijzen dat de versterking tot in het begin van de 5^{de} eeuw in gebruik was.³⁴⁸

Naast het vondstmateriaal en de topografische ligging van Kessel/Lith wijst ook de Middeleeuwse naam op een Romeinse versterking. Uit een 10^{de}-eeuws document blijkt dat Kessel toentertijd bekend stond als *Casella*.³⁴⁹ Deze naam moet van het Latijnse *castella/castellum* afstammen. Er is weinig reden om aan te nemen dat deze naam naar iets anders verwijst dan het Laat-Romeinse fort. Daarom zal het uit de Laat-Romeinse tijd of de Vroeg-Middeleeuwen stammen, waardoor de naam van de oude *vicus*, *Vada*, in de vergetenheid raakten.

³⁴² Zie noot 319, 324, 328.

³⁴³ Nicolay 2008, 163.009, 164.034, 164.035, 165.003, Pl. 35, 45, 46. Mogelijk kan ook een (of enkele) speerpunt(en) tot de Laat-Romeinse tijd gerekend worden (Nicolay 2008, 164.029-32; Arts/Bazelmans/Ector 1978-1979, 168-169, 171). Overigens rekent Nicolay de Liebenau variant gesp uit Alem (nr.2.271) foutief tot Kessel/Lith-Heerewarden.

³⁴⁴ Roymans 2004, 135-137; zie ook: Verwers 1998/1999, 342-345.

³⁴⁵ Roymans 2004, 137. De architectonische kalksteenfragmenten waren afkomstig van het tempelcomplex.

³⁴⁶ Verwers 1977. Bij het aantal van 30 munten zijn de munten uit Lith-Teeffelen niet meegerekend.

³⁴⁷ Verwers 1998-1999, fig.71.

³⁴⁸ Roymans 2004, noot 349; Haalebos/Willems 1999, 260-261.

³⁴⁹ Roymans 2004, 146, noot 381.

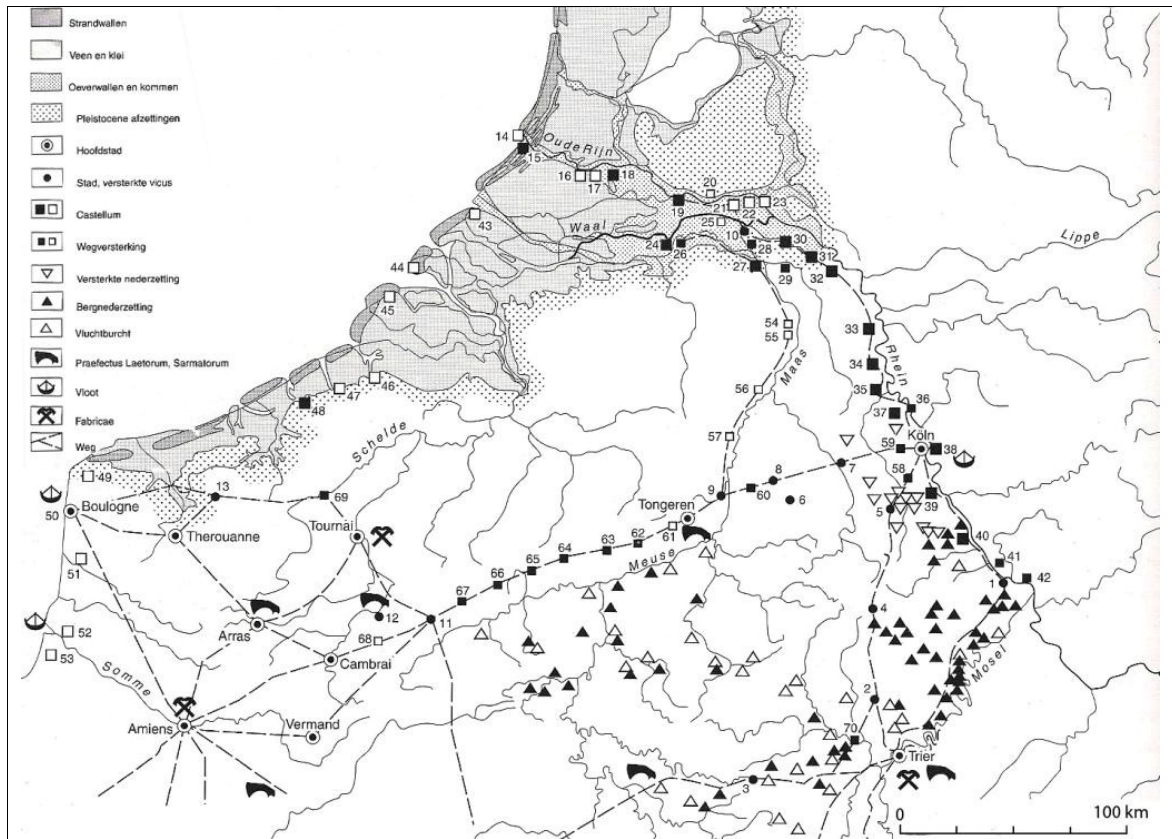


Fig. 21. Het Laat-Romeinse grensgebied tussen Moezel en Noordzeekust. Naar Bechert/Willems 1995, 102.

Plaatsnamen: 1. Andernach; 2. Bitburg; 3. Arlon; 4. Jünkerath; 5. Zulpich; 6. Aachen; 7. Jülich; 8. Heerlen; 9. Maastricht; 10. Nijmegen-Valkhof; 11. Bavay; 12. Famars; 13. Cassel; 14. Brittenburg; 15. Valkenburg; 16. Woerden; 17. Vleuten-De Meern; 18. Utrecht; 19. Maurik; 20. Rhene; 21. Driel; 22. Arnhem-Meinerswijk; 23. Huissen; 24. Rossum/Alem; 25. Ewijk; 26. Kessel; 27. Cuijk; 28. Heumensoord; 29. Asperden; 30. Qualburg; 31. Kalkar-Altalkar; 32. Xanten; 33. Moers-Asberg; 34. Krefeld-Gellep; 35. Neuss; 36. Monheim-Haus Bürgel; 37. Dormagen; 38. Köln-Deutz; 39. Bonn; 40. Remagen; 41. Rheinbrohl; 42. Engers; 43. Oostvoorne; 44. Westerschouwen; 45. Domburg; 46. Aardenburg; 47. Brugge; 48. Oudenburg; 49. Marquise?; 50. Boulogne; 51. Etaples; 52. Le Crottoy; 53. Cap Hornu; 54. Lottum; 55. Blerick; 56. Heel; 57. Stokkem; 58. Brühl-Villenhuis; 59. Hüchelhoven; 60. Hulsberg; 61. Oreye-Bergilers; 62. Braives; 63. Tavieres; 64. Cortil-Noirmont; 65. Liberchies; 66. Morlanwelz; 67. Givry; 68. Bermerain; 69. Courtrai; 70. Echternach.

Een Laat-Romeinse versterking in Rossum/Alem?

Tot op een zekere hoogte komt de situatie in Rossum/Alem goed overeen met Kessel/Lith. Ook in Rossum/Alem ligt de nadruk duidelijk op de late 4^{de} eeuw. Vanaf de Valentijnse periode tot het begin van de 5^{de} eeuw is er wat betreft de munten uit Rossum sprake van een sterke opwaartse lijn (fig. 16; tabel 17). De fibulae, Wijsternaalden en gespen uit Alem wijzen eveneens op deze periode (tabel 18). Evenals in Kessel/Lith zijn er in Alem weinig aanwijzingen voor 'activiteit' in de late 3^{de} en de eerste helft van 4^{de} eeuw. Enkele fibulae en de drie 4^{de}-eeuwse munten uit Alem zijn echter wel afkomstig uit de eerste helft en het midden van de 4^{de} eeuw. De munten van het Gallische Rijk en Constantijnse keizers zijn in Rossum beter vertegenwoordigd, maar ook hier zijn ze schaars. Behalve de munten zijn er uit Rossum geen andere vondsten uit deze periode bekend. Met het oog op Constantius Chlorus' pacificatie van Batavia en de bouwwerken en infrastructurele verbeteringen van Constantijn de Grote, zou een vroeg 4^{de}-eeuwse versterking in Rossum/Alem niet misstaan. De vondsten uit Rossum/Alem zijn echter niet toerijkend genoeg om deze veronderstelling aannemelijk te maken.

Toch wordt vaak gesuggereerd dat er een 4^{de}-eeuwse versterking in Rossum/Alem lag.³⁵⁰ Zou deze versterking dan in de tweede helft van de 4^{de} eeuw gezocht moeten worden? De drieknoppenfibulae en gespen met dierenkoppen uit Alem gelden als typisch Laat-Romeinse militaire klederdracht. Ook de aes IV munten worden in verband gebracht met militaire activiteiten. Gezien een vergaande monetaarisering van goederenuitwisseling – met geld als universeel betaalmiddel – voor de noordwestelijke contreien van het Romeinse Rijk (en zeker in de Laat-Romeinse periode), niet zonder meer mag worden verondersteld, zouden deze munten gediend kunnen hebben als soldij voor de *limitanei*.³⁵¹ De strategische ligging achter de *limes* bij een rivieren- en wegenknooppunt, samen met het belang van een veilige aanvoeroute naar *Britannia*, zouden ook aangehaald kunnen worden als aanwijzingen voor de aanwezigheid van een versterking. Daar komt bij dat Rossum/Alem aan een knooppunt van twee – min of meer – versterkte wegen ligt. Enerzijds is er de Maasroute, met versterking in o.a. Maastricht en Cuijk, en anderzijds de ‘Rijn/Waalroute’, met versterking in Qualburg en Nijmegen-Het Valkhof (fig. 21).

Desondanks staat deze veronderstelling niet sterk in zijn schoenen. Kijken we naar het vondstmateriaal uit de tweede helft van de 4^{de} eeuw, dan blijft dit in Rossum beperkt tot 25 munten en een fragment van een Wijsternaald. Er is niets bekend over Laat-Romeins of hergebruikt bouwmaterial uit Rossum. Het mogen duidelijk zijn dat het vondstmateriaal te weinig inzicht geeft om te kunnen spreken van een Laat-Romeinse versterking. Ook voor Alem geldt dat er geen Laat-Romeins bouwmaterial bekend is. De metaalvondsten uit de late 4^{de} eeuw zijn echter wel talrijk. Het is opvallend dat – net zoals bij het La Tène vondstmateriaal – veel Laat-Romeinse metaalvondsten afkomstig zijn uit de jaren ’30-vindplaatsen (tabel 18). Vooral bij de ‘Maas tegenover/bij Maren’ is de Laat-Romeinse periode goed vertegenwoordigd. Deze vondstverspreiding pleit eerder voor verspreide bewoning tussen Alem en Maren, dan voor een laat 4^{de}-eeuwse versterking.

Wellicht dat de bewoning tussen Alem en Maren vergelijkbaar is met Lith-Teeffelen. Op deze vindplaats, ongeveer 6 km ten oosten van het Kessel/Lith-complex, werd een vijftigtal munten uit de 4^{de} eeuw aangetroffen, waarvan het merendeel tot de periode van Theodosius behoort. Onderzoek in Teeffelen heeft uitsluitend sporen van houten gebouwen opgeleverd. Dit brengt Verwers tot de conclusie dat het hier gaat om een 4^{de}-eeuws ‘agricultural settlement’.³⁵² Hij veronderstelt dat deze omschrijving mogelijk ook van toepassing is op de andere vindplaatsen waar munten uit de 2^{de} helft van de 4^{de} eeuw domineren, waaronder: Ewijk, Beuningen, Gennep, Kessel/Lith en Rossum(/Alem). Voor Kessel/Lith en mogelijk ook voor Ewijk, is een laat 4^{de}-eeuwse versterking een veel aannemelijkere interpretatie.³⁵³ In het geval van Teeffelen en Alem is een versterking niet aannemelijk, maar de term ‘agricultural settlement’ geeft ook een enigszins vertekend beeld. Deze impliceert een strikte scheiding tussen ‘militair’ en ‘civiel(/agraris)’, wat voor de 2^{de} helft van de 4^{de} eeuw niet op zijn plaats is. De grensverdediging was in toenemende mate in handen van Frankische stammen (*foederati*) die zich in het grensgebied vestigden, waardoor deze scheiding sterk vervaagde.³⁵⁴

De meest aannemelijke interpretatie is dat er vanaf de tweede helft van de 4^{de} eeuw (wederom) sprake was van verspreide bewoning op de zuidelijke Maasoeverwal tussen Alem en Maren. Het militaire karakter van de metaalvondsten zou er op kunnen wijzen dat het gaat om *limitanei*. Uit de gespen zou opgemaakt kunnen worden dat ten minste een deel van de

³⁵⁰ Bijvoorbeeld: Willems 1986, 290(450)-293 (453); Bechert/Willems 1995, 72.

³⁵¹ Aarts 2000, 229, 235.

³⁵² Verwers 1998/1999, 230, 264-265, 317-318. Ook onder de overige metaalvondsten is de late 4^{de} eeuw goed vertegenwoordigd.

³⁵³ Dit neemt overigens niet weg dat de er bij de versterking in Kessel/Lith mogelijk ook landbouw bedreven werd door *limitanei*. Voor Ewijk: Willems 1986, 288 (448) e.v.

³⁵⁴ Hierbij moeten ‘Franken’ beschouwd worden als een verzamelnaam voor verschillende groepen, waarin Germaanse nieuwkomers en de inheemse bevolking zijn samengegaan (Heeren 2007, 67).

laat 4^{de}-eeuwse bewoning bestond uit Franken. Dat het hier mogelijk om boerderijen gaat neemt niet weg dat er ook een bepaalde defensieve functie voor deze bewoners was weggelegd, wellicht in de vorm van het bewaken van de land- en waterwegen bij Rossum/Alem of het verlenen van diensten aan de versterking te Kessel/Lith. Ieder antwoordt op de vraag hoe de bewoning tussen Alem en Maren samenhangt met Rossum-Het Klooster berust op speculatie. Mogelijk werd Rossum tegelijkertijd op een soortgelijke wijze bewoond als Alem en Teeffelen. Aangezien de problemen met betrekking tot de bevoorrading en vooral de graanvoorziening vaak terugkomen in de antieke bronnen over de 4^{de}-eeuwse militaire operaties, zou voor Rossum ook gedacht kunnen worden aan een rol in de bevoorrading, bijvoorbeeld een (versterkt) *horreum*. In feite kan ook een wachttoren of een (bescheiden) versterking niet uitgesloten worden.

De vondsten uit de eerste decennia van de 5^{de} eeuw wijzen erop dat Rossum/Alem toen nog bewoond werd. Er zijn echter opvallend weinig vondsten die thuis horen in de tweede helft van de 5^{de} eeuw. Daarom mag aangenomen worden dat Rossum/Alem in de loop van de eerste helft van de 5^{de} eeuw verlaten werd. Dit lijkt redelijk goed overeen te komen met Kessel/Lith waar de jongste Romeinse vondst uit de jaren 411-413 stamt.³⁵⁵ Buiten de hierboven genoemde lanspunt (en gesp) zijn er geen 6^{de}-eeuwse vondsten uit Rossum/Alem bekend.

³⁵⁵ Zie noot 348.

9. Rossum-Het Klooster en Alem-De Marensche Waarden: twee bijzondere vindplaatsen opnieuw bezien.

In het bovenstaande is duidelijk geworden dat Rossum/Alem zowel voor de Late IJzertijd, als de Vroeg-/Midden- en Laat-Romeinse tijd een belangrijke vindplaats is. De aan deze perioden verbonden conclusies zijn al aan bod gekomen. In het onderstaande zullen de belangrijkste punten van deze conclusies kort op een rij gezet worden.

De vindplaatsen in de Rossum/Lith-regio zijn alleen te begrijpen indien de Maas en de Waal in dit gebied samen kwamen gedurende de Late IJzertijd en Romeinse tijd. Dit is dan ook het beeld dat in de historische bronnen naar voren komt. Het merendeel van het Laat La Tène vondstmateriaal uit Alem kan in verband gebracht worden met de zuidelijke Maasoeverwal, zoals ook geldt voor een groot deel van de vondsten uit Kessel/Lith. Het vondstmateriaal is in Alem te beperkt om te kunnen spreken van een centrumnederzetting zoals in Kessel/Lith. De verspreiding en omvang van de vondstconcentraties wijst dan ook op verspreide bewoning op de zuidelijke Maasoeverwal tussen Alem en Maren. Dit neemt met zich met dat gedurende de LT D periode het grootste deel van deze zuidelijke Maasoeverwal tussen Lith en Alem bewoond werd, met Kessel als centrale plaats. Het grote aantal Vroeg-Romeinse vondsten uit Alem-De Marensche Waarden tegenover het beperkte aantal uit de jaren '30-vindplaatsen, maakt duidelijk dat de bewoning vanaf de Vroeg-Romeinse tijd geconcentreerd was op de Marensche Waarden.

De begindatering van Rossum-Het Klooster is altijd een punt van discussie geweest. Dat Rossum een Julisch-Claudische fase kent is meer dan waarschijnlijk, maar hoe deze periode geïnterpreteerd moet worden is onduidelijk. Wel is het zeker dat vanaf de Flavische tijd een nieuwe periode in Rossum aanbreekt. Rossum is de meest geschikte kandidaat voor Tacitus' *Grinnes*, maar vanzelfsprekend zal deze naam in eerste instantie tot Alem behoord hebben. De aanname dat Rossum een *castellum* was, roept echter sterke vraagtekens op. Deze veronderstelling beruiste hoofdzakelijk op de identificatie met *Grinnes* en de *auxilia* eenheden die daar tijdens de Bataafse opstand gelegerd waren. Deze legerplaats moet ten eerste ten zuiden van de Maas in Alem gezocht worden. Ten tweede gaat het om een tijdelijke legerplaats, die waarschijnlijk kort na de Bataafse opstand weer ontruimd werd. Voor de aanwezigheid van een (post-)Flavisch *castellum* in Rossum/Alem valt dan ook weinig te zeggen. Het is veel aannemelijker dat Rossum in deze periode een overslagpunt was voor de bevoorrading van de Nedergermaanse *limes* vanuit de Maas naar de Waal/Nederrijn. Hiervoor zullen de nodige faciliteiten in Rossum aanwezig geweest zijn. Het belangrijke knooppunt bij Rossum/Alem behoorde tot de militaire infrastructuur en stond wellicht onder directe militaire controle. Alem kan in de post-Flavische periode als een *vicus* beschouwd worden. Tot in het begin van de 3^{de} eeuw bleef het Rossum/Alem-complex een van de belangrijkste infrastructurele knooppunten van de *civitas Batavorum*.

In de eerste helft van de 3^{de} eeuw kwam er een einde aan de bewoning in Rossum/Alem. Gedurende de eerste helft van de 4^{de} eeuw blijft het nog erg stil in Rossum/Alem, maar in de tweede helft van dezelfde eeuw komt daar verandering in. Het vondstmateriaal uit Rossum en Alem is niet toerijkend genoeg om te kunnen spreken van een Laat-Romeinse versterking. De verspreiding van de laat 4^{de}-eeuwse metaalvondsten wijst (wederom) op verspreide bewoning tussen Alem en Maren. Dat het hier gaat om *limitanei* of Franken die mogelijk in Romeinse dienst waren, zou opgemaakt kunnen worden uit het militaire karakter van de metaalvondsten. De interpretatie van Rossum-Het Klooster berust hoofdzakelijk op speculatie. Gaat het hier om soortgelijke bewoning als in Alem, is er sprake van een (versterkt) *horreum* of zou het toch een versterking (*burgus* of wachttoren?) geweest zijn? Duidelijk is wel dat er in de eerste helft van de 5^{de} eeuw een einde komt aan de bewoning in Rossum/Alem.

10. Ruimte voor Maasdriel (De Marensche Waarden). Een herziening van het archeologisch vooronderzoek.

In het kader van het project Ruimte voor Maasdriel (deelgebied Marensche Waarden) zal in de Marensche Waarden een 'herinrichting' door delfstofwinning plaats vinden. De kern van het project omvat een uitbreiding van de huidige zandwinplas met ca. 23 ha ten behoeve van zand-, klei- en grindwinning.³⁵⁶ In de huidige zandwinplas zal geen delfstofwinning meer plaats vinden. In 2005 werd door RAAP een archeologisch vooronderzoek, in de vorm van een bureauonderzoek, uitgevoerd.³⁵⁷ De conclusies en aanbevelingen die in dit rapport naar voren gebracht worden, en de wijze waarop deze zijn overgenomen in de Milieueffectstudie Ruimte voor Maasdriel (MER), vereisen een heroverweging.

In het meest zuidelijke deel van de Marensche Waarden zou volgens RAAP nog sprake zijn van intacte archeologische resten (fig.22). Aan deze zones wordt een hoge archeologische verwachting toegekend en wordt aanbevolen om deze bij voorkeur te mijden. Indien dit niet mogelijk is dient vroegtijdig een inventariserend archeologisch onderzoek plaats te vinden. Voor het grote resterende deel van de Marensche Waarden geldt echter een lage archeologische verwachting. Dit terrein wordt opgedeeld in twee zones, namelijk: de Laat-Middeleeuwse Maasbedding en de Laat-Middeleeuwse kronkelwaard. In de middeleeuwse Maasbedding zou rekening gehouden moeten worden met 'watergerelateerde' archeologica uit de Middeleeuwen. Daarom dienen graafwerkzaamheden in deze zone archeologisch begeleid te worden.

Uit het gebied dat omschreven wordt als de Laat-Middeleeuwse kronkelwaard verwacht RAAP 'veel verspoelde resten van het vermoedelijke hier gesitueerde omvangrijke Romeinse nederzettingsterrein *Grinnes*...en dient rekening te worden gehouden met belangrijke vondsten (zeldzaam en met een hoge informatiewaarde)'.³⁵⁸ Opmerkelijk genoeg wordt voor dit gebied een andere aanbeveling gehanteerd. Er gelden 'in principe geen restricties', maar archeologische begeleiding is wel 'aan te bevelen'.³⁵⁹ De door RAAP opgestelde aanbevelingen worden in de MER overgenomen, maar de aanbeveling tot archeologische begeleiding in het noordelijke deel van de Marensche Waarden wordt niet opgevolgd. De archeologische waarde van dit gebied wordt in de MER dan ook sterk gebagatelliseerd. Waar door RAAP nog gesproken wordt over een 'grote kans' op 'belangrijke vondsten', wordt in de MER gesproken over 'een kans (lage verwachtingswaarde) op vondsten in de sfeer van munten en gebruiksvoorwerpen'.³⁶⁰ Er wordt aangenomen dat het project niet leidt tot vernietiging van eventuele vondsten die meer duidelijkheid kunnen geven over het vondstcomplex te Rossum/Alem. Deze aanname is erg kortzichtig en incorrect.

Het noordelijke deel van het plangebied (de Laat-Middeleeuwse kronkelwaard) grenst zowel aan de vindplaats uit de jaren '50 als aan de vindplaatsen uit de jaren '30. Het feit dat het hier hoofdzakelijk zal gaan om verspoeld vondstmateriaal wil geenszins zeggen dat dit gebied weinig archeologische waarden heeft. Zoals reeds uiteengezet kunnen de losse vondsten uit Alem door haar kwantiteit en chronologische verspreiding niet buiten beschouwing gelaten worden. De vondsten uit het plangebied kunnen hierop een rijke aanvulling vormen. Dit vondstmateriaal geeft meer duidelijkheid over een centrum-nederzetting die van groot belang is voor een goed begrip van het functioneren van de Romeinse Rijn/Maasdelta. Daarnaast is het ook van grote betekenis voor onze zienswijze op

³⁵⁶ In de milieueffectstudie (MER) wordt echter geen vermelding gemaakt van grindwinning (Rademakers/ Bruyn/ Gerrits 2008), doch maakt dit volgens dhr. Van Hooijdonk (projectleider, gemeente Maasdriel) wel deel uit van het project (pers.med. N. van Hooijdonk).

³⁵⁷ Heunks 2005

³⁵⁸ Heunks 2005, 11.

³⁵⁹ Heunks 2005, 14.

³⁶⁰ Rademakers/ Bruyn/ Gerrits 2008, 77.

de Late IJzertijd en de Laat-Romeinse tijd in het centraal rivierengebied. Dat vondsten uit deze perioden in het noordelijke deel van het plangebied aangetroffen zullen worden is onomstotelijk. De bewoning in de Late IJzertijd en Laat-Romeinse tijd concentreerde zich tussen Alem-De Marensche Waarden en de Maas bij Maren. Het noordelijk deel van het plangebied vormt de *missing link* tussen deze vindplaatsen en is mede daarom van essentieel belang voor de archeologie van Alem en Rossum. De losse vondsten uit dit gebied zullen dan ook inzicht geven in de geldigheid van de conclusies en hypotheses die in deze masterthesis naar voren zijn gebracht.

Dit maakt het uiterst opmerkelijk waarom RAAP de archeologische waarde van de middeleeuwse Maasbedding hoger inschat. Zeker, gezien er geen sprake is van enige vorm van onderbouwing. Er wordt alleen vermeldt dat hier 'watergerelateerde' middeleeuwse vondsten verwacht kunnen worden. In het noordelijk deel van de Marensche Waarden moet echter evengoed rekening gehouden worden met 'watergerelateerde' archeologische vondsten, alleen zullen deze afkomstig zijn uit de Romeinse tijd (of Karolingische tijd).³⁶¹ De belangrijke vondsten die men uit het noordelijk deel van de Marensche Waarden mag verwachten, vormen een directe aanvulling op de imposante vondstconcentraties uit de jaren '30 en '50. Ondanks dat een goede archeologische context ontbreekt, kunnen deze vondsten zeker meer inzicht geven in de Late IJzertijd bewoning, de Romeinse centrumnederzetting en de Laat-Romeinse (militaire) bewoning in de Marensche Waarden. Indien er geen archeologische begeleiding plaats vindt zal dit project ongetwijfeld leiden tot de vernietiging van vondsten die meer inzicht kunnen geven in het vondstcomplex te Rossum/Alem.

Een tweede punt dat onze aandacht verdient is dat RAAP alleen spreekt over archeologische begeleiding bij 'maaiveldverlaging' en 'graafwerkzaamheden'. Er moet hier echter duidelijk onderscheid gemaakt worden tussen graafwerkzaamheden en baggerwerkzaamheden. Hierbij moet benadrukt worden dat archeologische begeleiding vooral gericht moet zijn op begeleiding tijdens 'baggerwerkzaamheden'. Alhoewel vondsten vanaf de bouwvoor aangetroffen kunnen worden, zal het merendeel van het vondstmateriaal afkomstig zijn uit de zand- en grindrijke lagen, oftewel de lagen die door middel van zandzuigers 'gewonnen' worden. Het is daarom van groot belang dat archeologica op de zandzuigers gescheiden wordt van het zand en grind. Er dient vroegtijdig inzicht verkregen te worden hoe dit op een efficiënte en effectieve wijze gerealiseerd kan worden. Het gaat hierbij niet alleen om metaalvondsten, want ook het bouwmetaal (keramisch en natuursteen) en aardewerk is van groot belang voor de interpretatie van Alem-De Marensche Waarden.

De aanbevelingen die RAAP voorschrijft voor de regio's die omschreven worden als 'intacte prehistorische afzettingen' en 'Laat-Middeleeuwse Maasbedding' (fig.22), zijn reëel. Het tegendeel is waar voor de 'Laat-Middeleeuwse kronkelwaard'. RAAP heeft veel te weinig oog voor de archeologische waarde van verspoelde vondsten voor een vindplaats als Alem-De Marensche Waarden. Deze incorrecte inschatting is grotendeels een gevolg van een incompleet beeld van de Marensche Waarden. Dit is vanzelfsprekend ook te wijten aan het feit dat de vindplaats tot op heden nog niet geïventariseerd was.³⁶² Aan de hand van de onderzoeksresultaten uit deze masterthesis zullen de onderzoeksvragen van RAAP nu kort en bondig beantwoordt worden voor het noordelijke deel van de Marensche Waarden.

³⁶¹ Ook de Karolingische tijd (700-900 na Chr.) is in de Marensche Waarden vertegenwoordigd. In de jaren '50 werd o.a. een ijzeren nagel aangetroffen dat afkomstig is van een schip uit de Karolingische tijd, mogelijk een vikingschip (info RMO). Daarom dient in het noordelijk deel van de Marensche Waarden ook rekening gehouden te worden met Karolingische vondsten. Overigens zijn in de Marensche Waarden ook vondsten aangetroffen uit het Laat-Neolithicum, de (Vroege-)Bronstijd en de Late Middeleeuwen.

³⁶² De opmerking dat een groot aantal Archis-waarnemingen geen betrekking heeft op de Marensche Waarden is verwerpelijk (Heunks 2005, 11). Het vondstmateriaal uit de Marensche Waarden (appendix 2) is in werkelijkheid juist veel omvangrijker dan de archeologische waarnemingen die in Archis zijn opgenomen.

Welke gegevens met betrekking tot archeologische waarden zijn reeds over het plangebied bekend?

In het plangebied zoals geaccentueerd door RAAP (fig.22) zijn nog geen vondsten bekend. In de MER wordt de huidige zandwinplas, de Dode Maas en een deel van de westelijke helft van de (gekanaliseerde) Maas ook tot het plangebied gerekend.³⁶³ In dit gebied zijn uitzonderlijk veel vondsten bekend, met name de Late IJzertijd en Romeinse tijd (tot in de 5^{de} eeuw na Chr.) zijn goed vertegenwoordigd. Ondanks dat een goede archeologische context ontbreekt zijn deze vondsten van grote archeologische waarden.

Wat is de gespecificeerde verwachting ten aanzien van nog onbekende archeologische waarden in het gebied?

Het plangebied sluit aan op de vindplaatsen uit de jaren '30 en '50, waardoor de verwachtingen voor vondsten uit de Late IJzertijd en Romeinse tijd erg hoog zijn. Het etiket 'lage archeologische verwachting' geldt in de Marensche Waarden wel voor de aanwezigheid van onverspoelde nederzittingsresten, maar zeker niet voor het vondstmateriaal. Het is duidelijk dat de losse vondsten van grote waarden zijn voor een goed begrip van (Rossum/)Alem in de Late IJzertijd tot en met de Laat-Romeinse tijd.

Op welke manier dient bij eventuele graafwerkzaamheden met archeologische waarden te worden omgegaan? Is in het plangebied vervolgonderzoek noodzakelijk en welke methoden zouden hierbij kunnen worden ingezet?

Graaf- én baggerwerkzaamheden dienen in de gehele Marensche Waarden archeologisch begeleid te worden. Hierbij moet rekening gehouden worden met vondsten vanaf het Laat-Neolithicum tot de Late Middeleeuwen, maar de nadruk zal liggen op de Late IJzertijd en Romeinse tijd. De vorm van archeologische begeleiding is afhankelijk van de diepte en het type van graafwerkzaamheden, en zal in overleg met het bevoegd gezag en de RCE bepaald worden. Met oog op de baggerwerkzaamheden dient echter vroegtijdig, voorafgaand aan de vergunningverlening voor bodemingrepen, onderzoek verricht te worden hoe archeologica gescheiden kan worden van het overige materiaal. Naast metaalvondsten moet hierbij ook aandacht zijn voor overige vondstgroepen, waaronder: bouw materiaal, aardewerk, botmateriaal etc. In geval een bijzondere vondstconcentratie moeten de werkzaamheden in overleg stil gelegd of aangepast kunnen worden ten behoeve van een archeologisch onderzoek.³⁶⁴

³⁶³ Rademakers/ Bruyn/ Gerrits 2008, 8, fig.1.2.

³⁶⁴ Bijvoorbeeld in het geval van een concentratie bouwfragmenten, zoals ook in Kessel/Lith aangetroffen is (zie 8.2), of het mogelijke Romeinse schip uit de Marensche Waarden dat in de jaren '50 voor de zandzuigermond zat (zie 4.7).

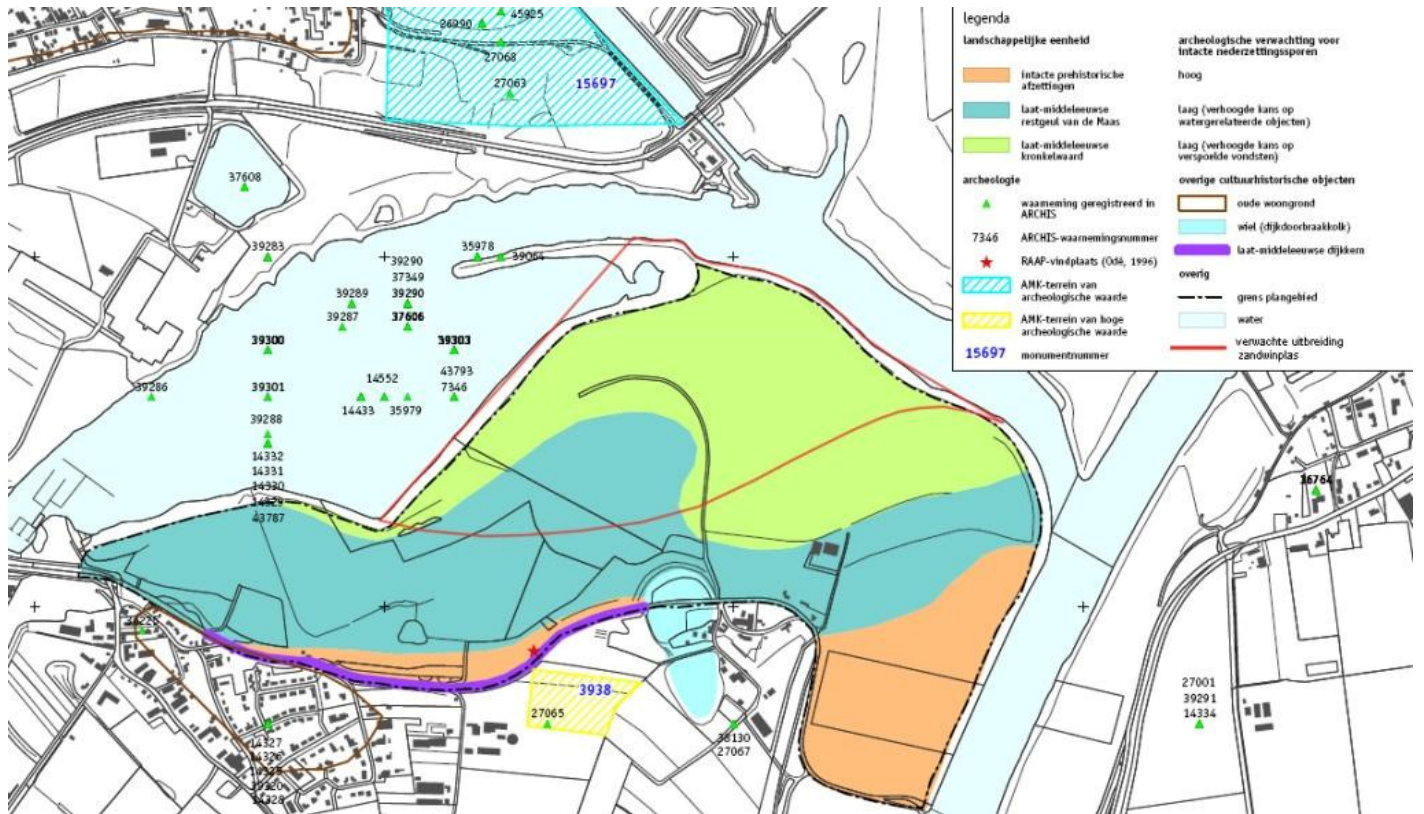


Fig. 22. Alem-De Marensche Waarden. Archeologische verwachtingskaart zoals opgesteld door RAAP. Grotendeels naar Heunks 2005, fig.4.

Literatuurlijst

NBKNOB = Nieuwsbulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond;
BKNOB= Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond;
OMROL = Oudheidkundige Mededelingen Rijksmuseum van Oudheden Leiden;
BROB = Berichten Rijksdienst Oudheidkundig Bodemonderzoek.

KLASSIEKE BRONNEN

Caesar, *De Bello Gallico*, ed. H.J. Edwards, 1970, London/Cambridge Mass (LCL).

Plinius, *The Natural History*, ed. J. Bostock *et al.*, in *Perseus Digital Library*,
<http://www.perseus.tufts.edu>.

Tacitus, *The annals*, ed. A.J. Church, 1942, New York, in *Perseus Digital Library*,
<http://www.perseus.tufts.edu>.

Tacitus, *Historiae*, ed. C.H. Moore, 1979/1980 (2 vols.). London/ Cambridge Mass (LCL).

MODERNE BRONNEN

Aarts, J., 2000: *Coins or Money? exploring the monetization and functions of Roman coinage in Belgic Gaul and Lower Germany 50 BC-AD 450*, Amsterdam (dissertatie Vrije Universiteit).

Aarts, J. 2007: Romeins geld: ritueel en de markt in een Bataafse gemeenschap, in: N. Roymans/ T. Derks/ S. Heeren (red.) 2007: *Een Bataafse gemeenschap in de wereld van het Romeinse rijk. Opgravingen te Tiel-Passewaaij*, Utrecht, 115-130.

Arts, N./J. Bazelmans/F. Ector 1978/1979: Nederzettingssporen uit de Romeinse tijd en uit de vroege en late Middeleeuwen langs de Maas te Kessel, gemeente Lith (N.BR.), *Brabants Heem* 30-31, 160-172.

Bechert, T./W.J.H. Willems (red.) 1995: *De Romeinse Rijksgrens tussen Moezel en Noordzeekust*, Utrecht.

Berendsen, H.J.A./E. Stouthamer 2001: *Palaeogeographic development of the Rhine-Meuse delta, The Netherlands*, Assen.

Berendsen, H.J.A 1986: *Het landschap van de Bommelerwaard*, Utrecht (Nederlandse Geografische Studies 10).

Bishop, M.C./J.C. Coulston 1989, *Roman military equipment*, Aylesbury.

Bloemers, J.H.F./ L.P. Louwe Kooijmans/H. Sarfatij 1981: *Verleden Land. Archeologische opgravingen in Nederland*, Amsterdam.

Blom, E./W.K. Vos (red.) 2008: *Woerden-Hochoert. De opgravingen 2002-2004 in het Romeinse castellum Laurium, de vicus en van het schip de 'Woerden 7'*, Amersfoort.

- Boekel, G.M.E.C. van 1985: Roman Terracotta Figurines and Masks from the Netherlands Catalogue II (Isis-Venus), *BROB* 35, 15-230.
- Bogaers, J.E. 1955: *De Gallo-Romeinse tempels te Elst in de Over-Betuwe*, Den Haag.
- Bogaers, J.E. 1960: Archeologisch nieuws, *NBKNOB* 13, 83, 132-33.
- Bogaers, J.E. 1962/1963: Twee Romeinse wijmonumenten uit Alem, Noord-Brabant, *BROB* 12/13, 39-56.
- Bogaers, J.E. 1962/1963a: Ruraemundensia, *BROB* 12/13, 57-86.
- Bogaers, J.E. 1966: Opgravingen te Cuijk, 1964-1966, *NBKNOB* 19, 65-72.
- Bogaers, J.E. 1967: Enige opmerkingen over het Nederlandse gedeelte van de Limes van Germania Inferior (Germania Secunda), in: *BROB* 17, 99-114.
- Bogaers, J.E. 1968: Castra Herculis, in: *BROB* 18, 151-162.
- Bogaers, J.E. 1987: Letters uit Lottum, in: *OMROL* 67, 85-89.
- Böhme, H.W. 1974: *Germanische grabfunde des 4. bis 5. jahrhunderts zwischen unterer Elbe und Loire*, München.
- Böhner, K. 1958: *Die Fränkischen Altertümer des Trierer Landes, Teil 1 textband, Teil 2 Katalog, tafeln und 3 karten*, Berlin.
- Braat, W.C. 1964: Einige baggerfunde aus Holländischen Flüssen, in: *Bulletin van de Vereeniging tot Bevordering der Kennis van de Antieke Beschaving* 39, 185-191.
- Braat, W.C. 1967: Römische Schwerter und Dolche im Rijksmuseum van Oudheden, in: *OMROL* 48, 56-61.
- Broeke, P. van den 2005: IJzersmeden en pottenbaksters. Materiële cultuur en technologie, in: L.P. Louwe Kooijmans *et al.*, *Nederland in de prehistorie*, Amsterdam, 603-625.
- Brunsting, H. 1940-1944: Dakpanstempels Valkenburg (Z-H), in: Van Giffen 1940/1944: De Romeinsche castella in den dorpsheuvel te Valkenburg aan den Rijn (Z-H), *Jaarverslag van de Vereeniging van Terpenonderzoek* 25-28, 1940-1944.
- Buchem, H.J.H. van 1941: *De fibulae van Nijmegen*, Nijmegen.
- Byvanck, A.W. 1935: *Excerpta Romana, de bronnen der Romeinsche geschiedenis van Nederland. Dl. 2, Inscripties*, Den Haag.
- Byvanck, A.W. 1947: *Excerpta Romana, de bronnen der Romeinsche geschiedenis van Nederland. Dl. 3, 3^e afd. Overblijfselen der Romeinsche beschaving, Aanvullingen, Registers*, Den Haag.
- Derks, T. 1998: *Gods, temples and ritual practices. The transformation of religious ideas and values in Roman Gaul*, Amsterdam.

Derks, T./L. Swinkels 1990: Bronzen doosjes en gezegelde geloften, in: N. Roymans/T. Derks (red.): *De tempel van Empel. Een hercules heiligdom in het woongebied van de Bataven*, Den Bosch, 146-151.

T. Derks /N. Roymans 2002: Seal-boxes and the spread of Latin literacy in the Rhine delta, in A. Burnett *et al.* (eds.), *Becoming Roman, writing Latin? Literacy and epigraphy in the Roman West*, Portsmouth, 87-134.

Driessen, M. 2007: *Bouwen om te blijven. De topografie, bewoningscontinuïteit en monumentaliteit van Romeïns Nijmegen*, Amersfoort.

Eggers, H.J. 1951: *Der römische Import im freien Germanien I-II*, Hamburg.

Enckevort, H.J. 2005: The significance of the building activities of Trajan and the Legio X Gemina for the integration of the Batavians into the Roman Empire. in: Z. Viny (red.) 2005, *The proceedings of the XIXth International Congress of Roman Frontier Studies*, 85-93.

Enckevort, H./J. Thijssen 1996: *Graven met beleid. Gemeentelijk archeologisch onderzoek in Nijmegen 1989-1995*, Nijmegen.

Enckevort, H./J. Thijssen (red.) 2002: *Cuijk. Een regionaal centrum in de Romeinse tijd*, Utrecht.

Enckevort, H./J. Thijssen (red.) 2005: *In de schaduw van het noorderlicht. De Gallo-Romeinse tempel van Elst-Westeraam*, Nijmegen.

Es, W.A. van 1964: Het Rijengrafveld van Wageningen, in: *Palaeohistoria* 10, 181-316.

Es, W.A. van 1967: *Wijster, a native village beyond the imperial frontier, 150-425 AD*, Groningen (*Palaeohistoria*, XI).

Es, W.A. van/W.J.H. Verwers 1977: Fibulae uit de Maas, *Overdrukken ROB nr. 95*, 153-171.

Es, W.A. van 1981³: *De Romeinen in Nederland*, Bussum.

Es, W.A. van 1984: Romeinse helmen uit Rijswijk, in: A.O. Kouwenhoven *et al.*: *Geplaatst in de tijd: liber amicorum aangeboden aan Prof. M.W. Heslinga*, Amsterdam, 255-291.

Elzinga, G. 1959: Gehalveerde Romeinse munten en enkele andere vondsten uit Rossum, *Gelre. Bijdragen en Mededeelingen*. 58, 114-128.

Evelein, M.A. 1928: *De romeinse lampen (beschrijving museum G.M. Kam 1)*, Den Haag.

Feijst, L. van der, J. de Bruin en E. Blom (red.) 2008: *De Nederzetting te Naalwijk II. Terug naar de sporen van Holwerda*, Amersfoort.

Glasbergen, W. 1946: De periodisering van het Romeinse castellum te Rossum, *OMROL* 27, 37-45.

Haalebos, J.K. 1976: Munten uit Maurik, *OMROL* 57, Leiden.

- Haalebos, J.K. 1977: *Zwammerdam-Nigrum Pullum, ein Auxiliarkastell am Niedergermanischen Limes*, Amsterdam.
- Haalebos, J.K. 1986: Fibulae uit Maurik, *OMROL* 65, Leiden.
- Haalebos, J.K. 1997: Een Romeins graanschip in Woerden, in: *Jaarboek Oud-Utrecht* vol.1997, 67-96.
- Haalebos, J.K. 1997a: Ein römisches Getreideschiff in Woerden, in: *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 43, 475-509.
- Haffner, A. 1971: *Das keltisch-römische Gräberfeld von Wederath-Belginum 1*, Mainz.
- Haffner, A. 1978: *Das keltisch-römische Gräberfeld von Wederath-Belginum 3*, Mainz.
- Haffner, A./ R. Cordie-Hackenberg 1991: *Das keltisch-römische Gräberfeld von Wederath-Belginum 4*.
- Heeren, S., 2007: *Van Bataven naar Franken: de laat-Romeinse tijd in Tiel-Passewaaij*, in N. Roymans/T. Derks/S.Heeren (red.), *Een Bataafse gemeenschap in de wereld van het Romeinse rijk.*, Utrecht, 59-70.
- Hermans, C.R. 1865: *Noordbrabants Oudheden*, 's-Hertogenbosch.
- Hessing W. et al. 1997: *Romeinen langs de snelweg. Bouwstenen voor Vechtens verleden*, Amersfoort.
- Heunks, E. 2005: Plangebied Ruimte voor Maasdriel, Alem (Gemeente Maasdriel). Archeologisch vooronderzoek: een bureauonderzoek.
- Hiddink, H. 1991: Rural centres in the Roman settlement system, in: N. Roymans/F. Theuws (eds.): *Images of the past. Studies on ancient societies in north-western Europe*, Amsterdam (Studies in prae- en protohistorie 7), 201-233.
- Hiddink, H. 2003: *Het grafritueel in de Late IJzertijd en Romeinse tijd in het Maas-Demer-Scheldegebied, in het bijzonder van twee grafvelden bij Weert*, Amsterdam (Zuid Nederlandse Archeologische rapporten 11).
- Holwerda, J.H. 1908: *Catalogus van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden: afdeling praehistorie en Nederlandsche oudheden*, Leiden.
- Holwerda, J.H. 1910: Het eerste hoofdstuk onzer vaderlandsche geschiedenis, *De Gids* 74, 328-330.
- Holwerda, J.H. 1923: *Arentsburg: een Romeinsch militair vlotstation bij Voorburg*, Leiden.
- Holwerda, J.H. 1935: *jaarverslag van het Rijksmuseum van Oudheden*, Leiden.
- Hoss, S/F.A. van der Chijs 2005: Metaal en slakmateriaal, in: G. Tichelman (red.): *Het villacomplex Kerkrade-Holzkuil*, 221-247.

- Hoss, S. 2008: Metaal, in: E. Blom en W.K. Vos (red.) 2008, *Woerden-Hoochwoert. De opgravingen 2002-2004 in het Romeinse castellum Laurium, de vicus en van het schip de 'Woerden 7'*, Amersfoort, 235-261.
- Hubrecht, A.V.M. 1969: Archeologisch nieuws, *BKNOB* 68, 47.
- Isings, C. 1957: *Roman glass from Dated Finds*, Utrecht (Archaeologica Traiectina 2).
- Jansma, E./ J.-M.A.W. Morel 2007: *Een Romeinse Rijnaak, gevonden in Utrecht-De Meern; resultaten van het onderzoek naar de platbodem 'De Meern 1'*, Amersfoort (Rapportages archeologische monumentenzorg 144).
- Janssens, D. 1977: *Gallo-Romeins grafveld Maaseik*, Brussel (Archaeologica Belgica 198).
- Kars, E.A.K. 2005: Keramisch bouwmaterial en natuursteen, in: G. Tichelman (red.): *Het villacomplex Kerkrade-Holzkuil*, Amersfoort, 257-287.
- Kemmers, F. 2004: Munten, in Polak, M./ R.P.J. Kloosterman/R.A.J. Niemeijer (red.) *Alphen aan den Rijn – Albaniana 2001-2002*, Nijmegen (Libelli Noviomagenses 7), 165-188.
- Kemmers, F. 2006: *Coins for a legion. An analysis of the coin finds of the Augustun legionary fortress and Flavian canabae legions at Nijmegen*, Nijmegen (proefschrift Radboud Universiteit Nijmegen).
- Kemmers, F. 2008: Munten, in E. Blom/W.K. Vos (red.): *Woerden-Hoochwoert. De opgravingen 2002-2004 in het Romeinse castellum Laurium, de vicus en van het schip de 'Woerden 7'*, 269-288.
- Kist, N.C. 1845: Het klooster Sint Mariënacker te Rossem, in: *Nederlands archief voor kerkelijke geschiedenis, bd. 5*, 285-294.
- Klumbach, H. 1974: *Römische Helme aus Niedergermanien*, Keulen.
- Kooistra, L.I. 1996: *Borderland farming. Possibilities and limitations of farming in the Roman period and Early Middle Ages between the Rhine and Meuse*, Assen.
- Koster, A. 1997: *The bronze vessels in the Rijksmuseum G.M. Kam at Nijmegen (Description of the collections in the Rijksmuseum G.M. Kam at Nijmegen 15)*, Nijmegen
- Kramer-Clobus, G.M.C. 1978: L.J.F. Janssen (1806-1869): an inventory of his notes on archaeological findspots in the Netherlands, *BROB* 28, 441-544.
- Kropff, A./J.P.A. van der Vin 2003: Coins and continuity in the Dutch river area at the end of the third century AD, *European Journal of Archaeology* 6, 55-87.
- Laet, S.J. de et al. 1972: *La nécropole Gallo-Romaine de Blicquy*, Brugge.
- Laken, L. 2008: Pleisterwerk, in: E. Blom en W.K. Vos (red.): *Woerden-Hoochwoert. De opgravingen 2002-2004 in het Romeinse castellum Laurium, de vicus en van het schip de 'Woerden 7'*, 221-233.

- Leemans, C. 1842: *Romeinsche Oudheden te Rossem, in den Zalt-boemelerwaard*. Leiden.
- Lith, S.M.E. van/T. Vanderhoeven 2008: *Terra Sigillata stamps from Valkenburg (Zuid-Holland)*, Amsterdam (AACnotities 68).
- Lloyd-Morgan 1981: *The mirrors (Description of the Collections in the Rijksmuseum G.M. Kam at Nijmegen IX)*, Nijmegen.
- Maaskant-Kleibrink, M. 1986: *The engraved gems : Roman and non-Roman*, Nijmegen.
- Maaskant-Kleibrink, M. 1978: *Catalogue of the engraved gems in the Royal Coin Cabinet, The Hague: the Greek, Etruscan and Roman collections*, Den Haag, 109, app.18.
- Manning, W.H. 1998: *Catalogue of the Romano-British iron tools, fittings and weapons in the British Museum*, Londen.
- Meurkens, L. 2008: Metaal- en muntvondsten uit de Romeinse tijd, Middeleeuwen en Nieuwe tijd, in R. Jansen (red.): *Bewoningsdynamiek op de Maashorst (deel 1). De bewoningsgeschiedenis van Nistelrode van laat-neolithicum tot volle middeleeuwen*, Leiden, 407-436.
- Miedema, M. 1983: *Vijfentwintig eeuwen bewoning in het terpenland ten noordwesten van Groningen*, Amsterdam (proefschrift Vrije Universiteit).
- Modderman, P.J.R 1952: Het probleem van de Romeinse wegen in het rivier-kleigebied, in *Gelre. Bijdragen en Mededeelingen* 52, 21-28.
- Mol, J.H.A.C. de/R.E.L.B. de Kind 1992: Een decennium van onderzoek naar Romeinse muurschilderingen in Nederland, *Westerheem* 41-3, 119-127.
- Moormann, E.M. 1982: Roman Wall-Painting in the Netherland. A Survey. In J. Liversidge (ed.), *Roman Provincial Wall Painting of the Western Empire*, Oxford, 161-182 (BAR 40).
- Nicolay, N. 2007: *Armed Batavians. Use and significance of weaponry and horse gear from non-military contexts in the Rhine delta (50 BC to AD 450)*, Amsterdam (AAS 11).
- Oswald, F. 1931: *Index of potters' stamps on terra sigillata, 'Samian Ware'*, East Bridgford.
- Pals, J.P./ T. Hakbijl 1992: Weed and insect ingestion of a grain cargo in a ship at the Roman fort of Laurium in Woerden (Province of Zuid Holland, *Review of Palaeobotany* 73, 287-300.
- Polak, M. 1997: Een bonte verzameling mensen, in: W. Hessing *et al.* 1997, *Romeinen langs de snelweg. Bouwstenen voor Vechtens verleden*, Amersfoort.
- Polak, M. 2000: *South Gaulish Terra Sigillata with potter's stamps from Vechten*, Nijmegen.
- Polak, M./R.P.J. Kloosterman/R.A.J. Niemeijer 2004: *Alphen aan den Rijn- Albaniana 2001-2002. Opgravingen tussen de Castellumstraat, het Omloopkanaal en de Oude Rijn*, Nijmegen.

- Pruissen, C. van /E. Kars 2008: Natuursteen in: E. Blom/W.K. Vos (red.): *Woerden-Hoochwoert. De opgravingen 2002-2004 in het Romeinse castellum Laurium, de vicus en van het schip de 'Woerden 7'*, 209-219.
- Rademakers, J./ J. Bruyn/G. Gerrits 2008: *Millieueffectstudie Ruimte voor Maasdriel deelgebied Marensche Waarden*, Nijmegen.
- Renswoude, J./ J. Kerckhove 2009: *Opgravingen in Geldermalsen-Hondsgemet. Een inheemse nederzetting uit de Late IJzertijd en Romeinse tijd*, Amsterdam.
- Riha, E. 1979: *Römische fibeln aus Augst und Kaiseraugst*, Augst.
- Riha, E. 1986: *Römisches Toilettgerät aus Augst*, Augst.
- Riha, E. 1990: *Der Römische Schmuck aus Augst und Kaiseraugst*, Augst.
- Riha, E. 1994: *Römische fibeln aus Augst und Kaiseraugst neufunde seit 1975*, Augst.
- Roest, J. van der 1988: Die Römischen Fibeln von 'De Horden', in *BROB* 38, 142-202.
- Roymans, N. 1994: Keltische munten en de vroegste geschiedenis van het heiligdom, in N. Roymans/T. Derks (red.): *De Tempel van Empel. Een hercules-heiligdom in het woongebied van de Bataven*, 112-123.
- Roymans, N. 1996: The sword or the plough. Regional dynamics in the romanisation of Belgic Gaul and the Rhineland area, in: N. Roymans (ed.), *From the sword to the plough. Three studies on the earliest romanisation of Northern Gaul*, Amsterdam (AAS 1), 9-126.
- Roymans, N. 2004: *Ethnic identity and imperial power: the Batavians in the early Roman empire*, Amsterdam (AAS 10).
- Roymans, N./W. van der Sanden 1980: Celtic coins from the Netherlands and their archaeological context, in *BROB* 30, 173-254.
- Roymans, N./I. Pulles 1994: Mantelspelden en armringen als offerobject, in N. Roymans/T. Derks (red.): *De Tempel van Empel. Een hercules-heiligdom in het woongebied van de Bataven*, 132-141.
- Roymans, N./ T. Derks/ A. Klomp 1994: Het Gallo-Romeinse tempelcomplex, in: N. Roymans/T. Derks (red.): *De Tempel van Empel. Een hercules-heiligdom in het woongebied van de Bataven*, 40-57.
- Roymans, N./T. Derks/S. Heeren (red.) 2007: *Een Bataafse gemeenschap in de wereld van het Romeinse rijk. Opgravingen te Tiel-Passewaaij*, Utrecht.
- Slofstra, J./W. van der Sanden 1987: Rurale cultusplaatsen uit de Romeinse tijd in het Maas-Demer-Scheldegebied, *Analecta Praehistorica Leidensia* 20, 125-168.
- Schulze, M. 1977: *Die spätkaiserzeitlichen Armbrustfibeln mit festem Nadelhalter (Gruppe Almgren VI, 2)*, Bonn/Habelt.
- Schulze-Forster, J. 2002: *Die latènezeitlichen Funde von Dünsberg*, Marburg.

Stolte, B.H. 1959: De zuidelijke weg van het Tabula Peutingeriana door het land der Bataven, *BROB* 9, 57-67.

Stolte, B.H. 1963: De Nederlandse plaatsnamen uit de Romeinse tijd, *Mededelingen Naamkunde* 39, 83-100.

Stuart, P. 1963: *Gewoon aardewerk uit de Romeinse legerplaats en de bijbehorende grafvelden te Nijmegen*, Leiden.

Stuart, P. 1986: *Provincie van een imperium. Romeinse oudheden uit Nederland in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*, Leiden.

Tichelman, G. (red.): *Het villacomplex Kerkrade-Holzkuil*, Amersfoort (ADC rapport 155).

Vanvinckenroye, W. 1991: *Gallo-Romeins aardewerk van Tongeren*, Hasselt.

Velde, H. van der 2003: Archeologisch onderzoek aan de Havenkade te Venlo. Een tussenstand, in: H. van der Velde en A. Verhoeven (red.) 2003, *ADC Info Jaargang 2003*, Amersfoort, 6-17.

Verhart, L.B.M/ N. Roymans 1998: Een collectie La Tène vondsten uit de Maas bij Kessel, gemeente Lith (Prov. Noord-Brabant), *OMROL* 78, 75-91.

Verwers, W.J.H. 1977: Kessel (gem. Lith), in: *Archeologisch Nieuws*, 189.

Verwers, W.J.H., 1998/1999: North Brabant in Roman and early medieval times, V: habitation history in: *BROB* 43, 199-359.

Vos, P.C. 2006: Toelichting bij de nieuwe paleogeografische kaarten van Nederland, NOaA hoofdstuk 25 (versie 1.0), (www.noaa.nl), kaart 7.

Werner, J. 1958: Kriegergräber aus der ersten Hälfte des 5. Jahrhunderts zwischen Schelde und Weser, *Bonner Jahrbücher* 158.

Wesselingh, D. 2000: *Native Neighbours. Local settlement system and social structure in the Roman period at Oss (The Netherlands)*, Leiden (APL 32).

Wigg 1997: Coin supply in the roman army, in *Roman frontier studies 1995*, 281-288.

Willems, W.J.H. 1986: *Romans and Batavians. A regional study in the Dutch eastern river area*, Amersfoort.

Willems W.J.H. 2004: Handel in graan en andere akkerbouwproducten, in: Willems *et al.* 2004, *Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad van Nederland. Prehistorie en Oudheid*, Nijmegen, 229-232.

Willems W.J.H. 2004a: De Limes. Het systeem van grensverdediging, in: Willems *et al.* 2004, *Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad van Nederland. Prehistorie en Oudheid*, Nijmegen, 150-159.

Ypey, J. 1960/1961: Een bronzen haarpens uit Ommeren, in: *BROB* 10-11, 562-565.

Anoniem 1957: Archeologisch nieuws, *NBKNOB* 10, 52-53

Anoniem 1958: Archeologisch nieuws, *NBKNOB* 11, 84; 104; 134.

Over de Appendices

De drie volgende appendices bevatten de vondstcatalogi van de vindplaatsen. Indien mogelijk zijn er tekeningen (of foto's) toegevoegd. De nummers bij deze platen verwijzen naar de vondstnummers van de bijbehorende catalogus.

Er is bij de vondsten uit Rossum (appendix 1) geen vermelding gemaakt van de 'verwerving'. In veel gevallen (waaronder vrijwel alle munten) is dit niet meer na te gaan. Deze vondsten zullen voor het grootste gedeelte opgekocht zijn door Leemans, toen hij directeur van het Rijksmuseum van Oudheden was. Voor de metaalvondsten waarvan de verwerving wel bekend is, geldt de volgende omschrijving: 'Gevonden te Rossum door C. Leemans. In bruikleen vanaf januari 1881, in mei 1895, door aankoop van de zoon van Dr. C. C. Leemans, directeur v/h Mus. v. Oudh. eigendom van het museum geworden.'

RM/ RMO = Rijksmuseum van Oudheden, Leiden; MHV = Museum Het Valkhof, Nijmegen; MHV-GAS = Gelderse Archeologische Stichting, in bewaring bij Museum Het Valkhof, Nijmegen; GME = Gemeentemuseum Ermelo; KMP = Geldmuseum, Utrecht; NBM = Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch.

Indien niet hieronder vermeld zijn de foto's en tekeningen vervaardigd door de auteur dezes;

- Pl.1 Leemans 1842, pl. XV.161, 163-171, 173-174, 176-197, 199-201.
Pl.2: Leemans 1842, pl.XV.203, 154-155, 157; pl.III.7-9, pl.IV.10; foto: RMO.
Pl.3: foto's RMO.
Pl.4: 366, 369, 386, 387, 391: Leemans 1842, pl.XVII.226; pl.XVIII.237, 241, 242, 239.
373-374: Haalebos 1986, fig.19.9; fig.16.3.
370,368: foto RMO.
Pl.5: 393-394: foto RMO.
Pl.6: 403, 412, 421: Leemans 1842, pl.XVII.214,216,215.
423: Böhme1974, taf.86.8.
433-434: foto RMO.
Pl.7: 1,3,14: Roymans/Van der Sanden 1980, pl.9.XVIa-1; pl.2.VIII-1; pl.3-XIV-1.
139, 141, 142, 144: tek. N. Roymans (ongepubliceerd).
143: Haalebos 1986, fig.6.8.
Pl.8: 145,147, 174: tek. N. Roymans (ongepubliceerd)
146: Roymans/Van der Sanden 1980, fig.6.3.
189, 191: Haalebos 1986, fig.23.3.; fig.25.2.
193: Böhme 1974, taf.86.8.
Pl.9: foto RMO
Pl.10: tek. N. Roymans (ongepubliceerd).
Pl.11: 206-210: foto RMO.
Pl.12: 212-213: foto Thijn van de Ven, MHV.
215-217: foto RMO
Pl.13: foto RMO
Pl.14: 228-229: Nicolay 2006, pl.20, 8.2; pl.21, 255.2.
Pl.15: 232, 238: Nicolay 2006, fig.2.3, 8.1; pl.38, 8.4; pl.53, 8.8.
232: foto RMO.
Pl.16: foto RMO
Pl.17: 268-271: Nicolay 2006, pl. 45, 8.7; pl. 43, 8.5-8.6, 165.4.
275-277: Böhme 1974, taf. 83.5-7.
274: foto RMO.
Pl.18: 274: foto RMO; Böhme 1974, taf. 83.5-7.
280: foto Thijn van de Ven, MHV

- Pl.19: 1,3,6, 10: Roymans/Van der Sanden 1980, pl.11.XVIa-25; fig.6.1-2,7
4-5, 7-8, 11-12: tek. N. Roymans (ongepubliceerd).
9: Haalebos 1986, fig.3.3; fig.4.4.
13: Es/Verwers 1977, afb. 2.2.
- Pl.20: 14: Es/Verwers 1977, afb. 2.4.
25-27: Roymans/Van der Sanden 1980, 195, 243, pl.10, XVIa-19-21.
- Pl.21: 28: Roymans/Van der Sanden 1980, fig.6,5.
30-35: Van Es/Verwers 1977, 159-161, afb.5.13-14; afb. 6.16-17; afb.3.9-10.
36: Böhme 1974, taf.83.10.
- Pl.22: 37: foto Stadskasteel Zaltbommel.
- Pl.24: foto RMO

Appendix 1. Beschrijvende catalogus van de vondsten uit Rossum-Het Klooster met platen (1 t/m 6)

TERRA SIGILLATA STEMPELS

Dateringen zijn bepaald op basis van: Van Lith/Vanderhoeven 2008; Polak 2000. Literatuur verwijst naar: Leemans: Leemans 1842, Pl. XV; Glasbergen: Glasbergen 1946, tabel III; Byvanck: Byvanck 1935, ER II, n. 273; Oswald: Oswald 1931.

Nr.	stempel	naam	herkomst	datering	type	literatuur
1.1	ALBILLVSF	Albillus (ii)	La Madeleine, Blickweiler & Eschweilerhof	Traj-Had.	Drag.27	Leemans 163, Glasbergen 1, Byvanck 79, Oswald 9
2	ALBINVSF	Albinus	La Madeleine, Blickweiler & Eschweilerhof	Traj-Had.	-	Byvanck 83
3	AMIANVSF	Amianus	-	-	-	Byvanck 108, Leemans 164
4	AVNIIDVF	Aunedu(s)	Oost-Gallie	Traj-Hadr.(?)	Drag.33	Leemans 167, Glasbergen 2, Oswald 35, Byvanck 108
5	BOUDLVS	Boudillus	Lavoie & Avocourt	Laat-Ant.	Lud Sa of Sb	Leemans 171, Glasbergen 3, Byvanck, 346, Oswald 47
6	[B]UCRELIM	Bucreli	-	-	-	Leemans 173, Byvanck 3312a (gelezen als: [B]ACIRO)
7	BOVDVS[Boudus	Lavoie	Hadr-Ant.	Drag.18/31	Glasbergen 4, Oswald 361
8	BOVD[Boudus?	Lavoie	Hadr-Ant.	Drag.18/31	Leemans 170, Glasbergen 5, Oswald 361
1.9	JVDVSF	Boudus?	Lavoie	Hadr-Ant.	Drag.18/32	Leemans 197, Glasbergen 6,
10	BELINICCVSF	Beliniccus	Lezoux	Traj.-Ant.	-	Leemans 169, Byvanck 281
11	BISENESI	Bisenesus?	-	-	-	Byvanck 313
12	CADNDI(...)FE	Candidus	Blickweiler	Hadr.	-	Leemans 174, Byvanck 3312c
13	CAPRASIVS	Caprasius	Blickweiler	Hadr.	Drag 18/31	Leemans 176, Glasbergen 7, Byvanck 446, Oswald 60;366
14	CARATIM	Caratus	Lezoux	Hadr-Ant.	Drag.33	Glasbergen 8, Byvanck 465, Oswald 366, Leemans 162?
15	CASSIVSF	Cassius	Heiligenberg	Domit.-Ant.	-	Leemans 177, Byvanck 475
16	CATVSF	Catus (ii)	Oost Gallië?	Traj-Hadr.?	Drag.18/31 ?	Glasbergen 9, Byvanck 454, Oswald 68, Leemans 175bis?
17	CEN[Censorinus (iv)	Trier	eind 2 ^{de} -begin 3 ^{de}	Drag.37	Glasbergen 10
18	CINTUCNU	Cintucnatus	Oost-Gallië	Traj.-Ant.	-	Leemans 178, Byvanck 572
19	COSSILLVS	Cosillus	Pont-des-Rêmes	Hadr.	Drag.33	Leemans 179, Glasbergen 11
20	OFCREA	Crestio	La Graufesenque	Claudius-Vesp	Drag. 27	Glasbergen 12
21	JCPITVS	Cupitus (ii)?	Oost-Gallië	Hadr-Anton	Drag. 27	Leemans 180, Glasbergen 13, Byvanck 726
22	DATIVSFEC	Datius	Rheinzabern	Ant.	Drag.18/(31)	Glasbergen 14, Byvanck 756, Oswald 103
23	DOCCALI	Doccalus	Lezoux, Oost-Gallië?	Hadr.	Drag 18/(31)	Leemans 181, Glasbergen 15, Byvanck 794, Oswald 107
24	OFFVSCI	Fuscus (ii?)	La Graufesenque	Nero-Traj	Drag. 18	Leemans 182, Glasbergen 16, Byvanck 927, Oswald 128
25	GIAMAT.F	Giamatus	Oost-Gallië	Hadr-Ant.	Drag.33	Glasbergen 17, Byvanck 964
26	[I]OVIANVS	Jovianus	Zuid-Gallië	Flav.	Leemans 183, Byvanck 1049
27	LIMIMU	Limimus	-	-	-	Leemans 184

28	MARCELLIN	Marcellinus (ii)	Heiligenberg	Hadr-Ant.	Drag 18/31?	Leemans 185, Glasbergen 18, Byvanck 1264, Oswald 184
29	JRTIALFE	Martialis (ii)	Oost-Gallië & Rheinzabern	Hadr-Ant.	Drag 18-31	Leemans 186, Glasbergen 19, Byvanck 1282, Oswald 189
30	MARTIVSF	Martius(iv)	Ittenweiler _ Rheinzabern	Hadr/Commodus	Drag.33	Leemans 187, Glasbergen 20, Byvanck 1286, Oswald 191
31	OFMASCVL	Masclus of Masculus	La Graufensque	Claud/ vr. Vesp	Drag. 18	Leemans 188, Glasbergen 21
32	OFMASCVI	Masclus of Masculus	La Graufensque	Domit	Drag.37	Glasbergen 22, Byvanck 1299, Oswald 193
33	OFMASC	Masclus of Masculus	La Graufensque	Claud/vr.Vesp	Drag. 27	Leemans 201, Glasbergen 23, Byvanck 1288
34	MERCA	Mercator (ii)	Lezoux	Traj/Hadr.	Drag.33	Leemans 189, Glasbergen 24, Byvanck 1344 Oswald 203
35	OFMOM	Mommo	La Graufensque	Claud-Vesp	Drag.27	Leemans 190, Glasbergen 25, Byvanck 1374, Oswald 209
36	MMORIS	Memor	La Graufensque	Claud-Vesp	Drag.27	Leemans 166, Glasbergen 26, Oswald 201
37	MMORI	Memor	La Graufensque	Claud-Vesp	Drag.27	Leemans 165, Glasbergen 27, Byvanck 1340, Oswald 201
38	JONTANV	Montanus (ii)	Lezoux, La Madeleine & Heiligenberg	Claud-Vesp	Lud. Sb	Glasbergen 28, Byvanck 1382, Oswald 210
39	OCISOIN	Ociso	La Madeleine, Heiligenberg & Rheinzabern	Hadr.-Ant.	Lud Sb	Glasbergen 29, Byvanck 1452, Oswald 233
40	PA(...)ICI	Patricius I of II ?	-	Nero-Ant.	-	Leemans 191
41	PASSENIM	Passienus	La Graufensque	Nero-Vesp	Drag.18	Leemans 192, Glasbergen 30, Byvanck 1494, Oswald 228
42	PRIDIANI	Pridianus	Oost-Gallië	Traj-Hadr.?	Drag.27	Glasbergen 31, Byvanck 1558, Oswald 245
43	PRISCVSF	Priscus (ii)	Blickweiler & Eschweilerhof	Hadr-Ant.	Lud Tq	Leemans 193, Glasbergen 32, Byvanck 1576, Oswald 252
44	ROPVS.FE	Roppus (ii)	Lezoux	Vesp-Traj.	Drag. 27	Leemans 200, Glasbergen 33, Byvanck 1654, Oswald 267
45	SABELLVS	Sabellus	La Madeleine	Traj-Hadr.	Drag.33	Glasbergen 34
46	CCSACR[Sacer (ii), C.C.	La Madeleine	Traj-Hadr.	Drag 37	Leemans 161, Glasbergen 35
47	SACRO(...)	Saciro, Sacro of Sacirus	Rheinzabern & Westendorf	Traj-Anton	Drag. 27	Leemans 168?, Glasbergen 36, Byvanck 1699, Oswald 276
48	OFSARINI ?	Sarinus	La Graufensque	Flav.	-	Leemans 194, Byvanck 1727
49	OFSEVER	Severus (i)	La Graufensque	Nero-Vesp	Drag. 27	Leemans 196, Glasbergen 37, Byvanck 1800, Oswald 296
50	.LSEVERI	Severus (i)	La Graufensque	Nero-Vesp	Drag. 27	Glasbergen 38, Oswald 296
51	JVERRVSFEC	Verus (ii)	Rheinzabern & Westendorf	Ant. & Late Anton	Drag.18/31	Leemans 195, Glasbergen 39/40, Byvanck 2020, Oswald 332
52	VITA{	Vitalis (i)	La Graufensque	Claud-Domit	Drag. 27	Glasbergen 41, Byvanck 2062
53	VITA[Vitalis (ii) ?	Lezoux	Domit-Anton	Drag. 27	Glasbergen 42
54	JICIM	-	-	-	Drag. 27	Leemans 199, Glasbergen 43
55	JFE	-	-	-	Drag. 33	Glasbergen 44
56	TA[of] VL	-	-	-	Drag. 18/31	Glasbergen 45
57	JERI	-	-	-	Lud Sb?	Glasbergen 46, Leemans 161?

58	9 onleesbare stempels			1 x Nero-Flav; 3 x Flav; 1 x IIa; 4X IIB	1 x Drag. 18; 2 x Drag. 18/31; 2 x Drag. 27; 4x Lud Sb	Glasbergen 47-55
----	-----------------------	--	--	--	--	------------------

STEMPELS OP OVERIG AARDEWERK

Nr.	stempel	naam	beschrijving	aardewerk vorm	literatuur
1.59]INASACD[...]	-	uitkomende letters op de bodem. (inv.nr.: RM 26)	olielampje	Leemans 1842, 117, Pl. XV; 203
60	ME[...]	-	idem.(?) (inv.nr. RM 25)	olielampje	Byvanck 1935, 165; 194
61	COMVNI	Communis	idem.(?)	olielampje	Byvanck 1935, 165; 100
62	BROCODV[...]	Brocodu of Brocodus	stempel met plaats van herkomst op oor (Brocodu) of persoonsnaam (Brocodus)	amfoor (Dressel 20)	Leemans 1842, 91, Pl. XV; 154; Byvanck 1935, 166; 12; Stuart 1963, 91.
63	SEXIPVF	Sexti Rufi	stempel op oor	amfoor	Leemans 1842, 91, Pl. XV; 154.bis; Byvanck 1935, 166; 474
64	GMME (?)	Gaius(?) M. Me...	stempel op oor	amfoor	Leemans 1842, 91, Pl. XV; 155; Byvanck 1935, 166; 324
65	III	-	Inhoudsinscriptie	amfoor	Leemans 1842, 91, Pl. XV; 156; Byvanck 1935, 166; 121a
66]ICOIC[-	randstempel	wrijfschaal	Leemans 1842, 92, Pl. XV; 157; Byvanck 1935, 174b; 121a
67	VIII	-	Inhoudsinscriptie	kruik	Byvanck 1935, 166; 65

OVERIGE KERAMISCHE OBJECTEN

Nr.	Object	Beschrijving	Inv.nr.	literatuur
1.60	Olielamp	Bestempelde olielamp Evelein type A3, 100-200/250.	RM 25	Leemans 1842, 117; Byvanck 1947, 165; 194; CIL XIII 1001, 194
59	Olielamp	Bestempelde rode olielamp Evelein type A1, 75-200/250.	RM 26	Leemans 1842, 117, pl. XIV. 153
68	Olielamp	Olielamp Evelein type B, ongestempeld, 75-200/250	RM 27	Leemans 1842, 117
69	Olielamp	Onversierde bestempelde olielamp, onbekend type	-	Leemans 1842, 117; Byvanck, ER, 165; 100; CIL XIII 1001, 100
70	Beeldje Venus	Fragment (hoofd en gedeelte van de hals) van een terracotta beeldje van Venus Anadyomene, h: 5,1 b: 3,5 d: 1,3	RM 23	Leemans, 1842123, pl. XVI, n. 207; Kramer-Clobus 1978, 503, n.215; Van Boekel 1985, 196, n.106.
71	Planetenvaas	fragment van een masker (bebaarde man) van een planetenvaas; b: 5,5 d: 3,2	RM 24	-

STEMPELS OP BOUWMATERIAAL

Nr.	stempel	Omschrijving	inv.nr.	literatuur
1.72	LXG	legioensmerk Legio X Gemina	RM 11	Leemans, 83-89, Pl.III nr.8; Byvanck ERII, 167
73	LXG	idem.	RM 14	Bogaers 1962-1963, noot 6, CIL XIII, 12215,2
74	LX[G]	idem.	RM 10	Leemans, Pl.III, nr.7
75	[L]XG	idem.	RM?	Leemans, Pl.III, nr.9
76	-	deel versiering. Legio X Gemina Pia Fidelis Domitiana (?)	RM?	Leemans, 89, Pl IV nr. 10; Bogaers 1962-1963, noot 6
77	[VE]X EX G[ERINF]	Vexillarii Exercitus Germanicus Inferior	RM?	Glasbergen, 38; Byvanck ERII, 167; Holwerda 1908, 156.
78	LIMPF	Legio I Minervia Pia Fidelis	RM 13	Haalebos 1977, 180; Bogaers 1962-1963, noot 6; CIL XIII/6, 12131
79	-	ronde figuurstempel	RM 7	-
80	-	onleesbare ronde stempel	RM 15	-

MUNTEN

Nr.	keizer / datering	eenheid	Productieplaats/cat.nr./opmerkingen	inv.nr.
1.81	Manius Cordius Rufus 46 v.Chr.	denarius	Rome, Cr. 463/1b; Syd. 976a	RM 282
82	Lucius Manli(us) Proq(uaestor) 82 v.Chr.	denarius	Rome, Cr. 367/5; Syd. 757	RM 281
83	Calpurnius Piso 67 v.Chr.	denarius	Rome, Cr. 408/1; Syd. 850	RM 283
84	Cnaeus Domitius Ahenobarbus 42 v.Chr.	denarius	Reizend, Cr. 519/2; Syd. 1177	RM 284
85	Manius Fonteius 85 v.Chr.	denarius	Rome, Cr. 353/2; Syd. 726a	RM 280
86	Augustus (27 v.Chr.- 14 n.Chr.) 5 v.Chr.	quadrans	Rome, RIC (2) 449; RIC 211	RM 285+ ?
87	Augustus 8-14 n.Chr.	as	Lugdunum, RIC (2) 233; RIC 364	RM 287a
88	Augustus 8-14 n.Chr.	as	Lugdunum, RIC (2) 237 e.v.; RIC (1) 368	RM 304aa (?)
89	Augustus 7 v.Chr.	as	Rome, RIC (2) 427; RIC 186, Muntmeester P. Lurius Agrippa	RM 287b
90	Augustus 7 v.Chr.	as	Rome, RIC (2) 428; RIC 187, Muntmeester P. Lurius Agrippa	RM 287d
91	Augustus 16- 6 v.Chr.	as	Rome, RIC (2) 428; RIC 187, Muntmeester-type, 3 kloppen: CAR en 2 andere (vz.)	RM 285*
92	Augustus	as (?)	-	-
93	Augustus	as (?)	-	-
94	Augustus 14 v.Chr.- 14 n.Chr.	sestertius	Rome	RM 289 (?)
95	Augustus 2 v.Chr. - 4 n.Chr.	denarius	Lugdunum, RIC (2) 207/208/ 210; RIC 350	RM 288 (?)
96	Augustus 2 v.Chr. - 4 n.Chr.	denarius	Lugdunum, RIC (2) 207/208/ 210; RIC 350	-
97	Augustus	denarius	-	-
98	Tiberius (14-37) 22-23	sestertius	Rome, RIC (2) 42, voor Drusus	-
99	Tiberius 22-30	as	Rome, RIC (I ²), <i>Providentia</i> as (Divus Augustus)	RM 287f
100	Caligula 40-41	sestertius	Rome, RIC (2) 51; RIC (1) 37	RM 292a
101	Caligula 37-41	dupondius	-	RM 293b
102	Caligula	dupondius	RIC (2) 34/42/49; RIC 43, vz.: klop?	RM 290

103	Caligula, Divus Augustus	dupondius brons	Rome, RIC (2) 56; RIC 8 (p. 96)	RM 287
104	Caligula, Divus Augustus (?)	dupondius/as	Rome	RM 292c (?)
105	Caligula (37-41) 37-38	as	Rome, RIC (2) 35; RIC 44, vz.: klop?	RM 291
106	Caligula 37-38	as	Rome, RIC (2) 35; RIC 44, vz.: klop?	RM 291a
107	Caligula 37-38	as	Rome, RIC (2) 35; RIC 44	RM 291b
108	Caligula 37-38	as	Rome, RIC (2) 38/47/54; RIC 30-32	RM 292d
109	Caligula 37-38	as	Rome, RIC (2) 38; RIC 30, vz.: klop?	RM 292
110	Caligula	as	Rome	ROB?
111	Caligula	as	Rome	RM 292° (?)
112	Claudius (41-54) 46-47	denarius	Rome, RIC (2) 34; RIC 9	RM 293 (?)
113	Claudius	sestertius	Rome, RIC (2) 99 / 115; RIC 64	RM 297f
114	Claudius 41-50	as	Rome, RIC (2) 100; RIC 66	RM 293°
115	Claudius 41-50	as	Rome, RIC (2) 100; RIC 66	RM 293g
116	Claudius	as	-	RM 293i
117	Claudius	as	Rome, klop: (..)CN(..)	-
118	Claudius	as	-	RM 287c
119	Claudius	as	Rome	ROB?
120	Nero (54-68)	denarius	vz.: [IMP] NERO [CAESAR] AVG[VSTVS] kz.: JUPPITER...	-
121	Nero ± 64	sestertius	Rome, RIC (2) 143; RIC 148	RM 294a
122	Nero 66	sestertius b	Lugdunum, RIC (2) 516/517; RIC 216	RM 294b
123	Nero 64-68	dupondius	RIC (2) 112 e.v.; RIC p. 164 (vgl.), Securitas-type (?)	RM 294c
124	Nero 65	as	Rome, RIC (2) 312 e.v.; RIC p. 166-167 (vgl.)	RM 294d
125	Nero 65	as	Rome, RIC (2) 312 e.v.; RIC p. 166-167 (vgl.)	RM 294j (?)
126	Nero 64-68	as	Rome/ Lugdunum	RM 294g (?)
127	Nero 65	semis	Lugdunum, RIC (2) 479 e.v.; RIC 239 (vgl.)	RM 293h
128	Galba (68-69)	sestertius		RM 295
129	Otho (68-69)	denarius	Rome, RIC (2) 8/10/12; RIC 12	RM 296 (?)
130	Vespasianus (69-79) 75	denarius	Rome, RIC 90	RM 297d
131	Vespasianus 74	denarius	Rome, RIC 75	RM 297c
132	Vespasianus	denarius	Rome/ Lugdunum	RM 297
133	Vespasianus 69-71	denarius	Rome, RIC 4	RM 298a
134	Vespasianus 71	sestertius	-	RM 297°
135	Vespasianus 77-78	as	-	RM 297aa
136	Vespasianus 77-78	as	-	RM 297g
137	Vespasianus 77-78	as	-	RM 297u
138	Vespasianus 77-78	as	-	RM 298
139	Vespasianus 77-79	as	-	RM 298b
140	Vespasianus 73-79	as	-	RM 297s
141	Vespasianus 71-79	as	-	RM 297i
142	Vespasianus 77-79	as	-	RM 297j
143	Vespasianus 77-78	as	-	RM 297k
144	Vespasianus 71	as	-	RM 297l
145	Vespasianus 71	as	-	RM 297o
146	Vespasianus	as	-	RM 297q
147	Vespasianus 72/73-77/78	as	-	RM 297v
148	Vespasianus 77-78	as/ dupondius	-	RM 297n
149	Vespasianus 77-78	dupondius	-	RM 297r
150	Vespasianus 77-78	dupondius	-	RM 297p
151	Vespasianus 71-78	dupondius	-	RM 297z

152	Vespasianus 73-78	dupondius	-	RM 299i
153	Titus (79-81)	denarius	vz.:(IMP. CAESAR. VESPA)SIANUS(AVG.) kz.: T. CAES. (AVG. F. COS.)...	-
154	Titus	sestertius	-	RM 297x
155	Domitianus (81-96) 90-91	denarius	Rome, RIC 155	RM 299
156	Domitianus	denarius	-	RM 299a
157	Domitianus	sestertius	-	RM 299b
158	Domitianus 85-96	sestertius	-	RM 299c
159	Domitianus 90-91	sestertius	-	RM 299d
160	Domitianus 85	sestertius	Rome, RIC 279a	RM 299°
161	Domitianus 85-91	sestertius	-	RM 299m
162	Domitianus 85-91	sestertius	-	RM 299n
163	Domitianus	sestertius	-	RM 289b
164	Domitianus	sestertius	-	RM 289d
165	Domitianus	dupondius	-	RM 299o
166	Domitianus 90-91	dupondius	Rome, RIC 393 (vgl.)	RM 299p
167	Domitianus 85-91	dupondius		RM 299l
168	Domitianus 85-91	dupondius brons (/zilver)	Barbaarse imitatie, kz.: staande Minerva-type, verzilverd?	RM 299r
169	Domitianus 82	as	-	RM 299f
170	Domitianus 90-96	as	-	RM 299g
171	Domitianus 85-91	as	Rome, RIC 340	RM 299j
172	Domitianus 85-91	as	-	RM 299k
173	Flavisch(69-96)	dupondius	-	RM 297w
174	Flavisch	dupondius	-	RM 297y
175	Flavisch	as/ dupondius	-	RM 297m
176	Flavisch	as	-	RM 297h
177	Flavisch	as	-	RM 331m
178	Flavisch (Vespasianus-Titus) 69-81	as	-	RM 331l
179	Nerva (96-98) 97	denarius	Rome, geplateerd, RIC 13 (vz.) en 24 (kz.)	RM 300b(?)
180	Nerva 97	denarius	Rome, RIC 28	RM 300
181	Nerva	denarius	-	-
182	Nerva	denarius	-	-
183	Nerva	brons	vz.: IMP. NERVA. CAES. AVG... kz.: CONCORDIA EXERCITVVM (ineengesloten handen)	-
184	Nerva	sestertius	[IMP NERVA] CAES AVC [-....., Kz: staande personificatie (Fortuna met cornucopiae?)	RM 294
185	Trajanus (98-117) 101-102	denarius	Rome, RIC 59	RM 300a
186	Trajanus 98-99	denarius	Rome, RIC 11	RM 301
187	Trajanus 103-111	denarius	Rome, RIC 147	RM 301b
188	Trajanus 103-111	denarius	Rome, RIC 220	RM 301c
189	Trajanus 114-117	denarius	Rome, RIC 318	RM 301d
190	Trajanus 114-117	sestertius	-	RM 301g
191	Trajanus 103-111	sestertius	Rome, RIC 459	RM 301h
192	Trajanus 112-114	sestertius	Rome, RIC 610	RM 301i
193	Trajanus 106-117	sestertius	-	RM 301j
194	Trajanus 98-104	sestertius	-	RM 306°
195	Trajanus	sestertius	-	RM 302d
196	Trajanus 101-102	dupondius	zittende Abundantia	RM 301n
197	Trajanus 98-102	dupondius	zittende Abundantia	RM 301o

198	Trajanus 101-102	dupondius	-	RM 301q
199	Trajanus 98-102	dupondius	-	RM 301t
200	Trajanus 114-117	dupondius	Rome, RIC 664 e.v.	RM 301w
201	Trajanus	dupondius	-	RM 301x
202	Trajanus 101-102	as	Rome, RIC 434	RM 301p
203	Trajanus 98-99	as	Rome, RIC 395	RM 301u
204	Trajanus 98-103	as	-	RM 301s
205	Trajanus 104-117	as	-	RM 301v
206	Trajanus 98-102	as	-	RM 297t
207	Trajanus?	as?	-	RM 302q
208	Trajanus?	sestertius	-	RM 302d
209	Trajanus?	sestertius b	-	RM 331c
210	Trajanus/Hadrianus (98-138)	as	-	RM 302x
211	Hadrianus (117-138) 119-122	denarius	Rome, RIC 118	RM 302?
212	Hadrianus 134-138	denarius	Rome, RIC 282	RM 302(?)
213	Hadrianus 119-122	denarius	Rome, RIC 80	RM 302?
214	Hadrianus 117	denarius	Rome, RIC 26	RM 302c?
215	Hadrianus	denarius	-	ROB?
216	Hadrianus 119-122	denarius	Rome,	RM 301a?
217	Hadrianus 134-138	denarius	barbaarse imitatie	RM 302a?
218	Hadrianus 134-138	sestertius	-	RM 302 ^e
219	Hadrianus	sestertius	-	RM 302g
220	Hadrianus	sestertius	-	RM 302h
221	Hadrianus	sestertius	-	RM 289c
222	Hadrianus 121-122	sestertius	-	RM 289 ^e
223	Hadrianus 134-138	sestertius	Rome, RIC 743	RM 301f
224	Hadrianus 119-128	dupondius	-	RM 302i
225	Hadrianus 119-121	dupondius	-	RM 302u
226	Hadrianus 125-128	as	Rome, RIC 678	RM 302j
227	Hadrianus 125-128	as	Rome, RIC 678	RM 302m
228	Hadrianus 134-138	as	-	RM 302t
229	Hadrianus 125-128	as	Rome, RIC 678	RM 302v
230	Hadrianus	as	-	RM 302w
231	Hadrianus	as	Rome, BMC 1900/1902	RM 302*
232	Hadrianus 137	as/ dupondius	Rome, RIC 1074	RM 303
233	Hadrianus 119-138	as/ dupondius	-	RM 302k
234	Antoninus Pius (138-161) 149-150	denarius	Rome, RIC 188	RM 304
235	Antoninus Pius 148-149	denarius	Rome, RIC 176 (vgl.)	RM 304g?
236	Antoninus Pius 148-149	denarius	Rome, RIC 177 (vgl.)	RM 304d?
237	Antoninus Pius 156-157	denarius	Rome, RIC 262	RM 304c?
238	Antoninus Pius 156-160	denarius	Rome, RIC 297	RM 304b?
239	Antoninus Pius 140	denarius	Rome, RIC p.78	RM 306c
240	Antoninus Pius 158-159	denarius	Rome, RIC 480d	RM 306b
241	(Diva) Faustina I († 141)	denarius	Rome, RIC 358	RM 305 (?)
242	(Diva) Faustina I	denarius	Rome, RIC 360	RM 305b (?)
243	(Diva) Faustina I	denarius	Rome, RIC 382b	RM 305a
244	Faustina I 138-145	denarius	Rome	particuliere collectie
245	Antoninus Pius 158-159	sestertius	Rome, RIC 1002	RM 304h

246	Antoninus Pius	sestertius	-	RM 304i
247	Antoninus Pius 148-149	sestertius	-	RM 304f*
248	Antoninus Pius 156-157	sestertius	-	RM 304j
249	Antoninus Pius 143-144	sestertius	-	RM 304k
250	Antoninus Pius 153-154	sestertius	-	RM 304n
251	Antoninus Pius 153-154	sestertius	Rome, RIC 1314	RM 304m
252	Faustina I 141-145	sestertius	Rome, RIC 1105	RM 305c
253	Antoninus Pius 140-144	dupondius	Rome, RIC 658 (vgl.)	RM 304r
254	Antoninus Pius 158-159	dupondius	Rome, RIC 1018 e.v.	RM 304s
255	Antoninus Pius 158-160	as/ dupondius	Rome, RIC 1350	RM 304o
256	Antoninus Pius (Caesar) 138	as	Rome, RIC 1091	RM 304p?
257	Antoninus Pius 140-161	as	-	RM 304q
258	Antoninus Pius 158-159	as	Rome, RIC 1026 e.v. (?)	RM 304x
259	Antoninus Pius 140-144	as	Rome, RIC 679 (vgl.)	RM 306n
260	Antoninus Pius 145-161	as	Rome, RIC 827a	RM 304aa
261	Faustina	as (/dupondius)	Rome, RIC 1159(?)	RM 305j
262	Faustina I 141-146	as/ dupondius	Rome, RIC 1170	RM 305f
263	Faustina I 138-141	as/ dupondius	Rome, RIC 1171	RM 305h
264	Faustina	as/ dupondius	-	-
265	Marcus Aurelius (caesar?) 140-161/180	as/ dupondius	-	RM 304u
266	Marcus Aurelius (161- 180) 166-167	denarius	Rome, RIC 170	RM 304f
267	Marcus Aurelius	denarius	-	-
268	Marcus Aurelius	denarius	-	-
269	Marcus Aurelius	denarius	-	-
270	Marcus Aurelius	denarius	-	-
271	Marcus Aurelius (163- 164)	denarius	-	RM 309
272	Marcus Aurelius (164- 169)	denarius	Rome, RIC 791	RM 308
273	Faustina II († 175) tot 175	denarius	-	RM 307
274	Faustina II († 175) 176- 180	denarius	kz.: pauw, CO[NSECR]ATIO	RM 307a
275	Faustina II († 175)	denarius	kz.: V(ENUS) AUG staand vrouwlijk figuur, met speer in rechterhand, appel in linkerhand	-
276	Marcus Aurelius 173- 174	sestertius		RM 306f
277	Marcus Aurelius 163- 164	sestertius	Rome, RIC 861 (vgl.)	RM 306h
278	Marcus Aurelius 163- 164	sestertius	Rome, RIC 861 ev. (?)	RM 306m
279	Marcus Aurelius 172- 173	sestertius	Rome, RIC 1516	RM 309a
280	Faustina II († 175) 145- 161	sestertius	Rome, RIC 1367	RM 305 ^e
281	Faustina II († 175) 161- 175	sestertius	Rome, RIC 1688	RM 307b
282	Faustina II († 175) 156- 175	sestertius	Rome, RIC 1689	RM 307c

283	Marcus Aurelius 161	dupondius	Rome, RIC 799	RM 306k
284	Marcus Aurelius 166	dupondius	Rome, RIC 937	RM 306i
285	Marcus Aurelius 166	dupondius	Rome, RIC 1102	RM 304y
286	Marcus Aurelius 175	dupondius	-	RM 299h
287	Marcus Aurelius ?	as	-	RM 306o
288	Faustina II († 175) 161-175	as	Rome, RIC 1639	RM 307°
289	Faustina II († 175) 161-175	as	Rome, RIC 1639	RM 307f
290	Commodus (180-192) 183-184	denarius	Rome, RIC 71, doorboord	RM?
291	Commodus 184-185	as	Rome, RIC 459a	RM 304v
292	Commodus 190	as	Rome, RIC 574/575	RM?
293	Commodus 181-182	dupondius	Rome, RIC 336	RM 309b
294	Commodus	brons	kz.: LIBERTAS	-
295	Clodius Albinus (193-197) 193-194	sestertius	Rome, RIC 62	RM 310
296	Septimius Severus (193-211) 198-200	denarius	Rome, RIC 138 (Vgl.)	RM 311
297	Septimius Severus 193	denarius	Rome, RIC p. 138 II 2 (vgl.)	RM 311b
298	Septimius Severus 195	denarius	Rome, RIC 60	RM 311c
299	Septimius Severus 193	denarius	Rome, RIC p. 138 II 2	RM 311d
300	Septimius Severus 195	sestertius	Rome, RIC 687/688, doorboord (groot central gat)	RM 306g
301	Septimius Severus 193-196	sestertius	Rome, RIC 842	RM 312
302	Caracalla (211-217)	denarius	Rome, RIC 11	RM?
303	Elagabalus (218-222)	denarius	Rome, RIC 88	RM 314b
304	Elagabalus	denarius	Rome, RIC 130	RM 314h
305	Elagabalus	denarius	-	-
306	Elagabalus	denarius	Rome, RIC 238	RM 312*
307	Elagabalus	denarius	Rome, RIC 268 (Vgl.)	RM 315a
308	Alexander Severus (222-235) 228-232	denarius	Rome, RIC 205	RM 314
309	Alexander Severus 222-228	denarius	Rome, RIC 133	RM 314d
310	Alexander Severus 227	denarius	Rome, RIC 70	RM 314a
311	Alexander Severus 221	denarius	Rome, RIC 48	RM 314g
312	Alexander Severus	denarius	-	RM 314i
313	Alexander Severus 222-228	denarius	Rome, RIC 176, geplaatd	RM 314j
314	Alexander Severus 222-229	denarius	-	RM 314k
315	Alexander Severus 222-228	denarius	Rome, RIC 139, staande Fides l. met 2 signa	RM 314°?
316	Alexander Severus	denarius	Rome, RIC 358	RM 315?
317	Alexander Severus	denarius	-	-
318	Alexander Severus	denarius	-	-
319	Victorinus (269-271) 268-270	antoninianus	Gallia	RM 316b
320	Victorinus (268-270)	antoninianus	Gallia	RM 316
321	Tetricus I (271- 274)	antoninianus	barbaarse imitatie	RM 317c
322	Tetricus I	antoninianus	Gallia/barbaars(?)	RM 317
323	Tetricus I	antoninianus	-	RM 317a
324	Tetricus I	antoninianus	barbaarse imitatie	RM 317d
325	Tetricus I	antoninianus	-	RM 317°

326	Aurelianus (270-275)	antoninianus	Lugdunum, SEVERINA. AUG. Kz.: (CONCORD)IA MILITUM	RM 319
327	Probus (276-282)	antoninianus	IMP. C. M. AUR. PROBUS. AUG. Kz.: LAETITIA AUGUSTI	-
328	Maximinus II Daia (310-313)	brons	-	-
329	Constantijn de Grote (306-337) 321-322	follis	Trier, Voetter 253	RM 324
330	Constantijn de Grote 330-341	brons	Barbaarse imitatie, HK 52 (vgl.), Constantinopolis-type	RM?
331	Constantijn de Grote	brons	-	-
332	Constantijn de Grote (Constans?) (330-335)	follis	HK 227 (vgl.)	RM 324b
333	Constantius II (337-361)	follis	-	RM 326
334	Valens (364-378)	as III	Securitas Reipublicae-type	RM 328
335	Valens	as III		RM 327i
336	Gratianus (367-383)	as III	Lugdunum, Gloria Romanorum -type	RM 327 ^e
337	Gratianus	as III	Lugdunum, Gloria Romanorum -type	RM 329
338	Gratianus 378-383	as IV	Lugdunum, RIC 30a, Gloria Romanorum-type	RM 329a
339	Magnus Maximus (383-388)	as II	Arles (SCON), RIC 26a (2)	RM S.i.27
340	Magnus Maximus	as IV	victoria auggg - type	RM 322
341	Magnus Maximus	as IV	victoria auggg - type	RM 330a
342	Magnus Maximus (Valentianus II) (383-388)	as IV	-	RM 324f
343	Theodosius I (379-395)	as IV	CK 1097 (vgl.)	RM 327f
344	Arcadius (388-408)	as IV	victoria auggg - type	RM 327a
345	2 ^{de} helft 4 ^{de} eeuw (348-402)	as III/IV	-	RM 323
346	2 ^{de} helft 4 ^{de} eeuw (348-402)	as III/IV	-	RM 327h
347	2 ^{de} helft 4 ^{de} eeuw (364-402)	as III/IV	-	RM 327c
348	late 4 ^{de} eeuw (383-402)	as IV	Salus Reipublicae-type	RM 327
349	late 4 ^{de} eeuw (383-402)	as IV	Salus Reipublicae-type	RM 327b
350	late 4 ^{de} eeuw (383-402)	as IV	Salus Reipublicae-type	RM 324e(?)
351	late 4 ^{de} eeuw (383-402)	as IV	Salus Reipublicae-type	RM 324d
352	late 4 ^{de} eeuw (383-402)	as IV	Salus Reipublicae-type	RM 316a/327k?
353	late 4 ^{de} eeuw (383-402)	as IV	Salus Reipublicae-type	RM 327g
354	late 4 ^{de} eeuw (383-402)	as IV	Salus Reipublicae-type	RM 325a
355	late 4 ^{de} eeuw (383-402)	as IV	Salus Reipublicae-type	RM 330
356	late 4 ^{de} eeuw (383-402)	as IV	-	RM 318
357	late 4 ^{de} eeuw (383-402)	as IV	-	RM 324a
358	late 4 ^{de} eeuw (383-402)	as IV	-	RM 325
359	1 ^{ste} eeus (20 v.chr.-100 n.Chr.)	as/brons	Rome/ Lugdunum, totaal versleten	RM (?)
360	1 ^{ste} eeus (20 v.chr.-100 n.Chr.)	as/brons	Rome/ Lugdunum, totaal versleten	RM (?)
361	1 ^{ste} eeus (20 v.chr.-100 n.Chr.)	as/brons	Rome/ Lugdunum, totaal versleten	RM (?)
362	1 ^{ste} -2 ^{de} eeuw (20 v.Chr.-192 n.Chr.)	as/brons	Rome/ Lugdunum, totaal versleten	RM (?)
363	1 ^{ste} -2 ^{de} eeuw	as/brons	Rome/ Lugdunum, totaal versleten	RM (?)
364	1 ^{ste} -2 ^{de} eeuw	as/brons	Rome/ Lugdunum, totaal versleten	RM (?)
365	2 ^{de} eeuw (98-192)	denarius	Rome, totaal versleten	RM (?)

FIBULAE

Nr.	type	materiaal	datering	Literatuur	inv.nr.
1.366	knikfibula; Haalebos B, Almgren 20	brons	0-70	Leemans 1842, 125, pl.XVII, 226; Haalebos 1986, 33	RM 235 (?)
367	draadfibula, Almgren 15	brons	75-150	-	RM 236
368	dubbelsymmetrische emailfibula, Riha 7.16	brons, email, glas	100-200	-	RM 231
369	dubbelsymmetrische emailfibula, Riha 7.16	brons, glas (email)	50-200	Leemans 1842, 126, n. 237, pl. XVIII.237	RM?
370	haakfibula, Haalebos A	zilver	1-50	Haalebos 1986, 25	RM 245
371	haakfibula, Haalebos A	brons	1-50	Haalebos 1986, 25	RM 240
372	haakfibula, Haalebos A	brons	1-50	Haalebos 1986, 25	RM 246
373	kniefibula, Haalebos A of B	brons	125-250	Haalebos 1986,58, fig.19; 9	RM 234
374	sterk geprofileerde fibula, Almgren 69 variant	brons	70-200	Haalebos 1986, 42-43, fig.16; 3	RM?
375	fibula	brons	-	-	RM 230
376	fibula	brons	-	-	RM 232
377	fibula	brons	-	-	RM 233
378	fibula	brons	-	-	RM 243
379	fibula	brons(?)	-	-	RM 237
380	fibula	brons(?)	-	-	RM 238
381	fibula	brons(?)	-	-	RM 241
382	fibula	brons(?)	-	-	RM 244
383	fibula	brons(?)	-	-	RM 247
384	fibula	brons(?)	-	-	RM 248
385	fibula	brons(?)	-	-	RM 249

METAALVONDSTEN

Nr.	object	materiaal	Afmeting	beschrijving	Literatuur	Inv.nr.
1.386	ring	brons	d: 2	Bronzen vingerring, bijbehorend steentje ontbreekt	Leemans 1842, 241	RM 229
387	ring	zilver	d: 1,8-1,9	zilveren ring met ovaal goud schild met waarop afgebeeld: 2 gevleugelde figuren (Eros en Psyche?) elkaar omhelzend. 2 ^{de} eeuw.	Leemans, 242	RM 251
388	naald	brons	-	fragment van een bronzen naald, met fraai bewerkte kop	Leemans, 223	-
389	naald	brons		details onbekend	Leemans, 224	-
390	armband fragment	brons	l: 2,7	deels afgebroken en sterk verbogen armband, knop met uitsteeksel?	-	RM 261
391	zegeldoosje	brons	-	bladvormig zegeldoosje versierd met <i>phallus</i> en email. 3 gaatjes in bodem. 2 ^{de} of 3 ^{de} eeuw.	Leemans, 239; Roymans/Derks 2002, nr.10.; Holwerda 1908, nr.1189.	RM 224
392	zegeldoosje	brons	-	bronzen tweedelig zegeldoosje, in de bodem 4 (i.p.v. 3) gaatjes. 1 ^{ste} eeuw.	Leemans, 229	RM 225
393	spiegel	zilver	5,5 x 4	fragment van een vierkante zilveren spiegel. 1 ^{ste} - begin 2 ^{de} eeuw.	Leemans, 225	RM 222
394	handvat (spiegel)	brons	l: 6	bronzen balustervormige handvat/steel van een ronde handvatspiegel	-	RM 273

395	oorlepel	brons	l: 11,2	bronzen oorlepel met lange steel. Riha Var.D.	-	RM 253
396	oorlepel	brons	l: 4,2	fragment van bronzen oorlepel, gladde steel . Riha Var.D	-	RM 254
397	spatel	brons	l: 17,3	bronzen spatel met knopsonde aan de andere kant. Riha Var.A.	Leemans, 222; Holwerda 1908 E III 648	RM 252
398	beslag	brons	l: 3,2	bronzen beslag van een leren riem, met een oogje en drie gaatjes aan een scharniertje.	-	RM 264
399	beslag	brons	l: 3,5	bronzen beslagstukje aan een scharniertje	Leemans, 234	RM 265
400	heft	brons	l: 3	bronzen gedeelte van een hecht van een werktuig, voorstellende: de neus van een paard of ezel	-	RM 262
401	knop	brons	h: 1,5	doorboorde kegelvormige knop van een werktuig.	-	RM 266
402	hanger (paardentuig)	brons	h: 3, 5	bronzen eikelvormige knop met beschadigde hanger.	Leemans, 221	RM 263
403	speerpunt	ijzer	-	speerpunt. Uiteinde speerpunt is afgebroken.	Leemans, 214	-
404	ring	brons	-	ovaal lopende ring	Leemans, 230	-
405	spijker	brons	l: 2,2	bronzen spijkertje met bolle kop, punt gebogen	-	RM 268
406	spijker	brons	l: 4	bronzen spijker met fraai bewerkte ronde, platte kop	-	RM 270
407	spijker	ijzer	l: ± 9,2	spijker met ronde bol lopende kop	Leemans, 219	-
408	spijker	ijzer	-	sterk gebogen spijker met ronde platte kop	Leemans, 218	-
409	spijker	ijzer	l: ± 9	fragment van spijker met overblijfselen van dwars bovenijzer	Leemans, 217	-
410	spijker	brons	l: ± 2,7	spijkertje met ronde kop	Leemans, 220	-
411	splitpen	brons	l: 2,2	bronzen splitoogje	-	RM 271
412	bijl	ijzer	b: 12-13	ijzeren bijl, mogelijk Laat-Romeins	Leemans, 216	-
413	haakje	brons	-	bronzen s-vormig haakje	Leemans, 235	-
414	haakje	ijzer	-	wandhaakje	-	RM 278
415	haakje	ijzer	-	u-vormige haakje	-	RM 278
416	haakje/spijker	ijzer	-	-	-	RM 279a
417	dubbele haak	brons	± 3,1 x 3,5	dubbel 's-vormige' haak met bewerkte uiteinden	Leemans, 236	-
418	schalm	brons	-	haakjes, stukjes van een schalm van een kettinkje	-	RM 279
419	schalm	brons	-	-	-	RM 279aa
420	beslagstuk	brons	± 3,5 x 3,5	-	Leemans, 238	-
421	gewicht	ijzer	d: max. 4,5	rond schijfvormig ongemarkt gewicht, 0,05 kg. Versierd met concentrische cirkels	Holwerda 1908, E.II.23	RM 272
422	bijl	ijzer	b: 14	ijzeren Laat-Romeinse/ Frankische bijl	Holwerda 1908, G.III.151	RM 276
423	naald	brons	-	fragment van Wijster type haarnaald, met kegelvormige kop. Boveneind is versierd met ribbels afgewisseld met enkele blokjes met driehoekige facette. ± 400 n.Chr.	Böhme 1974, 286, 356, taf.86.8, karte 10	RM 226

VARIA

Nr.	object	materiaal	afmeting	beschrijving	Literatuur	inv.nr.
424	fragment armband	glas	-	Fragment van blauwe armband	Holwerda 1908, D.IV.124	RM (?)
425	meloenkraal	glas	-	-	-	RM211
426	geribde kom	glas	6,5	Fragment van een 1 ^{ste} eeuwse kommetje van lichtgroen glas met aan buitenzijde uitstekende ribben. type Isings 3.	Leemans, N. 212	RM213
427	kom	glas	5	Bodemfragment van een lichtgroene kom	Leemans 1842, p. 123-124	RM214
428	vaatwerk	glas	-	fragment(en) van glazen vaatwerk	Leemans 1842, p. 123-124	RM 215
429	flesje	glas	-	fragment van wand en bodem van een vierkante kan. type Isings 50.	Leemans 1842, n.213	RM 218
430	fles	glas	12	fragment van een glazen fles	Leemans 1842, p. 123-124	RM 219
431	fles	glas	4	fragment van een glazen fles	Leemans 1842, p. 123-124	RM 220
432	fles	glas	6	fragment van een fles van lichtgroen glas	Leemans 1842, p. 123-124	RM 221
433	zegelsteen	chalcedoon	d: ± 1,5	zegelsteen met daarop de jachtgodin Diana.	Leemans, N. 243	RM 5
434	zegelsteen	rode Jaspis	-	zegelsteen van rode jaspis met daarop een dansende Satyr.	Stuart 1986, 132	RM 6
435	stamper	basalt	l: ±15	fragment van een stamper van basalt	Leemans, 248	-
436	dobbelsteen	bot	1,1 x 0,9	benen dobbelsteen	Leemans, 244	-
437	schijfje	bot	-	benen schijfje, vergelijkbaar met een damsteen	Leemans, 245	-

Appendix 2. Beschrijvende catalogus van de vondsten uit Alem-De Marensche Waarden met platen (7 t/m 18).

TERRA SIGILLATA STEMPELS (ongenummerd)

Naam pottenbakker	Stempel	Productiecentrum	Datering	Collectie	Literatuur
CELSINVS	CELSINVSF	Ippenweiler	Traj.- Hadr.	MHV-GAS (?)	NBNOB 11, 1958, 134; Elzinga 1959, 117.
MOSCVS	MOSCVSF	Lavoie en Blickweiler	Hadr.	RMO (?)	-
AQVITANVS	AQUITAN	La Graufesenque	40-65	MHV-GAS (?)	NBNOB 10, 1957, 53; Elzinga 1959, 116-117.
NASSO	NASSOFEC	Lavoie, Sinzig	Traj.-Ant.	RMO (?)	-

KELTISCHE MUNTEN

- 2.1 Triquetrum munt, zilver, variant b. Gewicht 6,50 gr. Baggervondst uit 1960/1962 afkomstig uit de Marensche Waarden. Aangekocht door H.A. de Kok (antiekhandel Hardinxveld-Giessendam). Als vindplaats wordt foutief de Waal bij Rossum opgegeven. KMP 1962/140. Roymans/Van der Sanden 1977, 97; idem, 1980, 193, 239, pl.9, XVIa-1.
2. Triquetrum munt, zilver (\pm 1 karaat goudgehalte). Baggervondst uit 1960/(1962) afkomstig uit de Marensche Waarden. Aangekocht door H.A. de Kok. Als vindplaats wordt foutief de Waal bij Rossum opgegeven. Collectie onbekend.
3. VERCIO munt Nervii, brons, Scheers 145 type. Gewicht 4,45 gr. Baggervondst uit 1960/(1962) afkomstig uit de Marensche Waarden. Aangekocht door H.A. de Kok. KMP 1962/141. Roymans/Van der Sanden 1980, 193, 221, pl. 2, VIII-1
4. Triquetrum munt, brons. Baggervondst uit de jaren '50. Collectie G. Weerden (?).
5. Triquetrum munt, brons. Metaaldetectie vondst uit ca. 1986. Gevonden door J. van de Wetering (St. Oedenrode) in grindpakketten langs het baggergat in Alem-De Marensche Waarden. Collectie onbekend.
6. Triquetrum munt, brons. Metaaldetectie vondst uit ca. 1986. Gevonden door J. van de Wetering (St. Oedenrode) in grindpakketten langs het baggergat in Alem-De Marensche Waarden. Collectie onbekend.
7. Triquetrum munt, brons. Metaaldetectie vondst uit ca. 1986. Gevonden door J. van de Wetering (St. Oedenrode) in grindpakketten langs het baggergat in Alem-De Marensche Waarden. Collectie onbekend.
8. Triquetrum munt, brons. Metaaldetectie vondst uit ca. 1986. Gevonden door J. van de Wetering (St. Oedenrode) in grindpakketten langs het baggergat in Alem-De Marensche Waarden. Collectie onbekend.
9. Triquetrum munt, brons. Metaaldetectie vondst uit ca. 1986. Gevonden door J. van de Wetering (St. Oedenrode) in grindpakketten langs het baggergat in Alem-De Marensche Waarden. Collectie onbekend.
10. Triquetrum munt, brons. Metaaldetectie vondst uit ca. 1986. Gevonden door J. van de Wetering (St. Oedenrode) in grindpakketten langs het baggergat in Alem-De Marensche Waarden. Collectie onbekend.

11. Triquetrum munt, brons. Metaaldetectie vondst uit ca. 1986. Gevonden door J. van de Wetering (St. Oedenrode) in grindpakketten langs het baggergat in Alem-De Marensche Waarden. Collectie onbekend.
12. Triquetrum munt, brons. Metaaldetectie vondst uit ca. 1986. Gevonden door J. van de Wetering (St. Oedenrode) in grindpakketten langs het baggergat in Alem-De Marensche Waarden. Collectie onbekend.
13. Triquetrum munt, brons, Gewicht 4,8 gr. Metaaldetectievondst uit 09-1997 op maisakkertje naast kerk in Alem, ± 500 m. ten zuidwesten van de baggerput in de Marensche Waarden. Collectie onbekend. Info N.Roymans/Archis.
14. AVAVCIA munt, brons, Scheers 217 type, klasse II. Gewicht 3,14 gr. Baggervondst uit 1960/1962 afkomstig uit de Marensche Waarden. Aangekocht via H.A. de Kok. RMO e 1982/2.3. Roymans/Van der Sanden 1980, 193,226, pl. 3, XIV-1.
15. AVAVCIA munt, brons, Scheers 217. In 1960/1962 in de baggerpunt in Alem opgebaggerd. Vondstmelding door H.A. de Kok. Als vindplaats wordt foutief Rossum opgegeven. Collectie onbekend.

ROMEINSE MUNTEN

- 2.16. Denarius, Republiek, Rome. Slecht leesbaar (vz.: Roma; kz.: 2 steigerende paarden). In de jaren '50 tijdens baggerwerkzaamheden gevonden door M. Zandée (uitvoerder zandzuiger). Collectie P. Zandée (Heerewaarden) (voorheen collectie M. Zandée, Heerewaarden).
17. Denarius, Republiek, Rome, 122 v.Chr. Q. Minucius Rufus. Cr. 227-1/RRC 421. In ± 1960 gevonden in grind langs de baggerput. Collectie onbekend.
18. Denarius, Republiek, Rome, ± 81 v.Chr. Q. Antonius Balbus. RRC 742a. In 1960 opgebaggerd, vondstmelding (1962) door H.A. de Kok. Als vindplaats wordt foutief Rossum opgegeven. Particuliere collectie (onbekend)
19. Denarius, Republiek, Graecia, 32-31 v.Chr. Marcus Antonius. Cr. 544/13 e.v. Metaaldetectie-vondst uit 1993, gevonden door A. van den Brandt langs het baggergat. Collectie A. van den Brandt?
20. Denarius, Republiek, Graecia, 32-31 v.Chr. Marcus Antonius (LEG XII). RRC 1230. In 1960 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht via H.A. de Kok (Hardinxveld-Giessendam). Als vindplaats wordt foutief Rossum opgegeven. MHV 2.1969.2.
21. Barbaarse imitatie as, Republiek, 150-50 v.Chr. In 1962 opgebaggerd, vondstmelding door H.A. de Kok. Als vindplaats wordt foutief Rossum opgegeven. Particuliere collectie (onbekend).
22. Gehalveerde as, Republiek, Rome, 150-100 (?). In 1956-1957 opgebaggerd. Als vindplaats wordt foutief Rossum opgegeven. GMA-GAS 1957.2.133. Elzinga 1959, 124; NKNOB 10, 1957, 52-53.
23. Gehalveerde as, Republiek, Rome, 100-97 v.Chr. RRC 591. In 1956-1957 opgebaggerd. Als vindplaats wordt foutief Rossum opgegeven. GMA-GAS 1957.2.134. Elzinga 1959, 124; NKNOB 10, 1957, 52-53.
24. Gehalveerde as, Republiek, Rome, 100-97 v.Chr. RRC 591, In 1956-1957 opgebaggerd. Als vindplaats wordt foutief Rossum opgegeven. GMA-GAS 1957.2.135. Elzinga 1959, 124; NKNOB 10, 1957, 52-53.
25. Gehalveerde as (?), Republiek, Vienna, ± 40 v.Chr. RIC p.43. In 1956-1957 opgebaggerd. Als vindplaats wordt foutief Rossum opgegeven. GMA-GAS 1957.2.137. Elzinga 1959, 124; NKNOB 10, 1957, 52-53.
26. Gehalveerde as (?), Republiek (?), Rome of Vienna/Copia. Niet nader determineerbaar. Eind jaren '50 opgebaggerd. Collectie D. van Ommeren (Bussum) (voorheen: coll. S.M. van Ommeren, Elst).
27. Gehalveerde as (?), Republiek (?), Rome of Vienna/Copia. Niet nader determineerbaar. Eind jaren '50 opgebaggerd. Collectie D. van Ommeren (Bussum) (voorheen: coll. S.M. van Ommeren, Elst).
28. Gehalveerde as, Republiek (?). Niet nader determineerbaar. In 1956-1957 opgebaggerd. Als vindplaats wordt foutief Rossum opgegeven. GMA-GAS 1957.2.136. Elzinga 1959, 124-125; NKNOB 10, 1957, 52-53.
29. Gehalveerde as, Republiek of Augustus. Niet nader determineerbaar. In de jaren '50 opgebaggerd door M. Zandée (uitvoerder zandzuiger). Collectie P. Zandée (Heerewaarden) (voorheen collectie M. Zandée).

30. Gehalveerde as, Republiek of Augustus. Niet nader determineerbaar. In de jaren '50 opgebaggerd door M. Zandée (uitvoerder zandzuiger). Collectie P. Zandée (Heerewaarden) (voorheen collectie M. Zandée).
31. Denarius, Augustus, Lugdunum, 8-6 v.Chr. RIC 348. In 1960 (?) opgebaggerd, vondstmelding (1962) door H.A. de Kok. Als vindplaats wordt foutief Rossum opgegeven.
32. Gehalveerde as, Augustus, Nemausus, serie II, RIC p.44, 10 v.Chr.-10 n.Chr. In 1956-1957 opgebaggerd. Als vindplaats wordt foutief Rossum opgegeven. Elzinga 1959, 124; NKNOB 10, 1957, 52-53
33. Gehalveerde as, Augustus (?). Niet nader determineerbaar. In 1956-1957 opgebaggerd. Als vindplaats wordt foutief Rossum opgegeven. GMA-GAS-1957.2.139.Elzinga 1959, 124; NKNOB 10, 1957, 52-53
34. Gehalveerde as, Augustus, Lugdunum. Niet nader determineerbaar. In 1954 opgebaggerd, aangekocht via A.J. Sprik (antiquair, Zaltbommel). RMO k 1954/6.21. Roymans en v.d. Sanden 1980, 193, noot 116
35. Gehalveerde as (?), Augustus, Nemausus, serie I of II, RIC p.44. In 1955 opgebaggerd, aangekocht via A.J. Sprik (antiquair, Zaltbommel). RMO k 1955/12.35 (thans onvindbaar). Elzinga 1959, 125-126
36. Gehalveerde as, Augustus, Nemausus, serie niet nader te bepalen. In 1959 opgebaggerd. Geschonken door A. van Sprang. GME Ros 121 (voorheen coll. A. van Sprang). Haalebos 1976, 204, noot 20.
37. Gehalveerde as, Augustus. Niet nader determineerbaar. Opgebaggerd in Alem door M. Zandee (uitvoerder zandzuiger). Collectie P. Zandée (Heerewaarden) (voorheen collectie M. Zandée).
38. Gehalveerde as, Augustus, Lugdunum, RIC 360, klop RC, 10-3 v.Chr. In 1960 of kort daarvoor opgebaggerd. Collectie J. van de Wetering (Sliedrecht). Roymans/ Van den Sanden 1980, 193, noot 111.
39. Gehalveerde as, Augustus, Nemausus, serie niet nader te bepalen, kz.: onleesbare klop. Eind jaren '50 opgebaggerd. Collectie D. van Ommeren (Bussum) (voorheen: coll. S.M. van Ommeren, Elst).
40. As, Augustus, Rome, muntmeester-serie, M. Salvius Otho, RIC 189, vz.: klop CAESAR. 16-6 v.Chr. In 1959 opgebaggerd, geschonken door A. van Sprang. GME Ros 121 (voorheen coll. A. van Sprang). Haalebos 1976, 204, noot 20.
41. As, Augustus, Rome, muntmeester-serie, M. Maecilius Tullus, RIC 192, vz.: klop CAESAR. 16-6 v.Chr. In 1959 opgebaggerd, geschonken door A. van Sprang. GME Ros 121 (voorheen coll. A. van Sprang).
42. As, Augustus, Lugdunum, RIC 360, 10-3 v.Chr. In 1954 opgebaggerd. Aangekocht via A.J. Sprik (antiquair, Zaltbommel). RMO k 1954/6.18. Roymans/ Van der Sanden 1980, 193, noot 115.
43. As, Augustus, Lugdunum, altaar-serie I, RIC 360. 10-3 v.Chr. In 1954 opgebaggerd, aangekocht via A.J. Sprik (antiquair, Zaltbommel). RMO k 1954/6.19. Roymans/Van der Sanden 1980, 1993, noot 115.
44. As, Augustus, Lugdunum, altaar-serie I, RIC 360. 10-3 v.Chr. In 1954 opgebaggerd, aangekocht via A.J. Sprik (antiquair, Zaltbommel). RMO k 1954/6.20. Roymans/Van der Sanden 1980, 193, noot 115.
45. As, Augustus, Rome, muntmeester-serie, kz.: klop CAESAR. 16-6 v.Chr. In 1955 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht via A.J. Sprik of J. vanden Wetering. RMO k 1955/2.24.
46. As, Augustus, Lugdunum, altaar-serie I, RIC 360, vz.: klop AVG, 10-3 v.Chr. Eind jaren '50 of in 1960 opgebaggerd. Collectie J. van den Wetering (Sliedrecht). Roymans/Van der Sanden 1980, 193, noot 111.
47. As, Augustus, Lugdunum, altaar-serie I, RIC 360, 10-3 v.Chr. Eind jaren '50 of in 1960 opgebaggerd. Collectie J. van den Wetering (Sliedrecht). Roymans/Van der Sanden 1980, 193, noot 111.
48. As, Augustus, Rome, muntmeester-serie, P. Lurius Agrippa, RIC 186. 16-6 v.Chr. Eind jaren '50 of in 1960 opgebaggerd. Collectie J. van den Wetering (Sliedrecht). Roymans/Van der Sanden 1980, 193, noot 111.
49. As, Augustus, Rome, muntmeester-serie, M. Salvius Otho, RIC 190, vz.: klop IM[P] of IM[P AVG]. 16-6 v.Chr. In 1954 opgebaggerd, aangekocht via A.J. Sprik. RMO k 1954/10.8b
50. As, Augustus, Lugdunum, altaar-serie? Niet nader determineerbaar. In de jaren '50 opgebaggerd door M. Zandée (uitvoerder zandzuiger). Collectie P. Zandée (Heerewaarden) (voorheen collectie M. Zandee).
51. As, Augustus of Tiberius, Lugdunum, RIC 368-370, 10-16/17 n.Chr.. In 1953 opgebaggerd, aangekocht via A.J. Sprik (antiquair, Zaltbommel). RMO k 1953/10.25.

52. Denarius, Tiberius, Lugdunum, RIC 3/ BMC 42, 21-25 n.Chr. Rond 1960 opgebaggerd, vondstmelding (in 1962?) door H.A. de Kok (Hardinxveld-Giessendam). Als vindplaats wordt foutief Rossum opgegeven. Particuliere collectie (onbekend).
53. Barbaarse imitatie *Providentia* as, Tiberius, vgl. RIC p.95-96, 22-37, 22-37 n.Chr. In 1959 opgebaggerd, geschonken door A. van Sprang. GME Ros 121.
54. *Providentia* as, Tiberius, RIC p. 95-96, 22-37 n.Chr. In 1985 gevonden door J. van Bergen aan de rand van het baggergat. Collectie J. van Bergen (Engelen).
55. As, Tiberius, Rome, 'Divus Augustus Pater'-serie, RIC p.95,2. In 1985 gevonden door J. van Bergen aan de rand van het baggergat. Collectie J. van Bergen (Engelen).
56. Sestertius, Caligula, Rome, RIC (2) 36/ BMC 41, In 1960 door M. Zandée (uitvoerder zandzuiger) opgebaggerd. Collectie Van Bockel-Zandée (Kerkdriel) (voorheen collectie M. Zandée). NKNOB 13, 1960, 84.
57. As, Caligula, niet nader determineerbaar. In 1955 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht via A.J. Sprik of J. van den Wetering. RMO k 1955/2.22. Roymans/ Van der Sanden 1980, 193, noot 115.
58. As, Caligula, Rome, RIC (2) 58. In 1955 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht via A.J. Sprik of J. van den Wetering. RMO k 1955/2.23.
59. As, Caligula, Rome, RIC 32, Rond 1960 opgebaggerd. Collectie J. van den Wetering (Sliedrecht).
60. As, Caligula, Rome, RIC 32. In 1954 opgebaggerd, aangekocht via A.J. Sprik (antiquair, Zaltbommel). RMO k 1954/6.20.
61. As, Caligula, Rome, RIC 30, 37-38. Eind jaren '50 of in 1960 opgebaggerd. Collectie J. van den Wetering (Sliedrecht).
62. As, Caligula, Rome, RIC (2) 38/ RIC 30/ BMC 45, 37-38. In 1960 of daarvoor opgebaggerd, vondstmelding (in 1969) door H.A. de Kok. Als vindplaats wordt foutief Rossum opgegeven. Collectie H.A. de Kok. NBKNOB 1969, 47.
63. Dupondius, Caligula, Rome, cat.nr. onbekend, 37-38. In 1960 opgebaggerd. Collectie Mazurel (Heerewaarden). NKNOB 13, 1960, 132-133.
64. Dupondius, Caligula, Rome, RIC 43-F/ BMC 44. In 1960 of daarvoor opgebaggerd, in 1969 aangekocht via H.A. de Kok (Hardinxveld-Giessendam). Als vindplaats wordt foutief Rossum opgegeven. MHV 2.1969.3. NBKNOB 22, 1969, 47.
65. Barbaarse imitatie as, Claudius, RIC (2) 100, vgl. RIC 66, 41-50. In 1959 of 1960 opgebaggerd, geschonken door A. van Sprang. GME Ros 121 (voorheen coll. A. van Sprang). Haalebos 1976, noot 20.
66. Barbaarse imitatie as, Claudius, RIC (2) 100, vgl. RIC 66, 41-50. In 1959 of 1960 opgebaggerd, geschonken door A. van Sprang. GME Ros 121 (voorheen coll. A. van Sprang). Haalebos 1976, noot 20.
67. Barbaarse imitatie dupondius/as, Claudius, vz.: BMC 215 e.v., kz.: BMC 166 e.v., kloppen TIB en IMP?. In 1959 of 1960 opgebaggerd, geschonken door A. van Sprang. GME Ros 121. (voorheen coll. A. van Sprang). Haalebos 1976, noot 20.
68. Dupondius, Claudius, Rome, RIC (2) 94/110, RIC 67. In 1960 of kort daarvoor opgebaggerd. Collectie H.A. de Kok (Hardinxveld-Giessendam).
69. Dupondius/as, Nero, niet nader determineerbaar. In 1954 of vlak daarvoor opgebaggerd, aangekocht via A.J. Sprik (antiquair, Zaltbommel). RMO k 1954/5.25.
70. Denarius, Vierkeizerjaar, Gallia, RIC (2) 58, 68-69. In 1999 door M. van Malsen met metaaldetector gevonden langs (noordzijde?) Dode Maas. Collectie M. van Malsen (St.Michielsgestel).
71. As, Otho, Rome, 69, niet nader determineerbaar. In 1959 of 1960 opgebaggerd, geschonken door A. van Sprang. GME Ros 121 (voorheen coll. A. van Sprang).
72. Denarius, Vespasianus, Rome, niet nader determineerbaar. In 1950 of kort daarna opgebaggerd. Particuliere collectie (Weerden?).
73. Sestertius, Vespasianus, Rome/Lugdunum, mars-type. In 1960 of darvoor opgebaggerd. Als vindplaats wordt foutief Rossum opgegeven. Collectie H.A. de Kok (Hardinxveld-Giessendam).

74. Sestertius, Vespasianus, 71, nadere details ontbreken. In 1955 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht via A.J. Sprik (antiquair, Zaltbommel). RMO k 1955/2.21.
75. As, Vespasianus, Rome, RIC 494 (4), 71. In 1960 of daarvoor opgebaggerd. Als vindplaats wordt foutief Rossum opgegeven. Collectie H.A. de Kok (Hardinxveld-Giessendam).
76. As, Vespasianus, Rome, 71-73, nadere details ontbreken. In 1953 of kort daarvoor opgebaggerd, hoogst waarschijnlijk aangekocht via A.J. Sprik (antiquair, Zaltbommel). RMO k 1953/10.24.
77. As, Vespasianus, Rome, 77-78, nadere details ontbreken. In 1954 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht via A.J. Sprik (antiquair, Zaltbommel). RMO k 1954/6.22
78. Dupondius, Titus, Rome, RIC 222, 80-81, In 1960 of daarvoor opgebaggerd. Als vindplaats wordt foutief Rossum opgegeven. Collectie H.A. de Kok (Hardinxveld-Giessendam).
79. Sestertius, Domitianus, Rome, 92-96, nadere details ontbreken. In 1960 opgebaggerd. Collectie Mazurel (Heerewaarden). NKNOB 13, 1960, 132-133.
80. Sestertius, Domitianus, Rome, RIC 390/ BMC 443, 90-91. In 1959 of 1960 opgebaggerd, geschonken door A. van Sprang. GME Ros 121 (voorheen coll. A. van Sprang).
81. Dupondius, Domitianus, Rome, RIC 264. In 1959 of 1960 opgebaggerd, geschonken door A. van Sprang. GME Ros 121 (voorheen coll. A. van Sprang).
82. Dupondius, Domitianus, Rome, RIC 326a, 86. In 1960 of daarvoor opgebaggerd. Als vindplaats wordt foutief Rossum opgegeven. Collectie H.A. de Kok (Hardinxveld-Giessendam).
83. As, Domitianus, niet nader determineerbaar. 1959 of 1960 opgebaggerd, geschonken door A. van Sprang. GME Ros 121 (voorheen coll. A. van Sprang).
84. Quadrans, Domitianus, Rome, RIC 436. In 1960 of daarvoor opgebaggerd. Als vindplaats wordt foutief Rossum opgegeven. Collectie H.A. de Kok (Hardinxveld-Giessendam).
85. As, Nerva, Rome, RIC 77, 97. In 1960 of daarvoor opgebaggerd. Als vindplaats wordt foutief Rossum opgegeven. Collectie H.A. de Kok (Hardinxveld-Giessendam).
86. Denarius, Trajanus, Rome, 103-111, nadere details ontbreken. In 1960 opgebaggerd. Collectie Mazurel (Heerewaarden). NKNOB 13, 1960, 132-133.
87. Sestertius, Trajanus, Rome, RIC 492, 103-111. In 1960 of daarvoor opgebaggerd. Als vindplaats wordt foutief Rossum opgegeven. Collectie H.A. de Kok (Hardinxveld-Giessendam).
88. Sestertius, Trajanus, niet nader determineerbaar. In 1960 of daarvoor opgebaggerd. Als vindplaats wordt foutief Rossum opgegeven. Collectie H.A. de Kok (Hardinxveld-Giessendam).
89. Sestertius, Trajanus, Rome, 114-117, nadere details ontbreken. In 1954 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht van A.J. Sprik (antiquair, Zaltbommel). RMO k 1954/5.23.
90. Sestertius, Trajanus, Rome, niet nader determineerbaar. In 1954 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht van A.J. Sprik (antiquair, Zaltbommel). RMO k 1954/10.8c.
91. Dupondius, Trajanus, Rome, nadere details ontbreken. In 1960 of daarvoor opgebaggerd, aangekocht van H.A. de Kok (Hardinxveld-Giessendam). Als vindplaats wordt foutief Rossum opgegeven. MHV 2.1969.4. NBKNOB 22, 1969, 47.
92. Dupondius, Trajanus, Rome, RIC 398/ BMC 719, 98-99. In 1960 of daarvoor opgebaggerd. Als vindplaats wordt foutief Rossum opgegeven. Particuliere collectie (onbekend).
93. Dupondius, Trajanus, Rome, niet nader determineerbaar. In 1955 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht van A.J. Sprik. RMO k 1955/2.25.
94. As, Trajanus, Rome, RIC 434/ Coh. 640, 101-102. In de jaren '50 opgebaggerd?. Collectie v.d. Oord.
95. As, Hadrianus, Rome, niet nader determineerbaar. Vinder en melder: dhr. Van Boxtel (Metaaldetectievondst?). Collectie Van Boxtel.
96. As, Hadrianus, Rome, RIC 678, 125-128. In 1960 of daarvoor opgebaggerd, vondstmelding door H.A. de Kok (Hardinxveld-Giessendam). Als vindplaats wordt foutief Rossum opgegeven. Collectie H.A. de Kok.

97. Sestertius, Hadrianus, Rome, RIC 611b, 121-122. In 1960 of daarvoor opgebaggerd, vondstmelding door H.A. de Kok (Hardinxveld-Giessendam). Als vindplaats wordt foutief Rossum opgegeven. Collectie H.A. de Kok.
98. Sestertius, Hadrianus, Rome, RIC 592c, 134-138. In 1960 of kort daarvoor opgebaggerd. Collectie anoniem (voorheen coll. S.M. van Ommeren, Elst).
99. Sestertius, Hadrianus, Rome, RIC 761/ BMC 1515-1519, 134-138. In 1960 of daarvoor opgebaggerd, aangekocht van H.A. de Kok (Hardinxveld-Giessendam). Als vindplaats wordt foutief Rossum opgegeven. MHV 2.1969.6. NBKNOB 22, 1969, 47.
100. Sestertius, Hadrianus, Rome, 134-138, nadere details ontbreken. In 1953 of kort daarvoor opgebaggerd, hoogst waarschijnlijk aangekocht van A.J. Sprik (antiquair, Zaltbommel). RMO k 1953/10.30.
101. Sestertius, Hadrianus, Rome, 134-138, nadere details ontbreken. In 1954 of kort daarvoor opgebaggerd, hoogst waarschijnlijk aangekocht van A.J. Sprik (antiquair, Zaltbommel). RMO k 1954/6.25.
102. Sestertius, Hadrianus, Rome, 118, nadere details ontbreken. In 1955 of kort daarvoor opgebaggerd, hoogst waarschijnlijk aangekocht van A.J. Sprik (antiquair, Zaltbommel). RMO k 1955/2.22 (?).
103. Sestertius, Hadrianus, Rome, niet nader determineerbaar. In 1954 of kort daarvoor opgebaggerd, hoogst waarschijnlijk aangekocht van A.J. Sprik (antiquair, Zaltbommel). RMO k 1955/2.23.
104. Dupondius, Hadrianus, Rome, niet nader determineerbaar. In 1960 of daarvoor opgebaggerd, aangekocht van H.A. de Kok (Hardinxveld-Giessendam). Als vindplaats wordt foutief Rossum opgegeven. MHV 2.1969.5. NBKNOB 22, 1969, 47.
105. Dupondius, Hadrianus, Rome, 125, nadere details ontbreken. In 1960 of kort daarvoor opgebaggerd, in 1969 gemeld door H.A. de Kok (Hardinxveld-Giessendam). Als vindplaats wordt foutief Rossum opgegeven. Collectie H.A. de Kok.
106. Dupondius/as, Hadrianus, Rome, RIC 729c, 132-134. In 1960 of daarvoor opgebaggerd, vondstmelding door H.A. de Kok (Hardinxveld-Giessendam). Als vindplaats wordt foutief Rossum opgegeven. Collectie H.A. de Kok.
107. Dupondius/as, Hadrianus, Rome, RIC 809, 134-138. In 1960 of daarvoor opgebaggerd, vondstmelding (in 1962) door H.A. de Kok (Hardinxveld-Giessendam). Als vindplaats wordt foutief Rossum opgegeven. Collectie H.A. de Kok.
108. Dupondius, Hadrianus, niet nader determineerbaar. In 1960 of daarvoor opgebaggerd, vondstmelding (in 1962) door H.A. de Kok (Hardinxveld-Giessendam). Als vindplaats wordt foutief Rossum opgegeven. Collectie H.A. de Kok.
109. Denarius, Antoninus Pius (Faustina I), Rome, RIC 394a, 141-145. Metaaldetectievondst (?) uit 1984, vinder: dhr. Verhagen (Empel), melder: H.J.W. Verwers. Collectie Verhagen (Empel).
110. Denarius, Antoninus Pius, Rome, RIC 127, 145-161. In 1959 of kort daarvoor gevonden tijdens graaf- of baggerwerkzaamheden bij baggerput Rossum-De Waarden (behorend tot Alem-De Marensche Waarden). Particuliere collectie (onbekend).
111. Sestertius, Antoninus Pius, Rome, RIC 778, 145-161. In 1960 of kort daarvoor opgebaggerd. Collectie D. van Ommeren (Bussum) (voorheen coll. S.M. van Ommeren, Elst).
112. Sestertius, Antoninus Pius, Rome, niet nader determineerbaar. In 1960 of daarvoor opgebaggerd, aangekocht van H.A. de Kok (Hardinxveld-Giessendam). Als vindplaats wordt foutief Rossum opgegeven. MHV 2.1969.10. NBKNOB 22, 1969, 47.
113. Sestertius, Antoninus Pius, Rome, niet nader determineerbaar. In 1960 of daarvoor opgebaggerd, aangekocht van H.A. de Kok (Hardinxveld-Giessendam). Als vindplaats wordt foutief Rossum opgegeven. MHV 2.1969.9. NBKNOB 22, 1969, 47.
114. Sestertius, Antoninus Pius, Rome, RIC 981, 157-158. In 1960 of daarvoor opgebaggerd, vondstmelding (in 1962) door H.A. de Kok (Hardinxveld-Giessendam). Als vindplaats wordt foutief Rossum opgegeven. Collectie H.A. de Kok.

115. Sestertius, Antoninus Pius, Rome, RIC 1281a/ BMC 1851, 148-149. In 1960 of daarvoor opgebaggerd, vondstmelding (in 1962) door H.A. de Kok (Hardinxveld-Giessendam). Als vindplaats wordt foutief Rossum opgegeven. Collectie H.A. de Kok.
116. Dupondius, Antoninus Pius, Rome, RIC 668, 140-144. In 1960 of daarvoor opgebaggerd, vondstmelding (in 1962) door H.A. de Kok (Hardinxveld-Giessendam). Als vindplaats wordt foutief Rossum opgegeven. Collectie H.A. de Kok.
117. Dupondius, Antoninus Pius, Rome, RIC 930, 154-155. In 1960 of daarvoor opgebaggerd, vondstmelding (in 1962) door H.A. de Kok (Hardinxveld-Giessendam). Als vindplaats wordt foutief Rossum opgegeven. Collectie H.A. de Kok.
118. Dupondius, Antoninus Pius, Rome, RIC 1048, 160-161. In 1960 of daarvoor opgebaggerd, vondstmelding (in 1962) door H.A. de Kok (Hardinxveld-Giessendam). Als vindplaats wordt foutief Rossum opgegeven. Collectie H.A. de Kok.
119. Dupondius/as, Antoninus Pius, Rome, niet nader determineerbaar. In 1960 of daarvoor opgebaggerd, aangekocht van H.A. de Kok (Hardinxveld-Giessendam). Als vindplaats wordt foutief Rossum opgegeven. MHV 2.1969.7. NBKNOB 22, 1969, 47.
120. Dupondius/as, Antoninus Pius, Rome, niet nader determineerbaar. In 1960 of daarvoor opgebaggerd, aangekocht van H.A. de Kok (Hardinxveld-Giessendam). Als vindplaats wordt foutief Rossum opgegeven. MHV 2.1969.8. NBKNOB 22, 1969, 47.
121. Sestertius, Marcus Aurelius, Rome, RIC 979, 169-170. In 1960 of daarvoor opgebaggerd. Collectie D. van Ommeren (Bussum) (voorheen coll. S.M. van Ommeren, Elst).
122. Sestertius, Marcus Aurelius, Rome, 166, nadere details ontbreken. In 1955 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht via A.J. Sprik (antiquair, Zaltbommel). RMO k 1955/2.20
123. Sestertius, Marcus Aurelius (Faustina II), Rome, niet nader determineerbaar. In 1954 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht via A.J. Sprik (antiquair, Zaltbommel). RMO k 1954/6.27.
124. Dupondius, Marcus Aurelius 168-160, nadere details ontbreken. In de jaren '50 opgebaggerd door M. Zandée (uitvoerder zandzuiger). Collectie Van Bockel-Zandée (Kerkdriel) (voorheen coll. M. Zandée)
125. Denarius, Marcus Aurelius/Lucius Verus, Rome, niet nader determineerbaar. In 1954 of vlak daarvoor opgebaggerd, aangekocht van A.J. Sprik (antiquair, Zaltbommel). RMO k 1954/6.26.
126. Quadrans, anoniem, Rome, ± 81-161, niet nader determineerbaar, In 1960 of daarvoor opgebaggerd, aangekocht van H.A. de Kok (Hardinxveld-Giessendam). Als vindplaats wordt foutief Rossum opgegeven. MHV 2.1969.11. NBKNOB 22, 1969, 47.
127. Denarius, Commodus (Crispina), Rome, 180-185, niet nader determineerbaar. In 1950 of kort daarna opgebaggerd. Particuliere collectie (Weerden?).
128. Sestertius, Commodus, Rome, RIC 579, 190-191. In 1960 of daarvoor opgebaggerd, vondstmelding (in 1962) door H.A. de Kok (Hardinxveld-Giessendam). Als vindplaats wordt foutief Rossum opgegeven. Collectie H.A. de Kok.
129. Denarius, Septimius Severus, niet nader determineerbaar. In 1960 opgebaggerd en gemeld door H.A. de Kok. Collectie onbekend (Geldmuseum of particuliere collectie).
130. Sestertius, Septimius Severus, Rome, RIC 693, 195, In 1960 of daarvoor opgebaggerd, vondstmelding (in 1962) door H.A. de Kok (Hardinxveld-Giessendam). Als vindplaats wordt foutief Rossum opgegeven. Collectie H.A. de Kok.
131. Denarius, Elagabalus, Antiochië, RIC 254, In 1960 of daarvoor opgebaggerd, vondstmelding (in 1962) door H.A. de Kok (Hardinxveld-Giessendam). Als vindplaats wordt foutief Rossum opgegeven. Collectie H.A. de Kok.
132. Antoninianus, Gallienus/Claudius II, Rome, vgl. RIC 256. In 1987 met metaaldetector gevonden langs het baggergat (spreekuur KPK 28-10-1987). Particuliere collectie (onbekend).
133. Follis, Maximianus, 302-303, nadere details ontbreken. In 1954 of kort daarvoor opgebaggerd, hoogst waarschijnlijk aangekocht van A.J. Sprik (antiquair, Zaltbommel). RMO k 1954/10.8d.

134. Imitatie aesIII/follis, Constantinus I, Constantinopolis, na 341. In 1960 of daarvoor opgebaggerd, vondstmelding door H.A. de Kok (Hardinxveld-Giessendam). Als vindplaats wordt foutief Rossum opgegeven. Collectie H.A. de Kok. NBKNOB 22, 1969, 47.
135. Aes (?), Magnentius, 350-353, niet nader determineerbaar. In 1960 of kort daarvoor opgebaggerd. RMO?. Boersma 1965-1966, 56.
136. Brons, onleesbaar. In 1960 of daarvoor opgebaggerd, aangekocht van H.A. de Kok (Hardinxveld-Giessendam). Als vindplaats wordt foutief Rossum opgegeven. MHV 2.1969.3.
137. Dupondius/as. Onleesbaar. 0-±200. Opgebaggerd in Alem door M. Zandée (uitvoerder zandzuiger). Collectie P. Zandée (Heerewaarden) (voorheen collectie M. Zandée).
138. Dupondius/as. Onleesbaar, 0-±200. Opgebaggerd in Alem door M. Zandée (uitvoerder zandzuiger). Collectie P. Zandée (Heerewaarden) (voorheen collectie M. Zandée).

FIBULAE

139. Bronzen fibula van het Vroeg La Tène schema, LT A/B. In 1983 gevonden door J. van Bergen op een grinthoop aan de rand van het baggergat. Collectie J. van Bergen (Engelen).
140. Bronzen 'La Tène fibula met knop', waarschijnlijk La Tène knoopfibula, LT D2, l:8,1. Opgebaggerd in 1959(-1960). Door A. van Sprang opgekocht van M. Zandee, later geschonken aan GME. GME Ros 113.
141. Bronzen knoopfibula met opengewerkte naaldhouder en biconische beugelknop, LT D, In 1959 opgebaggerd uit de Marensche Waarden. Door A. van Sprang opgekocht van M. Zandée, later geschonken aan GME. GME Ros 120. Haalebos 1986, 14, noot 11, fig.3.2.
142. Bronzen kapfibula, Haalebos type V, l:5,6, LTD2. In 1953 opgebaggerd uit de Marensche Waarden, waarschijnlijk via A.J. Sprik aangekocht. RMO 1953/10.7. Haalebos 1986, 21; Roymans/ Van der Sanden 1980, 193, noot 9.
143. Bronzen kapfibula, Haalebos type VI, LTD2. (Bagger?)vondst uit Alem. RMO k 1971/1.5. Haalebos 1986, 21; Roymans/Van der Sanden 1980, 193, noot 109.
144. Bronzen kapfibula, Van Buchem type C. LT D/vr.Aug. In 1984 gevonden door J. van Bergen op een grindhoop langs het baggergat. Collectie J. van Bergen (Engelen).
145. Bronzen kapfibula, Haalebos type I. Aug.-Tib. In 1984 gevonden door J. van Bergen op een grindhoop langs het baggergat. Collectie J. van Bergen (Engelen).
146. Bronzen kapfibula met ronde versierde kap, Haalebos type II. Aug.-Tib. In 1959 opgebaggerd. GME Ros 120. Haalebos 1976, 204; 1986, 21; Roymans en v.d. Sanden 1980, 193, noot 109, fig.6.3.
147. Bronzen kapfibula, Haalebos type III. Mogelijk (secundair vervormd) halfproduct. Aug.-Tib. In 1985 gevonden door J. van Bergen op een grindhoop langs het baggergat. Collectie J. van Bergen (Engelen).
148. Bronzen distelfibula (rozetfibula). Rozet opgebouwd uit 6-7 onderdelen, welke allen zijn verdwenen. 0-75. l:7,5 b:4. In 1954 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht van A.J. Sprik. RMO k 1954/5.15
149. Bronzen haakfibula, Haalebos type B. 0-70. l:5,6. In 1955 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht van A.J. Sprik. RMO k 1955/2.27. Haalebos 1986, 25.
150. Zilveren boogfibula, Haalebos type A. 0-50. l:5. In 1953 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht van A.J. Sprik. RMO k 1953/10.3. Haalebos 1986, 29.
151. Bronzen boogfibula, Haalebos type B. 0-50. l:5. In 1954 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht van A.J. Sprik. RMO k 1954/5.10. Haalebos 1986, 29; Cosack 1979, 60, taf.78.2.
152. Bronzen boogfibula, Haalebos type B, 0-50, In 1954 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht van A.J. Sprik. RMO k 1954/5.14. Onder dit inv.nr. vallen twee fragmenten (nr.152-153). van boogfibulae type B, van twee verschillende fibulae. Haalebos 1986, 29; Cosack 1979, 60, taf.78.3.
153. Bronzen boogfibula, Haalebos type B, 0-50, In 1954 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht van A.J. Sprik. RMO k 1954/5.14. Haalebos 1986, 29; Cosack 1979, 60, taf.78.4.

154. Bronzen boogfibula, Haalebos type D, 30-50. l:6. In 1953 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht van A.J. Sprik. RMO k 1953/12.2. Haalebos 1986, 29; Braat 1964, abb.2.3.
155. Bronzen boogfibula, 0-70, type en details onbekend. In 1959 of 1960 opgebaggerd, geschonken door A. van Sprang. GME Ros 120 (voorheen coll. A. van Sprang).
156. Bronzen knikfibula, Almgren 19, Haalebos type A. 10 v.Chr.-50 n.Chr. l:4,2. In 1953 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht van A.J. Sprik. RMO k 1953/10.1.
157. Bronzen knikfibula, Almgren 20, Haalebos type B, 0-70. l:3,8. In 1955 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht van A.J. Sprik. RMO k 1955/2.26. Haalebos 1986, 33..
158. Bronzen knikfibula, Almgren 20, Haalebos type B, 0-70. l:4,4. In 1954 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht van A.J. Sprik. RMO k 1954/6.15. Haalebos 1986, 33.
159. Bronzen knikfibula, Almgren 20, Haalebos type B, 0-70. l:4,5. In 1954 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht van A.J. Sprik. RMO k 1954/6.16. Haalebos 1986, 33.
160. Bronzen knikfibula, Almgren 20, Haalebos type B, 0-70. l:4,1. In 1954 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht van A.J. Sprik. RMO k 1954/5.8. Haalebos 1986, 33.
161. Bronzen ogenfibula, Haalebos type C, 0-70. l:5,5. In 1953 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht van A.J. Sprik. RMO k 1953/10.27. Haalebos 1986, 40.
162. Bronzen ogenfibula, Haalebos type C, 0-70. l:5,5. In 1953 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht van A.J. Sprik. RMO k 1953/12.1. Haalebos 1986, 40.
163. Bronzen ogenfibula, Haalebos type C, 0-70. l:7,2. In 1954 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht van A.J. Sprik. RMO k 1954/5.3. Haalebos 1986, 40.
164. Bronzen ogenfibula, Haalebos type C, 0-70. l:6. In 1954 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht van A.J. Sprik. RMO k 1954/5.4. Haalebos 1986, 40.
165. Bronzen ogenfibula, Haalebos type C, 0-70. l:5,1. In 1954 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht van A.J. Sprik. RMO k 1954/5.5. Haalebos 1986, 40.
166. Bronzen ogenfibula, Haalebos type C, 0-70. l:6,2. In 1954 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht van A.J. Sprik. RMO k 1954/6.10. Haalebos 1986, 40.
167. Bronzen ogenfibula, Haalebos type C, 0-70. l:5,2. In 1954 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht van A.J. Sprik. RMO k 1954/6.11. Haalebos 1986, 40.
168. Bronzen ogenfibula, Haalebos type C, 0-70. l:5,2. In 1954 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht van A.J. Sprik. RMO k 1954/6.12. Haalebos 1986, 40.
169. Bronzen ogenfibula, Haalebos type C, 0-70. l:5,5. In 1954 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht van A.J. Sprik. RMO k 1954/6.13. Haalebos 1986, 40.
170. Bronzen ogenfibula, Haalebos type C, 0-70. l:5,5. In 1954 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht van A.J. Sprik. RMO k 1954/6.14. Haalebos 1986, 40.
171. Bronzen ogenfibula, Haalebos type C, 0-70. l:5,1. In het voorjaar van 1960 door M. Zandée opgebaggerd. Collectie Van Bockel-Zandée (Kerkdriel). NBKNOB 13, 1960, 84.
172. Bronzen ogenfibula, zonder ogen, Haalebos type D, 0-80. l:5. In 1954 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht van A.J. Sprik. RMO k 1954/5.6
173. Bronzen ogenfibula, zonder ogen, Haalebos type D, 0-80. l:4,8. In 1954 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht van A.J. Sprik. RMO k 1954/5.9.
174. Bronzen scharnierfibula met opengewerkte naaldhouder, Riha 5.10, Haalebos type B, 50-150. In 1984 gevonden door J. van Bergen op een grinthoop langs het baggergat. Collectie J. van Bergen (Engelen).
175. Bronzen draadfibula, Almgren 15, 70-150. l:4,9. In 1953 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht van A.J. Sprik. RMO k 1953/10.2
176. Bronzen draadfibula, Almgren 15, 70-150. l:6. In 1954 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht van A.J. Sprik. RMO k 1954/5.11.
177. Bronzen draadfibula, Almgren 15, 70-150. l:4,4. In 1954 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht van A.J. Sprik. RMO k 1954/5.12.

178. Bronzen draadfibula met hoekig gebogen beugel, Almgren 15, Roest variant C, 70-150. l:4,8. In 1954 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht van A.J. Sprik. RMO k 1954/6.17.
179. Bronzen draadfibula, Almgren 15, 70-150. l:3,4. In 1954 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht van A.J. Sprik. RMO k 1954/10.11.
180. Bronzen draadfibula met zeshoekige beugel, Almgren 15, 70-150. l:3,9. In het voorjaar van 1960 opgebaggerd door M. Zandée (uitvoerder zandzuiger). Collectie Van Bockel-Zandée (Kerkdriel) (voorheen collectie M. Zandée). NBNOB 13, 1960, 84.
181. Bronzen draadfibula, Almgren 15, l:3,9. In de jaren '50 opgebaggerd door M. Zandée (uitvoerder zandzuiger). Collectie P. Zandée (Heerewaarden) (voorheen collectie M. Zandée).
182. Bronzen draadfibula/soldatenfibula, details onbekend, waarschijnlijk Almgren 15 (eventueel knie-, tralie- of aucissafibula), 70-150(?). In 1959 of 1960 opgebaggerd, door A. van Sprang opgekocht van M. Zandée, later geschonken. GME 120.
183. Bronzen draadfibula/soldatenfibula, details onbekend, waarschijnlijk Almgren 15 (eventueel knie-, tralie- of aucissafibula), 70-150(?). In 1959 of 1960 opgebaggerd, door A. van Sprang opgekocht van M. Zandée, later geschonken. GME 120.
184. Bronzen draadfibula, met bandvormige hoekige beugel en verstevigt beugeluiteinde, Almgren 16, 70-200. l:3,2. In de jaren '50 opgebaggerd door M. Zandée (uitvoerder zandzuiger). Collectie Van Bockel-Zandée (Kerkdriel). Vgl. Roest 1988, taf.VII.195.
185. Bronzen draadfibula, naald met windingen. 70-200. l:3,8. In 1954 of kort daarvoor opgebaggerd en aangekocht van A.J. Sprik. RMO k 1954/5.13.
186. Bronzen draadfibula. Type en details onbekend. 70-200. In 1959 of 1960 opgebaggerd, door A. van Sprang opgekocht van M. Zandée, later geschonken. GME 120.
187. Bronzen draadfibula. Type en details onbekend. 70-200. In 1959 of 1960 opgebaggerd, door A. van Sprang opgekocht van M. Zandée, later geschonken. GME 120.
188. Bronzen draadfibula. Type en details onbekend. 70-200. In 1959 of 1960 opgebaggerd, door A. van Sprang opgekocht van M. Zandée, later geschonken. GME 120.
189. Bronzen Germaanse kniefibula, met scherp geknikte korte brede beugel en lange veer met 13 windingen, Haalebos type A, 75-200. l:3,8. In 1955 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht van A.J. Sprik. RMO k 1955/2.29.
190. Bronzen dubbelsymmetrische emailfibula, nauwelijks tot geen emailresten, Riha 7.15, 150-250. In het voorjaar van 1960 opgebaggerd. Particuliere? Collectie onbekend (voorheen coll. M. Zandée, Heerewaarden). NBKNOB 13, 1960, 84. Vgl. Van Buchem, 1243, XV 15; 1244, XV 17.
191. Bronzen tweedelige voetboogfibula, Haalebos type B, Schulze groep 8, 300-400. l:3,8. In 1955 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht van A.J. Sprik. RMO k 1955/2.31. Haalebos 1986, 65-66, 68, fig25.2; Böhme 1974, 283, 342, taf 83.1, karte 1.
192. Bronzen drieknoppenfibula, knoppen en dwarsbalken ontbreken. 240-400. l:6,4. In 1955 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht van A.J. Sprik. RMO k 1955/2.28
193. Bronzen steunarmfibula, versierd met gestileerde dierenkop, groeven en stippen.400-450. l:4,9. In 1957 of kort daarvoor opgebaggerd. MHV-GAS 1957.2.1. Böhme 1974, 286, 356, taf.86.7, karte 10; Van Es 1965, 145, abb.70.3; Werner 1958, 379-380.
194. Koperen schijffibula met daarop een bronzen vliegje, 400-500. l:0,5 b:1,4 h:1,9. In 1955 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht via A.J. Sprik. RMO k 1955/2.45.
195. Bronzen fibula, naald met veerrol met 3 windingen. In 1955 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht van A.J. Sprik. RMO k 1955/2.30.
196. Bronzen fibula, naald met veerrol met 3 windingen. In 1955 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht van A.J. Sprik. RMO k 1955/2.30.
197. Bronzen fibula, naald met veerrol met 3 windingen. In 1955 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht van A.J. Sprik. RMO k 1955/2.30.

198. Bronzen fibula, naald met veerrol met 3 windingen. In 1955 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht van A.J. Sprik. RMO k 1955/2.30.
199. Bronzen fibula, naald met veerrol met 3 windingen. In 1955 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht van A.J. Sprik. RMO k 1955/2.30.
200. Bronzen fibula, naald met veerrol met 3 windingen. In 1955 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht van A.J. Sprik. RMO k 1955/2.30.
201. Bronzen fibula, type en details onbekend. In 1957 of kort daarvoor opgebaggerd. Geschonken door M. Zandée (uitvoerder zandzuiger). MHV-GAS 1957.3.8.
202. Bronzen fibula, naald en veerrol. In de jaren '50 opgebaggerd door M. Zandée (uitvoerder zandzuiger). Collectie P. Zandée (Heerewaarden) (voorheen coll. M. Zandée).

LA TÈNE METAALVONDSTEN

203. Bronzen L-LT naald, l: 5,5. In 1954 of vlak daarvoor opgebaggerd, aangekocht via A.J. Sprik. RMO k 1954/10.5.
204. Bronzen L-LT naald, l: 4,7. In 1954 of vlak daarvoor opgebaggerd, aangekocht via A.J. Sprik. RMO k 1954/10.6.
205. Bronzen gordelhaak, versierd met zig-zagstippelijjn, Kessel A type, LT D. Baggervondst uit Alem. Vindplaats wordt foutief aangeduid als 'de Waal bij Rossum'. MHV – (2002). Roymans 2004, fig. 7.6.

OPEN ARMBANDEN MET GEPROFILEERDE KNOPPEN

206. Bronzen 'getordeerde' armband, was verbonden aan 207 t/m 213, type 1A. \pm 0-150. d: \pm 6,5. In 1960 of kort daarvoor opgebaggerd, in 1962 aangekocht door H.A. de Kok (Hardinxveld-Giessendam) van J. v.d. Wetering (uitv. Grint en zand. Baggerbedrijf) te Sliedrecht. RMO e 1962/9.1. Roymans /Van der Sanden 1980, 193, noot 108, fig.8.3
207. Bronzen 'getordeerde' armband, was verbonden aan 206, 208-213, type 1B. \pm 0-150. d: \pm 6,5. In 1960 of kort daarvoor opgebaggerd, in 1962 aangekocht door H.A. de Kok (Hardinxveld-Giessendam) van J. v.d. Wetering (uitv. Grint en zand. Baggerbedrijf) te Sliedrecht. RMO e 1962/9.2. Roymans /Van der Sanden 1980, 193, noot 108, fig.8, 1.
208. Bronzen 'getordeerde' armband, was verbonden aan 206-207, 209-213, type 1A. \pm 0-150. d: \pm 6,5. In 1960 of kort daarvoor opgebaggerd, in 1962 aangekocht door H.A. de Kok (Hardinxveld-Giessendam) van J. v.d. Wetering (uitv. Grint en zand. Baggerbedrijf) te Sliedrecht. RMO e 1982/2.2 of -2.3. Roymans /Van der Sanden 1980, 193, noot 108, fig.8, 4.
209. Bronzen 'getordeerde' armband, was verbonden aan 206-208, 210-213, type 1B. \pm 0-150. d: \pm 6,5. In 1960 of kort daarvoor opgebaggerd, in 1962 aangekocht door H.A. de Kok (Hardinxveld-Giessendam) van J. v.d. Wetering (uitv. Grint en zand. Baggerbedrijf) te Sliedrecht. RMO e 1982/2.3 of -2.2. Roymans /Van der Sanden 1980, 193, noot 108, fig.8,2.
210. Bronzen 'getordeerde' armband, was verbonden aan 206-209, 211-213, type 1B, met smaller draad en gladde binnenzijde. \pm 0-150. d: \pm 6,5?. In 1960 of kort daarvoor opgebaggerd, in 1962 aangekocht door H.A. de Kok (Hardinxveld-Giessendam) van J. v.d. Wetering (uitv. Grint en zand. Baggerbedrijf) te Sliedrecht. In 2006 geschonken door mevr. Cornelis (gerelateerd aan De Kok). RMO e 2006/10.1. Roymans /Van der Sanden 1980, 193, noot 108.
211. Bronzen 'getordeerde' armband, was verbonden aan 206-210, 212-213, type 1A of -B. \pm 0-150. d: \pm 6,5. In 1960 of kort daarvoor opgebaggerd, in 1962 aangekocht door H.A. de Kok (Hardinxveld-Giessendam)

- van J. v.d. Wetering (uitv. Grint en zand. Baggerbedrijf) te Sliedrecht, geschonken aan kennis. Particuliere collectie (onbekend)
212. Bronzen 'getordeerde' armband, was verbonden aan 206-211, 213, type 1A. \pm 0-150. d: \pm 6,5. In 1960 of kort daarvoor opgebaggerd, in 1962 aangekocht door H.A. de Kok (Hardinxveld-Giessendam) van J. v.d. Wetering (uitv. Grint en zand. Baggerbedrijf) te Sliedrecht. MHV 5.1964.3. Roymans /Van der Sanden 1980, 193, noot 108.
213. Bronzen 'getordeerde' armband, was verbonden aan 206-212, type 1B. \pm 0-150. d: \pm 6,5. In 1960 of kort daarvoor opgebaggerd, in 1962 aangekocht door H.A. de Kok (Hardinxveld-Giessendam) van J. v.d. Wetering (uitv. Grint en zand. Baggerbedrijf) te Sliedrecht. MHV 5.1964.4. Roymans /Van der Sanden 1980, 193, noot 108.
214. Bronzen 'getordeerde' armband, fragment uiteinde, type onbekend. \pm 0-150. In 1959 of 1960 opgebaggerd, door A. van Sprong opgekocht en later geschonken.. GME Ros 120.
215. Bronzen gladde armband met geprofileerde doorboorde eindknoppen. Was met 218 verbonden aan 219. Type 2. \pm 0-150. d: \pm 6,5. In 1954 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht van A.J. Sprik (antiquair, Zaltbommel). RMO k 1954/6.1.
216. Bronzen gladde armband met geprofileerde eindknoppen. Was met 217 verbonden aan 219. Type 2. \pm 0-150. d: \pm 6,5. In 1954 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht van A.J. Sprik (antiquair, Zaltbommel). RMO k 1954/6.2.
217. Bronzen gladde armband met geprofileerde eindknoppen. Was verbonden aan 217-218. Type 2. \pm 0-150. d: \pm 6,5. In 1954 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht van A.J. Sprik (antiquair, Zaltbommel). RMO k 1954/10.7.

BRONZEN VAATWERK

- 2.218 Bronsblik-kan zonder handvat. vgl. Boesterd 1956, Pl.XI.257. 75-300. h: 22,7. Begin jaren '50 opgebaggerd. Aankoop of geschenk van dhr. Esser (antiquair, Nijmegen), RMO e 1952/71.
219. Bronzen emmer/voedselvat, bolle vorm, dekselgeul met militaire inscriptie: > IVLI SABINI. 0-300. h:36 b: max.32. Opgebaggerd in 1959 of 1960. Aangekocht en geschonken door A. van Sprang. GME Ros 106. Haalebos 1977, noot 24.
220. Bronzen emmer, bolle vorm met dekselgeul, waarschijnlijk Östland emmer (Tingvoll of Westerwanna type), h: 19 b: max.20. 0-300. In 1959 of 1960 opgebaggerd, door A. van Sprang opgekocht van M. Zandée, later geschonken. GME Ros 107.
221. Bronzen kookpot/emmer, bolle vorm met staande rand, 4 banden met ingeslagen versieringsmotieven. h: 16 b: max.18. 0-300. In 1959 of 1960 opgebaggerd, door A. van Sprang opgekocht van M. Zandée, later geschonken. GME Ros 108.
222. Bronzen voedselvat, in 2 delen geklonken, met fragment van ijzeren rand met oor. Eggers type (4-)8. h: 24 b: 44. In 1959 of 1960 opgebaggerd, door A. van Sprang opgekocht van M. Zandée, later geschonken. GME Ros 109.
223. Bronzen emmer, in de rand gaten voor hengel-attaches, Eggers type 38. h: 23,5. 25 v.Chr.-200 n.Chr.. In 1954 of kort daarvoor opgebaggerd, waarschijnlijk aangekocht van A.J. Sprik. Als vindplaats wordt foutief Rossum opgegeven. RMO e 1954/8.2.
224. Bronzen ketel, Eggers type 12 (Westland type). h: 13,8. 175-400. In 1957 of kort daarvoor opgebaggerd, waarschijnlijk aangekocht van A.J. Sprik. RMO e 1957/12.1. Stuart 1986, afb.95 (wordt door Stuart foutief tot Nijmegen gerekend).
225. Bronzen steel van lage casserole/ steelpan, fragment uiteinde. Eggers type 146 (?) h: 7,3. 50-150. In 1955 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht via A.J. Sprik. RMO k 1955/2.36.

226. Bronzen complete casserole/ steelpan, details onbekend. Eind jaren '50 opgebaggerd. Collectie anoniem (voorheen coll. S.M. van Ommeren, Elst). Bogaers 1962/1963, noot 3.

VROEG – EN MIDDEN ROMEINSE MILITARIA EN PAARDENTUIG

- 2.227 Bronzen helm, Hagenau-type, overgangsvorm naar Niederbieber-type. De wangkleppen en voorhoofdbeugel ontbreken. Op bovenzijde nek 2 inscripties; > SERVATI / V(alerii) M(a)XVMI en links daarvan: > GRATI M RVFI. l: 26 b: 29,50 h: 20. 50-100. Baggervondst uit 1960. Collectie anoniem (voorheen coll. S.M. van Ommeren, Elst), Nicolay 2008, nr. 8.1, fig 2.3; Klumbach 1974, nr. 24, Taf . 24; Roymans 1996, fig.7, 106, nr.4; Bogaers, 1962-63, 39, noot 3.
228. IJzeren *spatha*, Straubing/Nydam type met benen handvat. l: 70,5 b: 4,5 h: 2,2. 120-200/250. In 1960 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht van A.J. Sprik (antiquair, Zaltbommel). RMO k 1960/10.1. Nicolay 2008, nr.8.2, pl.20, fig.2.8; Roymans 1996, 104, nr. 16; Braat 1967, 56-57, pl. II (nr. 3)
229. Ivoren handvat van Straubing/Nydam type *Spatha*. l: 17,3 b: 7 h: 2,8. 120-200/250. In 1958 of kort daarvoor opgebaggerd. MHV-GAS 1958.4.6. Nicolay 2008, 255.2, pl.21; NBNOB 1958, 83.
230. IJzeren speerpunt met een smal blad, richel loopt vloeiend over in blad, l: 24,2. In de jaren '50 opgebaggerd door M. Zandée (uitvoerder zandzuiger). Collectie P. Zandée (Heerewaarden) (voorheen coll. M. Zandée). Vgl. Kessel/Lith, Nicolay 2008, nr.164.29 (identiek).
231. IJzeren speerpunt. Details onbekend. In 1957 of kort daarvoor opgebaggerd, geschonken door M. Zandée (uitvoerder zandzuiger). MHV-GAS 1957.2.2. Nicolay 2008, nr. 255.1 (Nicolay rekent de lanspunt foutief tot Rossum).
232. Bronzen *cingulum* gordelhaakje, l: 3,9 b: 3,1 h: 1,0. In 1955 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht van A.J. Sprik. RMO k 1955/2.41. Nicolay 2008, nr.8.4, pl.38.
233. Bronzen kleine stevige gesp, l: 3. 120-300. In de jaren '50 opgebaggerd door M. Zandée (uitvoerder zandzuiger). Collectie P. Zandée (Heerewaarden) (voorheen coll. M. Zandée). Vgl. Nicolay 2008, pl.40; 211.28, 224.4
234. *Phallus* hanger, uiteinde afgebrokken, ringetje op achterzijde gebroken en verbogen, l:2,1. 120-250/300. In de jaren '50 opgebaggerd door M. Zandée (uitvoerder zandzuiger). Collectie P. Zandée (Heerewaarden) (voorheen coll. M. Zandée). Vgl. Nicolay 2008, pl.91, B4.
235. Hartvormig beslagstukje, met aan achterzijde 2 korte naar boven verbogen pinnetjes, l: 1,8. 0-200. In de jaren '50 opgebaggerd door M. Zandée (uitvoerder zandzuiger). Collectie P. Zandée (Heerewaarden) (voorheen coll. M. Zandée). Vgl. Nicolay 2008, pl.68, A16.
236. Brons scheidbeslag, details onbekend. Opgebaggerd in 1959 of 1960. Aangekocht en geschonken door A. van Sprang. GME Ros 120.
237. IJzeren *spatha*, Newstead type, l: 85,5 b: 5,1. 12 v.Chr.-120 n.Chr. Opgebaggerd in 1960 of daarvoor (?), in 1969 aangekocht van H.A. de Kok (Hardinxveld-Giessendam). RMO k 1969/9.1. Nicolay 2008, nr.8.3.
238. Bronzen enkele sleutelgatvormige riemsluiter, l:2,7 b: 1,7 h: 0,8. 12 v.Chr.-120 na Chr. In 1960 of kort daarvoor opgebaggerd, in 1969 aangekocht van H.A. de Kok (Hardinxveld-Giessendam). MHV 11.1969.4. Nicolay 2008, nr.8.8.

OVERIGE VROEG – EN MIDDEN-ROMEINSE METAALVONDSTEN

- 2.239. Bronzen hengsel, mogelijk kistbeslag. In 1954 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht van A.J. Sprik. RMO k 1954/10.13.
240. Klein bronzen hangertje met gefacetteerd knotsvormig uiteinde. In 1953 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht van A.J. Sprik. RMO k 1953/10.6.

241. Bronzen schijfvormige knop, met incrustatie, vermoedelijk in glaspasta. In 1953 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht van A.J. Sprik. RMO k 1953/10.8.
242. Deksel rond zegeldoosje. In 1955 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht van A.J. Sprik. RMO k 1955/2.33.
243. Fragment sleutel met ijzeren baard en brons handvat, h: 8,5. In 1953 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht van A.J. Sprik. RMO k 1953/10.16. Braat 1964, 187, abb.3, 3
244. Bronzen sleuteltje, h:3,7. In 1953 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht van A.J. Sprik. RMO k 1953/10.17. Braat 1964, 187, abb.3, 1.
245. IJzeren sleutel, h: 5. In 1953 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht van A.J. Sprik. RMO k 1953/10.18. Braat 1964, 187, abb.3, 2.
246. Fragment bronzen sleutel met oogje. In 1954 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht van A.J. Sprik. RMO k 1954/10.12.
247. Bronzen sleutelhandvat. Opgebaggerd in 1959 of 1960. Aangekocht en geschonken door A. van Sprang. GME Ros 120.
248. Gesmede platte ijzeren staaf, eindigend in doorboord koperen blok, met daarin een massieve verkoperde ring. In staaf vier gaten voor klinknagels, één nagel nog aanwezig. Onderdeel schip? h: 41,4 d: 9,5. In 1954 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht via A.J. Sprik. RMO k 1954/5.1.
249. Bronzen cilindervormige pen, een uiteinde is doorboord, het andere eindigd in een platte gelede knop. Onderdeel schip? h: 14,1. In 1954 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht via A.J. Sprik. RMO k 1954/5.2.
250. Zware bronzen pen met holle kop, details onbekend. Opgebaggerd in 1959 of 1960. Aangekocht en geschonken door A. van Sprang. GME Ros 120.
251. Twee zware bronzen pennen met bolle koppen, details onbekend. Opgebaggerd in 1959 of 1960. Aangekocht en geschonken door A. van Sprang. GME Ros 120.
252. Zeven bronzen ringetjes, d: 2-3. In de jaren 1953-1954 opgebaggerd, aangekocht van A.J. Sprik. RMO k 1954/5.16-17, RMO k 1955/2.42, RMO k 1954/10.9.
253. Bronzen eikelvormig knoop met oogje aan achterzijde, groefversiering, b: 1,7. In 1954 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht via A.J. Sprik. RMO k 1954/5.19.
254. Bronzen platte knoop met oogje aan achterzijde. In 1954 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht via A.J. Sprik. RMO k 1954/6.7.
255. Bronzen kleine gespbeugel. In 1954 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht via A.J. Sprik. RMO k 1954/10.10.
256. Drie fragmenten van gespen/riemsluitingen, 0-450, details onbekend. In 1960 of kort daarvoor opgebaggerd, in 1969 aangekocht van H.A. de Kok (Hardinxveld-Giessendam). MHV 11.1969.4.
257. Negen Romeinse gespen, 0-450, details onbekend. l: 1,5-6,8. In 1960 of kort daarvoor opgebaggerd en aangekocht en geschonken door A. van Sprang. GME Ros 120.
258. Bronzen haarnaald met biconische knop. In het voorjaar van 1960 opgebaggerd door M. Zandée (uitvoerder zandzuiger). Collectie P. Zandée (Heerewaarden) (voorheen coll. M. Zandée). NBKNOB 8, 1958, 84.
259. Bronzen spijker. In 1955 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht van A.J. Sprik. RMO k 1955/2.4a.
260. Drie bronzen spijkers van uiteenlopende vorm, l: 2,1-3. In de jaren '50 opgebaggerd door M. Zandée (uitvoerder zandzuiger). Collectie P. Zandée (Heerewaarden) (voorheen coll. M. Zandée).
261. Zes kleine spijkers/nagels met ronde kop. In 1960 of kort daarvoor opgebaggerd, in 1969 aangekocht van H.A. de Kok (Hardinxveld-Giessendam). MHV 11.1969.4.
262. Twee grote bronzen vishaken. h: 14,8 en 17,3. In de jaren '50 opgebaggerd, één exmpl. gehouden door M. Zandée (uitvoerder zandzuiger) en één exmpl. aangekocht via A.J. Sprik. Collectie P. Zandée (Heerewaarden) (voorheen coll. M. Zandée) en RMO k 1955/2.37.

263. Fragment van bronzen beugel. In 1955 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht via A.J. Sprik. RMO k 1955/2.40.
264. Bronzen priem, h: 6,2. In 1954 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht via A.J. Sprik. RMO k 1954/6.5.
265. Bronzen vuurpook. In 1953 of kort daarvoor opgebaggerd, waarschijnlijk aangekocht van A.J. Sprik. RMO k 1953/3.6.
266. Bronzen hengel met ovaal gevormd handvat met ringen, gevormd door omgebogen uiteinde. l: 5,7 b: 6,2. In 1954 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht via A.J. Sprik. RMO k 1954/6.3
267. Bronzen 'beslagstaafjes', militaria?, details onbekend. Opgebaggerd in 1959 of 1960. Aangekocht en geschonken door A. van Sprang. GME Ros 120.

LAAT ROMEINSE METAALVONDSTEN

- 2.268 Randbeslag hanger van heupgordel, versierd met cirkels, stippen en kleine driehoekjes, l:3 b: 2,1 h:0,5, 300-450. In 1954 of kort daarvoor opgebaggerd, waarschijnlijk aangekocht van A.J. Sprik. RMO k 1954/6.9. Nicolay 2008, nr.8.7, pl.45.
269. Bronzen ovale gesp versierd met sterk gestileerde dierenkoppen, binnenzijde beugel versierd met korte streepjes, Spontin type. l: 8,2 b: 2,9. 380-420. In 1953 of kort daarvoor opgebaggerd, waarschijnlijk aangekocht van A.J. Sprik. RMO k 1953/10.28. Nicolay 2008, nr.8.5, pl.43; Böhme 1974, 283 (nr.105) taf. 83 (nr.2).
270. Bronzen rond-ovale gesp, versierd met gestileerde dierenkoppen, zigzag-lijn en ingeslagen punten. Smal beslagstuk versierd met puntrijen en kleine groefjes. Hermes-Loxstedt type - Liebenau variant. l: 4,9 b: 7,7 d:0,6. In 350-400. 1955 of kort daarvoor opgebaggerd, waarschijnlijk aangekocht van A.J. Sprik. RMO 1955/2.18. Nicolay 2008, nr.8.6, pl. 43 (Nicolay heeft op pl.43 8.6 verwisselt met 165.4. Door Nicolay foutief tot Kessel/Lith gerekend) ; Stuart 1986, 135-136, afb. 196; Böhme 1974, 283 (nr.105) taf. 83 (nr.3).
271. Bronzen rond-ovale gesp, versierd met gestileerde dierenkoppen, ingeslagen puntpatronen en korte streepjes. Hermes-Loxstedt type - Liebenau variant. l:6,4 b:5,8 d: 0,5. 350-400. In 1955 of kort daarvoor opgebaggerd, waarschijnlijk aangekocht van A.J. Sprik. RMO k 1955/2.19. Nicolay 2008, 165.4 (Nicolay heeft op pl.43, 8.6 verwisselt met 165.5 en geeft verkeerd inv.nr.); Braat 1964 188, abb.4, 2; Böhme 1974, 283 (nr. 105), Taf. 83 (nr. 4).
272. Bronzen ovale gespbeugel met stippelversiering. l: 2,7 b: 4,7. 450-600/650. In 1953 of kort daarvoor opgebaggerd, waarschijnlijk aangekocht van A.J. Sprik. RMO k 1953/10.12.
273. Koperen oorring met 'trosvormige' hanger, bestaande uit 4 bolletjes die uit een stuk gegoten zijn. l: 3,7 b: 1,7 gew: 8 gr. 400-525. In 1953 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht via A.J. Sprik (antiquair, Zaltbommel). RMO k 1953/10.31. Braat 1964, 189, abb.6.1.
274. Zilveren Wijster type haarnaald, versierde bovenstuk is met goud bedekt. h: 18,6. 400-450. In 1953 of kort daarvoor opgebaggerd, aangekocht van A.J. Sprik. RMO k 1953/12.3. Stuart 1986, afb. 197; Braat 1964, 188-189, abb.5,5; Böhme 1974, 354, taf. 83.5.
275. Fragment bronzen Wijster type haarnaald, knop ontbreekt. h: 12,8. 400-450. In 1954 of vlak daarvoor opgebaggerd in de Maas bij Alem. Aangekocht via A.J. Sprik. RMO k 1954/10.2. Braat 1964, 188, abb.5, 3; Böhme 1974, 356, taf. 83 (nr.6, onderste lange fragment).
276. Klein fragment bronzen Wijster type haarnaald. Behoort mogelijk tot dezelfde naald als nr.275. 400-450. In 1954 of vlak daarvoor opgebaggerd in de Maas bij Alem. Aangekocht via A.J. Sprik. RMO k 1954/10.3a/b. Böhme 1974, 356, taf. 83 (nr.6, bovenste fragment).

277. Fragment bovenste deel van bronzen Wijster type haarnaald. 400-450. In 1954 of vlak daarvoor opgebaggerd in de Maas bij Alem. Aangekocht via A.J. Sprik. RMO k 1954/10.3c. Braat 1964, 188, abb.5, 4; Böhme 1974, 354, taf. 83 (nr.7)
278. Bronzen haarnaald met kegelvormig uiteinde met stompe kop, h: 14,4. In 1954 of vlak daarvoor opgebaggerd in de Maas bij Alem. Aangekocht via A.J. Sprik. RMO k 1954/10.10. Braat 1964, 188, abb.5, 1.
279. Bronzen haarnaald met knop en groefversiering, h:12,2. In 1954 of vlak daarvoor opgebaggerd in de Maas bij Alem. Aangekocht via A.J. Sprik. RMO k 1954/10.11. Braat 1964, 188, abb.5, 2.
280. Lange ijzeren lanspunt met lange schoen, l: 53 b: 3,6. 475-600. Baggervondst uit 1957, rond 1965 aangekocht van H.A. de Kok (Hardinxveld-Giessendam). MHV 4.1965.4. Vgl. Böhner 1958, taf.28.8.
281. Twee middeleeuwse? speerpunten en één pijlpunt van 92mm. Details onbekend. In 1959 of 1960 opgebaggerd door M. Zandée, opgekocht en geschonken door A. van Sprang. GME Ros 120, 127 en 129.
282. Twee ijzeren middeleeuwse? speerpunten. Details onbekend. MHV 4.1965.5-6

VOTIEFALTAREN

- 2.283 Kalkstenen altaar voor Exomna, bestaande uit geprofileerde plint, een schacht met vierregelige inscriptie, uitspringende kroonlijst met daarop een offertafel. Inscriptie: DEAEEXOMNAE / AVNIVS / VITALIS / V S L M. l: 13,5 b: 26,4 h: 44,5. 150-250. In Maart 1960 opgebaggerd uit de noordzijde van de baggerput in de Marensche Waarden te Alem (coörd.: 152.16/422.85, kaartblad 45 west). RMO e 1960/8.2. Bogaers 1962/63; Stuart 1986, 40-41.
284. Kalkstenen altaar voor Mercurius. Votiefaltaar/voetstuk voor Mercurius, bestaande uit plint, schacht met zesregelige inscriptie en kroonlijst. Op het voetstuk zijn restanten aanwezig van: Mercurius' rechervoet en -been, een neergeknieelde en naar links gerichte ram, een onthoofde schilpad met op het schild sporen van Mercurius' linkervoet, en 2 vogelpoten (haan?). Inscriptie: [D]EO / M[E]RCVRIO / [E]X [.]IVSSV / IPSIVS T FL / VIRILIS / V S L M. l: 27,3 b: 35,1 h: 63. In Maart 1960 opgebaggerd uit de noordzijde van de baggerput in de Marensche Waarden te Alem (coörd.: 152.16/422.85, kaartblad 45 west). RMO e 1960/8.1. Bogaers 1962/63; Stuart 1986, 41.

Appendix 3. Beschrijvende catalogus van de jaren '30-vondsten en enkele vondsten uit nabij gelegen vindplaatsen met platen (19 t/m 23).

VONDSTEN UIT DE JAREN '30 – 'MAAS BIJ ALEM/ROSSUM'

- 3.1 Triquetrum munt, zilver, variant a. d: 1,7-1,75 Gew: 6,85 gr. Baggervondst uit de Maas nabij Rossum. In 1935 opgekocht van A.J. Sprik (antiquair, Zaltbommel). RMO e 1935/2.1. Roymans/Van der Sanden 1980, XVla-25.
2. Denarius, Trajanus, Rome, RIC 151 e.v. 103-111. In 1933 gevonden in de Maas bij Alem. Collectie Van Beekvliet (St.Michielsgestel). Boersma, 42a; Brabants Heem 15 (1963), 20. Niet opgenomen in tabellen en figuren.
- 2.* Sestertius, Claudius, niet nader determineerbaar. Afkomstig uit de Maas nabij Rossum. In 1935 opgekocht van A.J. Sprik. RMO e 1935/6.1. Niet opgenomen in tabellen en figuren.
3. Bronzen Nauheimfibula, compleet. l: 7,43. LT D1. Gevonden tijdens kanalisering van de Maas, waarschijnlijk aangekocht via A.J. Sprik. NBM 8482. Roymans/Van der Sanden 1980, 195, noot 127, fig.6.1; Van Es/Verwers 1977, 154/155, afb. 2.1. Van Es en Verwers vermelden een verkeerd inv.nr. (8382) en vindplaats.
4. Bronzen Nauheimfibula met versierde beugel. l:6,8. LT D1. Gevonden in 1935 tijdens de Maas werkzaamheden in Alem, waarschijnlijk aangekocht via A.J. Sprik. NBM 8486.
5. Bronzen haakfibula met sterk gebogen beugel, L-LT (D2). l: 3,9. In 1935 gevonden door baggerpersoneel bij opspuiten van Maaszand te Muntel (gem. 's-Hertogenbosch). Dit zand was afkomstig uit de Maas bij Alem. Waarschijnlijk aangekocht via Sprik. NBM 8333-d.
6. Bronzen draadfibula, beugel versierd met horizontale groeflijntjes, onderdraadse constructie, L-LT (D2). Gevonden in 1935 tijdens de Maaswerkzaamheden in Alem, waarschijnlijk aangekocht via A.J. Sprik. l: 7,7. NBM 8483. Roymans en v.d. Sanden 1980, 195, noot 127, fig.6.2.
7. Bronzen knikfibula, Almgren 18, l:5. LT-D2. Gevonden in de jaren 1935-1937 tijdens werkzaamheden bij de Maas in Alem. NBM 8485, 8586 of 8483.1. Haalebos 1986, 31, 33, fig10.1; Schulze-Forster 2002, 31, 187, abb 27.7; Roymans 2004, Fig.7.8., noot 299
8. Bronzen kogelfibula, Miedema type 5.1.1.2., LT D. l: 7,5. Afkomstig uit de Maas nabij Rossum. In 1935 opgekocht van A.J. Sprik. RMO e 1935/ 2.9.
9. Bronzen knoopfibula met gesloten naaldhouder en een korte trompetvormige beugelkop, LT D. In 1935 gevonden door baggerpersoneel tijdens Maaswerkzaamheden bij Alem. Waarschijnlijk aangekocht via A.J. Sprik. RMO e 1935/4.3. Haalebos 1986, 14-15, fig. 3; 3.
10. Bronzen kapfibula, Haalebos type IV, LTD2. l: 4,47. In 1935 gevonden tijdens de Maas werkzaamheden in Alem. Waarschijnlijk aangekocht via A.J. Sprik. NBM 8487. Roymans en v.d. Sanden 1980, 195, noot 127, fig.6.7.
11. Bronzen kapfibula, Haalebos type V, LTD2. l: 4,72 In 1935 gevonden door baggerpersoneel bij opspuiten van Maaszand te Muntel (gem. 's-Hertogenbosch). Dit zand was afkomstig uit de Maas bij Alem. Vermoedelijk aangekocht via Sprik. NBM 8333-a. Haalebos 1986, 21, fig. 6.6.
12. Bronzen kapfibula, Haalebos type I, l: 5,3. Aug./Tib. In 1935 gevonden tijdens werkzaamheden aan de Maas onder Rossum. Aangekocht via A.J. Sprik. RMO e 1935/2.2. Haalebos 1986, fig 4; 4; Roymans/ Van der Sanden 1980, 195, noot 126.
13. Bronzen kapfibula, Haalebos type II, l:4,8. Aug./Tib. Gevonden in de jaren '30 tijdens de Maas werkzaamheden in Alem. NBM 8484. Haalebos 1986, 21; Van Es/Verwers 1977, 154-155, afb.2.2; Roymans/Van der Sanden 1980, 195, noot 127, fig.6.4.

14. Bronzen scharnierfibula, 30-125. Hoogst waarschijnlijk gevonden in de jaren '30 tijdens werkzaamheden aan de Maas in Alem. NBM 9073. Haalebos, 1986, 49; Van Es/Verwers 1977, 154-155, afb.2.4.
15. Bronzen drieknoppenfibula, Keller 1A, l: 7,9 b: 4,6 h: 2,6. 290-320. Gevonden in 1935 tijdens de Maas werkzaamheden in Alem. Aangekocht via bemiddeling van A.J. Sprik. RMO e 1935/2.8. Haalebos 1986, 71.
16. Bronzen drieknoppenfibula. l: 6 b: 3,7. Type onbekend. Hoogst waarschijnlijk in de jaren '30 gevonden tijdens de maaswerkzaamheden aan de Maas in Alem. Vermoedelijk aangekocht via A.J. Sprik. NBM 9074. NBM geeft 2 verschillende object beschrijvingen. 2 fibulae onder één inv.nr.?
17. Fibula, details onbekend. Gevonden tijdens de Maaswerken. Afkomstig uit de Maas nabij Rossum. In 1935 opgekocht van A.J. Sprik. RMO e 1935/ 2.3
18. Fibula, details onbekend. Gevonden tijdens de Maaswerken. Afkomstig uit de Maas nabij Rossum. In 1935 opgekocht van A.J. Sprik. RMO e 1935/ 2.4
19. Fibula, details onbekend. Gevonden tijdens de Maaswerken. Afkomstig uit de Maas nabij Rossum. In 1935 opgekocht van A.J. Sprik. RMO e 1935/ 2.5
20. Fibula, details onbekend. Gevonden tijdens de Maaswerken. Afkomstig uit de Maas nabij Rossum. In 1935 opgekocht van A.J. Sprik. RMO e 1935/ 2.6
21. Fibula, details onbekend. Gevonden tijdens de Maaswerken. Afkomstig uit de Maas nabij Rossum. In 1935 opgekocht van A.J. Sprik. RMO e 1935/ 2.7
22. *Terra nigra*-achtig aardewerk, kom, h: 9,4 d: 18,7. 0-200. Gevonden tijdens de Maaswerken. Afkomstig uit de Maas nabij Rossum, in 1935 opgekocht van A.J. Sprik RMO e 1935/2.10. Van Es 1967, p.159, fig.78.1; Bogaers 1967, noot 29. Niet in tekst vermeld.
23. *Terra nigra*-achtig aardewerk, bekertje, h: 7,5 d: 7,4. 0-200(?). Gevonden tijdens de Maaswerken. Afkomstig uit de Maas nabij Rossum, in 1935 opgekocht van A.J. Sprik RMO e 1935/2.11. Niet in tekst vermeld.
24. *Terra nigra*-achtig aardewerk, urntje, h: 11 d: 10. 0-200(?). Gevonden tijdens de Maaswerken. Afkomstig uit de Maas nabij Rossum, in 1935 opgekocht van A.J. Sprik RMO e 1935/5.1. Niet in tekst vermeld.

VONDSTEN UIT DE JAREN '30 – 'MAAS TEGENOVER MAREN'

25. Triquetrum munt, zilver, variant a. gew: 6,71 gr. Gevonden in 1935 door baggerpersoneel in de Maas tegenover Maren. Waarschijnlijk aangekocht via A.J. Sprik. NBM 8464. Roymans/Van der Sanden 1980, XVIa-19; Roymans 2004, nr.153.
26. Triquetrum munt, zilver, variant b. gew: 6,62 gr. Gevonden in 1935 door baggerpersoneel in de Maas tegenover Maren. Waarschijnlijk aangekocht via A.J. Sprik. NBM 8465. Roymans/Van der Sanden 1980, XVIa-20; Roymans 2004, nr.154.
27. Triquetrum munt, zilver, variant b. gew: 6,20 gr. Gevonden in 1935 door baggerpersoneel in de Maas tegenover Maren. Waarschijnlijk aangekocht via A.J. Sprik. NBM 8465. Roymans/Van der Sanden 1980, XVIa-21; Roymans 2004, nr.155.
28. Bronzen kapfibula, Haalebos type I, Aug./Tib. l: 4,3. Gevonden in de Maas tegenover Maren. Waarschijnlijk in 1935 aangekocht van A.J. Sprik. NBM 8436. Roymans/Van der Sanden 1980, 195, noot 128, fig.6,5; Roymans 2004, 156, nr.106.
29. Kapfibula, Haalebos type I, brons, Aug./Tib. Gevonden in de Maas tegenover Maren. Waarschijnlijk in 1935 aangekocht van A.J. Sprik. NBM 8388. Roymans 2004, 156, nr.108.
30. Bronzen (verguld) drieknoppenfibula, met kleine, ronde knoppen, 290-320. Uit de Maas bij Maren. Waarschijnlijk in 1935 aangekocht van A.J. Sprik. NBM 8418. Van Es/Verwers 1977, 159-161, afb.5.13.
31. Bronzen (verguld) drieknoppenfibula, type Keller 2. 318-350. Uit de Maas bij Maren. Waarschijnlijk in 1935 aangekocht van A.J. Sprik. NBM 8409. Van Es/Verwers 1977, 159-161, afb.5.14.

32. Bronzen (verguld) drieknoppenfibula, type Keller 4. 350-380. Uit de Maas bij Maren. Waarschijnlijk in 1935 aangekocht van A.J. Sprik. NBM 8409. Van Es/Verwers 1977, 160-161, afb.6.16.
33. Bronzen tweedelige voetboogfibula, beugel is bandvormig en versierd met punt en cirkels. 300-400. l:3,5. Uit de Maas bij Maren, waarschijnlijk in 1935 aangekocht van A.J. Sprik. NBM 8431. Van Es/Verwers 1977, 156-157, afb.3.9.
34. Bronzen tweedelige voetboogfibula, beugel is bandvormig en versierd met punt en cirkels. 300-400. l:4. Uit de Maas bij Maren, waarschijnlijk in 1935 aangekocht van A.J. Sprik. NBM 8437. Van Es/Verwers 1977, 156-157, afb.3.
35. Bronzen lancetvormige riemtong, Böhme type A 81, 400-450. Uit de Maas bij Maren, waarschijnlijk in 1935 aangekocht van A.J. Sprik. NBM 8444. Van Es/Verwers 1977, 160-161, 165, afb.6.17.
36. Fragment van het bovenste deel van een bronzen Wijster type haarnaald. 400-450. Tijdens maaswerkzaamheden in de jaren '30 gevonden in de Maas tegenover Maren. NBM(?) Böhme 1974, 354, taf. 83 (nr.10).

ROSSUM-ST. ANDRIES

37. Triskeles munt, Scheers 31, goud, klasse I, d: 1,6 gew: 5,85 gr. 60-50 v.Chr. Metaaldetectievondst. Collectie Stads-kasteel Zaltbommel inv.nr. 0244-3478. Roymans 2004, app. 4.2, fig.4.7, nr. 23.

ROSSUM- KERKPLEIN

38. Bronzen open armband met imitatie-tordering en geprofileerde eindknoppen, sterk verbogen tot e-vorm, heel aangetroffen; later gebroken, diam.: 6,5 cm. Gevonden in een achtertuin op het Kerkplein (vlakbij de kerk) tijdens graafwerkzaamheden (samen met dierlijk botmateriaal en Romeins aardewerk). Collectie B. Piels (Alem).
39. Bronzen open armband met imitatie-tordering en geprofileerde eindknoppen, licht verbogen tot e-vorm, diam.: 6,6 cm. Gevonden in een achtertuin op het Kerkplein (vlakbij de kerk) tijdens graafwerkzaamheden (samen met dierlijk botmateriaal en Romeins aardewerk). Collectie B. Piels (Alem).

ROSSUM-MAASDIJK

40. IJzeren speerpunt met scherpe middenrib, steel op een plek licht ingescheurd. L-LT. Totale lengte: 22,1 cm; max. breedte blad: 2,8 cm; max. diameter steel (uiteinde): 1,8 cm; min. diameter steel: 0,8 cm. Gevonden tijdens graafwerkzaamheden in de Maasdijk door H. de Zwart, ± 1 km ten westen van het Klooster, en ten noordwesten van de Marensche Waarden. Collectie H. de Zwart (Zaltbommel).